

तृतीय वर्ष कला
सत्र - VI (CBCS)

समाजशास्त्र अभ्यासपत्रिका क्र. IV
मानवशास्त्रीय विचार

विषय कोड - 86528

प्राध्यापक डॉ. डी. टी. शिर्के

स्थानापन्न कुलगुरु,
मुंबई विद्यापीठ, मुंबई

प्राचार्य डॉ. अजय भामरे

स्थानापन्न प्र-कुलगुरु,
मुंबई विद्यापीठ, मुंबई

प्राध्यापक प्रकाश महानवर

संचालक,
दूर व मुक्त अध्ययन संस्था, मुंबई विद्यापीठ, मुंबई

प्रकल्प समन्वयक

: **श्री. अनिल बनकर**
सहयोगी प्राध्यापक इतिहास आणि
प्रमुख कला शाखा,
दूर व मुक्त अध्ययन संस्था, मुंबई विद्यापीठ, मुंबई

अभ्यास समन्वयक

: **प्रा. अमित सुवर्णा सिद्धार्थ जाधव**
सहाय्यक प्राध्यापक,
दूर व मुक्त अध्ययन संस्था, मुंबई विद्यापीठ, मुंबई.

संपादक व लेखक

: **डॉ. तुळशीदास रोकडे**
सहयोगी प्राध्यापक, विभाग प्रमुख,
गोगटे जोगळेकर महाविद्यालय, रत्नागिरी

लेखक

: **प्रा. शिवाजी उकरंडे**
गोगटे जोगळेकर महाविद्यालय,
रत्नागिरी, जि. रत्नागिरी

: **प्रा. बोराडे सर्जेराव नारायण सत्यभामा**
सहाय्यक प्राध्यापक,
सतीश प्रधान ज्ञानसाधना महाविद्यालय, ठाणे (प.)

: **प्रा. सचिन सुरेश सनगरे**
सहाय्यक प्राध्यापक,
गोगटे जोगळेकर महाविद्यालय, रत्नागिरी

: **प्रा. संजय कांबळे**
सहाय्यक प्राध्यापक,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

एप्रिल २०२३, मुद्रण - १ ISBN - 978-81-969794-9-2

प्रकाशक :

संचालक, दूर व मुक्त अध्ययन संस्था, मुंबई विद्यापीठ,
विद्यानगरी, मुंबई - ४०० ०९८.

अक्षर जुळणी व मुद्रण

: मुंबई विद्यापीठ मुद्रणालय,
विद्यानगरी, सांताक्रुझ (पूर्व), मुंबई - ४०००९८

अनुक्रमणिका

क्रमांक	अध्याय	पृष्ठ क्रमांक
१.	मानवशास्त्राचा अर्थ आणि व्याप्ती	०१
२.	मानवशास्त्रातील उपशाखा : भौतिक, सांस्कृतिक, पुरातत्व, भाषिक	०७
३.	एक विद्याशाखा म्हणून मानवशास्त्राशी संबंध	१४
४.	मानवशास्त्रात क्षेत्र	२१
५.	उत्क्रांती	३०
६.	फ्रांझ बोआस यांचा ऐतिहासिक विशिष्टतावाद	३७
७.	प्रकार्यवादी प्रणाली : मॅलिनॉव्हस्कीचा गरजेचा सिद्धांत	४७
८.	वसाहतिक मानवशास्त्र - व्हेरिअर एल्विनच्या फ्रीलान्स मानवशास्त्रज्ञांच्या पद्धती	५८
९.	संस्कृती आणि व्यक्तिमत्व - मार्गरेट मीड - कर्मिंग ऑफ एज इन सामोआ - सामोआमध्ये वयात येताना	६८
१०.	संस्कृतीचे आकृतिबंध (वर्तनबंध) - रुथ बेनेडिक्ट	७८
११.	मार्क्सवादी स्त्रीवाद - एलेनॉर बर्क लीकॉक	८३
१२.	विवेचनात्मक मानवशास्त्र - क्लिफर्ड गीर्ट्झ थिक वर्णन - डीप प्ले : नोट्स ऑन द बालिनीज कॉकफाइट	८९
१३.	व्हर्जिनीयस खाखा - जमाती आणि भारतीय राष्ट्रीय अस्मिता : बहिष्कार आणि सीमांतिकतेचे स्थान	९९
१४.	नंदिनी सुंदर - असमानतेसाठी शिक्षण : भारतातील - स्वदेशी नागरिकांचे अनुभव	१०६
१५.	पॅट्रिशिया उबेरॉय - डायस्पोरा घरी येतो : दिलवाले दुल्हनिया ले जाएंगे या चित्रपटातील इच्छेचे स्वयंवर	१११

Syllabus

TYBA SOCIOLOGY SEMESTER VI

PAPER IV

(100 Marks)

Anthropological Thought

Objectives:

- a) To provide the student with the understanding of Theoretical Anthropology.
- b) To train students in the application of these theories to social situations.

Unit I Introduction to Anthropology

1. Nature and scope of Anthropology
2. Sub-disciplines within anthropology: Physical, Cultural, Archaeology, Linguistic,
3. Relation with sociology as a discipline
4. Field methods in Anthropology

Unit II Early Thought

1. Evolution – Edward Tylor, L.H. Morgan
2. Historical Particularism - Franz Boas
3. Functionalism- Malinowski 's Theory of Need
4. Colonial anthropology- Verrier Elvin 's Methods of a Freelance Anthropologist

Unit III Later Development

1. Culture and Personality- Margaret Mead 's Coming of Age in Samoa
2. Patterns of Culture – Ruth Benedict
3. Marxian Feminism- Eleanor Burke Leacocke
4. Interpretative Anthropology – Clifford Geertz 'Thick Description-Deep Play: Notes on the Balinese Cockfight

Unit IV Contemporary Indian Thinkers- (Selected Readings)

1. Virginous Xaxa- ' Tribes and Indian National Identity: Location of Exclusion and Marginality
2. Nandini Sunder- ' Educating for Inequality: The Experiences of India 's ' Indigenous Citizens
3. Patricia Uberio- ' The Diaspora Comes Home: Disciplining Desire in DDLG

Reading List

- Barnard, Alan. 2000. History and Theory in Anthropology. United Kingdom. The Press
- Syndicate of the University of Cambridge.
- Guha Ramachandra. 2007. Between Anthropology and Literature: The Ethnographies of
- Verrier Elwin ' in Uberoi Patricia; Sundar Nandini and Satish Deshpande (ed.):
- Anthropology in the East. 330- 359, Ranikhet: Permanent Black.
- Harris, Marvin, 2001. The Rise of Anthropological Theory : A History of Theories of
- Culture, Jaipur, Rawat Publication.
- Kottak Conrad Phillip, 1997. Anthropology, The Exploration of Human Diversity. New York
- The McGraw-Hill Companies Inc.
- MacGee R Jon and Warm Richard L Anthropological Theory and Introductory History (4THed)
- 2008, McGrawHill New York.
- Mair Lucy, 1965. An Introduction to Social Anthropology (2nded), 1965, New Delhi, India.
- Moore Jerry, 2009. Visions of Culture an introduction to Anthropological Theories and
- Theorists (3rded) United Kingdom . Rowen and Little Publishers.
- Sundar Nandini. 2010. ' Educating for Inequality: The Experiences of India's ' Indigenous
- Citizens , Asian Anthropology, Vol 9 pp117-142
- Thomas Hylland Eriksen, 1988. What is Anthropology, Jaipur, Rawat Publications.
- Thomas Hylland Eriksen and Finn Sivert Nielsen, A History of Anthropology, 2008, Jaipur,
- Rawat Publications.
- Uberoi Patricia. 2006. Freedom and Destiny: Gender Family and Popular Culture in India,
- New Delhi. Oxford University Press
- Xaxa Virginius. 2016. ' Tribes and Indian National Identity: Location of Exclusion and
- Marginality', Brown Journal of World Affairs, Vol XXIII, Issue 1 pp 223-237.

*****

मानवशास्त्राचा अर्थ आणि व्याप्ती

घटक रचना:

१.० उद्दिष्टे

१.१ प्रस्तावना

१.२ मानवशास्त्राचा अर्थ

१.३ मानवशास्त्राची व्याप्ती

१.४ मानवशास्त्र शाखा

१.४.१ भौतिक मानवशास्त्र

१.४.२ सांस्कृतिक मानवशास्त्र

१.५ निष्कर्ष

१.६ अभ्यासाचे प्रश्न

१.६ संदर्भ

१.० उद्दिष्टे

---

१. मानवशास्त्राचा अर्थ, व्याख्या आणि व्याप्ती समजून घेणे.
२. मानवशास्त्राच्या शाखा आणि त्याचा उपयोग समजून घेणे.

१.१ प्रस्तावना

मानव आणि त्याच्या विविध पैलूंचा तुलनात्मक दृष्टीने अभ्यासाचा प्रयत्न म्हणजे मानवशास्त्र म्हणून ओळखला जातो. त्याला अर्थे विज्ञान आणि अर्थे कला असे म्हणता येईल. मानवशास्त्र हे एक नवीन विज्ञान आहे जे अद्याप विज्ञानाच्या विद्यार्थ्यांना जवळून परिचित होणे बाकी आहे.

मानवशास्त्र हे प्रामुख्याने आपल्या स्वतःच्या जीवनाशी संबंधित आहे. मानवशास्त्र हे एक सु-परिभाषित विज्ञान आहे जे आपल्या मनुष्याच्या जीवनाच्या विविध पैलूंबद्दल माहिती सांगते, जे भौतिक आणि सांस्कृतिक दोन्हीच्या उत्पत्तीपासून ते आजपर्यंतच्या विविध पैलूंबद्दल चर्चा करत आहे. मानवशास्त्र हे अभ्यासाचे एक विशाल क्षेत्र आहे जे मनुष्याचा वेगवेगळ्या दृष्टीकोनातून अभ्यास करू पाहत आहे. मानवशास्त्र हे कदाचित मनुष्य आणि त्याच्या कार्याशी संबंधित विज्ञानांपैकी सर्वात व्यापक अभ्यास आहे.

१.२ मानवशास्त्राचा अर्थ

"मानवविज्ञान" हा शब्द दोन ग्रीक शब्दांपासून बनला आहे, अँथ्रोपोस anthropos म्हणजे मानव आणि लॉगस Logos म्हणजे अभ्यास किंवा विज्ञान किंवा शास्त्र होय. मानवशास्त्र हे मानवाचे विविध पैलूंबद्दल अधिक तंतोतंत अभ्यास करणारे विज्ञान आहे. , मानवशास्त्राला "मनुष्य आणि त्याचे कार्य आणि वर्तन यांचे विज्ञान" म्हटले जाऊ शकते. मानवशास्त्रज्ञांना मानवी प्रजाती आणि मानवी वर्तनाच्या सर्व पैलूंमध्ये, सर्व ठिकाणी आणि नेहमीच, प्रजातीच्या उत्पत्ती आणि उत्क्रांतीपासून त्याच्या प्रागैतिहासिक संस्कृतीमधून वर्तमान परिस्थितीपर्यंत रस आहे.

मानवशास्त्रज्ञ मानवी वर्तनाचा अभ्यास करतात जे विशिष्ट पुरुषांशी संबंधित नसतात परंतु "समूहांमधील पुरुषांशी", वंश आणि लोक आणि त्यांच्या घडामोडी आणि कृतींशी संबंधित असतात. म्हणून, मानवशास्त्राची थोडक्यात व्याख्या "पुरुषांच्या गटांचे विज्ञान" अशी केली जाऊ शकते.

मानवशास्त्रज्ञ आपले लक्ष गटातील पुरुषांवर केंद्रित करतो आणि भूतकाळातील आणि वर्तमान दोन्ही जगातील विविध वंश किंवा लोकांचा समावेश असलेल्या एकूण समाजाचा अभ्यास करतो. क्लूकहॉन यांनी नमूद केले आहे की मनुष्याच्या विविध पैलूंशी संबंधित इतर सर्व वैज्ञानिक शाखांपैकी मानवशास्त्र हे असे विज्ञान आहे जे मनुष्याच्या एकूण अभ्यासाच्या सर्वात जवळ येते. याला सर्वांगीण किंवा संश्लेषण करणारी ज्ञानशाखा किंवा "मनुष्य त्याच्या संपूर्णतेमध्ये" असे विज्ञान म्हटले जाऊ शकते.

मानवशास्त्र हे जैविक आणि सामाजिक विज्ञान दोन्ही आहे. हे एकीकडे प्राण्यांच्या साम्राज्याचा सदस्य म्हणून माणसाशी आणि दुसरीकडे समाजाचा सदस्य म्हणून माणसाच्या वागण्याशी संबंधित आहे. मानवजातीची संरचनात्मक उत्क्रांती आणि सभ्यतेची वाढ या दोन्ही गोष्टींचा अभ्यास अगदी सुरुवातीच्या काळापासून केला जातो ज्यात कोणतीही नोंद आजपर्यंत टिकून आहे. त्याचप्रमाणे समकालीन मानवी समूह आणि सभ्यता यांच्याबद्दलच्या त्याच्या चिंतेत मानवशास्त्रज्ञ तुलनात्मक अभ्यासावर विशेष भर देतात.

1.3: मानवशास्त्राची व्याप्ती: मानवशास्त्राची व्याप्ती त्याच्या शाखांच्या मदतीने समजून घेता येते

1.4: मानवशास्त्र शाखा : मानवशास्त्राच्या मुख्य दोन शाखा भौतिक मानवशास्त्र आणि सांस्कृतिक मानवशास्त्र या आहेत.

१.४.१ भौतिक मानवशास्त्र

1. मानवी जीवशास्त्र
2. मानवी उत्क्रांती
3. मानवी भिन्नता आणि
4. मानवी अनुवांशिकता.

1. मानवी जीवशास्त्र:

भौतिक मानवशास्त्रज्ञ मानवाचा जीवशास्त्र पध्दतीने अभ्यास करतात, कारण भौतिक मानवशास्त्राला होमो सेपियन्समध्ये रस आहे. भौतिक मानवशास्त्र आणि इतर सजीवांचा अभ्यास यांचा जवळचा संबंध आहे. भौतिक मानवशास्त्रज्ञ मनुष्याच्या विविध गटांचा आणि वानर, माकड इत्यादीचा जवळचा संबंध मानतात त्यांबद्दल तुलनात्मक अभ्यास करून प्राण्यांच्या क्षेत्रात माणसाचे स्थान सांगतो.

2. मानवी उत्क्रांती:

मानवी उत्क्रांतीच्या विश्लेषणात जीवाश्मशास्त्र महत्त्वाची भूमिका बजावते. विशेषतः वांशिक भेदांच्या अभ्यासासाठी विविध मानवी स्वरूपांचा अभ्यास करण्यासाठी शरीरशास्त्र आवश्यक आहे आणि शरीरशास्त्राच्या पूर्व प्रशिक्षणाशिवाय कोणीही शारीरिक मानवशास्त्र विशेष करू शकत नाही. भूगर्भीय पुराव्याच्या आधारे पृथ्वीखाली जतन केलेल्या विविध स्वरूपांचे वय शोधणे शक्य झाले आहे.

3. मानवी भिन्नता:

सर्व पुरुषांमध्ये काही सामान्य वैशिष्ट्ये आहेत आणि ते प्रजातींशी संबंधित आहेत - होमो-सेपियन्स. तथापि, सामान्यतः असे आढळून आले आहे की सामान्य वंशानुगत विविध मार्गांनी इतर गटांसारखे नसतात. या प्रत्येक गटाला वंश म्हणून नियुक्त केले आहे.

4. मानवी आनुवंशिकता:

अलीकडच्या काळात भौतिक मानवशास्त्रज्ञांचे लक्ष जीवशास्त्राच्या अनुवांशिक शाखेकडे वळवले गेले आहे, जी वंश, भिन्नता आणि आनुवंशिकतेशी संबंधित आहे. ते आता रक्ताचे प्रकार, मांसपेशीतील फरक इत्यादींचा अभ्यास करतात. ते लैंगिक परिपक्वता, वाढीचा दर आणि विविध रोग प्रतिकारशक्तीमधील गटातील फरक देखील अभ्यासतात. मानवाच्या भौतिक गुणधर्मांवर पर्यावरणाचा परिणाम होतो की नाही हे शोधण्यासाठी भौतिक मानवशास्त्रज्ञ मनुष्यावर आणि झाडांवरील नैसर्गिक वातावरणाच्या प्रभावाचा अभ्यास करतात. शिवाय, तो वांशिक आणि शारीरिक वैशिष्ट्यांवरील शारीरिक बदल, अन्नाचे परिणाम आणि जीवनशैलीशी संबंधित समस्यांचा अभ्यास करतो.

भौतिक मानवशास्त्राचे इतर अभ्यास:

भौतिक मानवशास्त्राच्या अभ्यासाचा आणखी एक पैलू म्हणजे जनसांख्यिकी जी थेट प्रजनन आणि मृत्यूशी संबंधित आहे. आनुवंशिकता आणि पर्यावरणासह विविध घटक आहेत जे प्रजनन आणि मृत्युदर प्रभावित करतात. भौतिक मानवशास्त्रज्ञांनी याचा अभ्यास केला आहे.

अध्यापनशास्त्रीय मानवशास्त्र नावाचा आणखी एक विषय आहे जो थेट शिक्षणाशी संबंधित आहे. अनेक प्रगत देशांद्वारे विविध शैक्षणिक क्षेत्रात अध्यापनशास्त्रीय अभ्यासाचा उपयोग केला जातो. एकूणच, भौतिक मानवशास्त्र ही मानवशास्त्राची एक विशेष शाखा आहे.

१.४.२ सांस्कृतिक मानवशास्त्र

संस्कृतीच्या जवळपास तितक्याच व्याख्या आहेत जेवढ्या विद्वान आहेत. सांस्कृतिक मानवशास्त्र मानवी समाजाच्या भूतकाळातील, वर्तमान आणि भविष्यातील शिकलेल्या वर्तनात्मक वैशिष्ट्यांशी संबंधित आहे. आता, सांस्कृतिक मानवशास्त्र अंतर्गत अभ्यासाची मुख्य क्षेत्रे आहेत: प्रागैतिहासिक पुरातत्वशास्त्र, वांशिकशास्त्र आणि वांशिक-भाषाशास्त्र. वांशिकशास्त्राच्या अंतर्गत पुन्हा आर्थिक मानवशास्त्र, सामाजिक मानवशास्त्र, वांशिकशास्त्र, धर्म, कला, संगीतशास्त्र, मनोरंजन, लोकसाहित्य इत्यादींचा अभ्यास केला जातो.

1. प्रागैतिहासिक पुरातत्व:

ही आता सांस्कृतिक मानवशास्त्राची एक विशेष शाखा आहे. प्रागैतिहासिक लोकांनी आपल्या जैविक आणि मानसिक गरजा जसे की अन्न, वस्त्र, कला इत्यादी पूर्ण करण्यासाठी साधने आणि अवजारे, शस्त्रे आणि इतर आवश्यक उपकरणे बनवून प्रागैतिहासिक लोकांनी नैसर्गिक परिस्थितीचा कसा सामना केला याचे प्रबोधन करतात.

2. जीवाश्मशास्त्र (पॅलेओन्टोलॉजी)

जीवाश्मशास्त्र हे प्रागैतिहासिक इतिहासाशी जवळून संबंधित आहे आणि त्यांच्या जीवाश्म स्वरूपातील नामशेष झालेल्या वंशांवर अभ्यास करण्यासाठी उपयुक्त आहे. त्या नामशेष झालेल्या जीवाश्म शर्यतींमधून आधुनिक शर्यती कशा विकसित झाल्या हे ते आपल्याला सांगते.

3. तंत्रज्ञान:

आपल्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी आणि नैसर्गिक वातावरणाशी जुळवून घेऊन जगण्यासाठी, मानवाला काही भौतिक वस्तू जसे की अवजारे, शस्त्रे, भांडी, कपडे, घर, नांगर इत्यादी बनवाव्या लागल्या. यालाच भौतिक संस्कृती म्हणतात. लोक भौतिक संस्कृतीच्या या वस्तू बनवण्याच्या तंत्राचा अभ्यास तंत्रज्ञान म्हणून ओळखला जातो. भूतकाळातील संस्कृतीच्या या पैलूचा प्रागैतिहासिक पुरातत्वशास्त्राच्या मदतीने अभ्यास केला जात आहे.

4. वांशिकशास्त्र:

हे जगातील संस्कृतींचा तुलनात्मक अभ्यास करते आणि संस्कृतीच्या सिद्धांतावर जोर देते. याला बऱ्याचदा सांस्कृतिक मानवशास्त्र म्हटले जाते आणि कधीकधी मानवशास्त्रासाठी समानार्थी म्हणून देखील वापरले जाते.

5. मानव विज्ञान:

विविध संस्कृती आणि सामाजिक-सांस्कृतिक व्यवस्थांना मार्गदर्शन करणारी तत्त्वे यांच्यातील दुवे जाणून घेण्यासाठी सांस्कृतिक मानवशास्त्रज्ञासाठी वांशिक अभ्यास आवश्यक आहेत. एथ्नॉलॉजीमध्ये आर्थिक मानवशास्त्र, सामाजिक मानवशास्त्र, धर्म, कला, संगीतशास्त्र आणि मनोरंजन, लोककथा इत्यादींचा समावेश होतो.

एथनोग्राफी म्हणजे वर्तनाच्या प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष निरीक्षणाद्वारे जगातील जिवंत लोकांच्या संस्कृतींचा अभ्यास. एथनोग्राफी हा वंशांचा अभ्यास नाही, जे भौतिक मानवशास्त्रज्ञाचे कार्य आहे. यात केवळ डेटा गोळा करणे, वैज्ञानिक विश्लेषणासाठी कच्चा माल यांचा समावेश होतो.

१.५ निष्कर्ष

मानवशास्त्राची व्याप्ती इतकी व्यापक आहे की ती मानवी जीवनाच्या प्रत्येक पैलूचा अभ्यास करते. मानवशास्त्राची गिरणी सर्व काही सूर्याखाली दळते. "मानवतेचे विज्ञान" हे मानवशास्त्र आहे. मानवशास्त्रज्ञ विविध मार्गांनी मानवांचा अभ्यास करतात, होमो सेपियन्सच्या जीवशास्त्र आणि उत्क्रांती इतिहासापासून ते सामाजिक आणि सांस्कृतिक वैशिष्ट्यांपर्यंत जे मानवांना इतर प्राण्यांपासून वेगळे करतात. त्यात समाविष्ट असलेल्या विषयांच्या विस्तृत श्रेणीमुळे, मानवशास्त्र विशेषतः विसाव्या शतकाच्या मध्यापासून, अत्यंत विशिष्ट क्षेत्रांच्या संग्रहात विकसित झाले आहे. भौतिक मानवशास्त्र ही विज्ञानाची शाखा आहे जी मानवतेच्या जीवशास्त्र आणि उत्क्रांतीचा अभ्यास करते. सांस्कृतिक मानवशास्त्र (किंवा नृवंशशास्त्र), सामाजिक मानवशास्त्र, भाषिक मानवशास्त्र आणि मानसशास्त्रीय मानवशास्त्र हे मानवशास्त्राचे क्षेत्र आहेत जे मानवी गटांच्या सामाजिक आणि सांस्कृतिक निर्मितीचे परीक्षण करतात. एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात मानवशास्त्र हे एक आत्म-जागरूक क्षेत्र बनले असल्याने, पुरातत्वशास्त्र हे प्रागैतिहासिक संस्कृतींचा शोध घेण्याचे तंत्र म्हणून त्याचा एक आंतरिक पैलू आहे.

१.६ अभ्यासाचे प्रश्न

---

1. मानवशास्त्राचा अर्थ सांगून मानवशास्त्राच्या मुख्य दोन शाखा भौतिक मानवशास्त्र आणि सांस्कृतिक मानवशास्त्र यांची चर्चा करा.
2. टिपा लिहा:
अ भौतिक मानवशास्त्र
ब सांस्कृतिक मानवशास्त्र

१.७ संदर्भ References

- Barnard, Alan. 2000. History and Theory in Anthropology. United Kingdom. The Press Syndicate of the University of Cambridge.
- Harris, Marvin, 2001. The Rise of Anthropological Theory : A History of Theories of Culture, Jaipur, Rawat Publication.
- Kottak Conrad Phillip, 1997. Anthropology, The Exploration of Human Diversity. New York The McGraw-Hill Companies Inc.

- MacGee R Jonand Warm Richard LAnthropological Theory and Introductory History (4THed) 2008, McGrawHill New York.
- MairLucy, 1965. An Introduction to SocialAnthropology (2nded), 1965, New Delhi, India.
- Moore Jerry, 2009. Visions of Culture an introduction to Anthropological Theories and Theorists (3rded)United Kingdom .Rowen and Little Publishers.
- Thomas HyllandEriksen, 1988. What is Anthropology, Jaipur, Rawat Publications.
- Thomas Hylland Eriksen and Finn Sivert Nielsen, A History of Anthropology, 2008, Jaipur, Rawat Publications.

मानवशास्त्रातील उपशाखा : भौतिक, सांस्कृतिक, पुरातत्व, भाषिक

पाठ संरचना:

- २.० उद्दिष्टे
- २.१ प्रस्तावना
- २.२ जैविक किंवा भौतिक मानवशास्त्र
- २.३ सांस्कृतिक मानवशास्त्र
  - २.३.१ मानवशास्त्र
  - २.३.२ वंशिकशास्त्र
- २.४ पुरातत्व मानवशास्त्र
- २.५ भाषिक मानवशास्त्र
- २.६ सारांश
- २.७ संदर्भ

२.० उद्दिष्टे

---

१. मानवशास्त्रातील विविध उपशाखा समजून घेणे.
२. भौतिक मानवशास्त्र विषयाचे परीक्षण करणे.
३. सांस्कृतिक मानवशास्त्राच्या पैलूंचे वर्णन करणे.
४. पुरातत्व मानवशास्त्राचे महत्त्व दाखवणे.
५. भाषिक मानवशास्त्राद्वारे भाषांच्या विविधतेचे आकलन करणे.

२.१ प्रस्तावना

मानवशास्त्रात चार उपक्षेत्रे किंवा उपशाखा आहेत उदा; जैविक किंवा भौतिक मानवशास्त्र, सांस्कृतिक मानवशास्त्र, पुरातत्व मानवशास्त्र आणि भाषिक मानवशास्त्र. यात मानवी भिन्नता आणि प्रजातींच्या संपूर्णतेस समर्थन देतात. उदा. आपल्याला माहित आहे की, मानवशास्त्र हा मानवजातीचा सर्वांगीण अभ्यास करणारे शास्त्र आहे. जे मानवी संस्कृती

आणि समाजाची उत्पत्ती आणि विकास चांगल्या प्रकारे समजून घेण्यास मदत करते. मानवशास्त्राच्या उपशाखा विस्तृत पद्धती अभ्यासण्यासाठी सैद्धांतिक आणि योग्य दृष्टीकोन प्रदान करतात.

२.२ जैविक किंवा भौतिक मानवशास्त्र

भौतिक किंवा जैविक मानवशास्त्रज्ञ मानवी जीवशास्त्रातील सर्व घटक, वर्तमान आणि इतिहास दोन्हीचा अभ्यास संशोधनात्मक करतात. भौतिक मानवशास्त्रज्ञ आधुनिक मानवांच्या जीवशास्त्राचे तसेच मानव आणि त्यांच्या बांधवांच्या उत्क्रांती, जिवन आणि नामशेष या दोन्हीचा संशोधनात्मक अभ्यास करतात. जिवंत माकडे, जीवाश्म होमिनिन्स, प्राचीन संदर्भातील मानवी सांगाडे आणि सध्याचे जिवंत मानव या सर्वांचा भौतिक मानवशास्त्रज्ञांनी अभ्यास केला आहे. जैविक किंवा भौतिक मानवशास्त्राचा विषय म्हणजे वेळ आणि अवकाशातील मानवी जैविक विविधता, अनुवांशिक आणि पर्यावरणीय वैशिष्ट्यांचे संयोजन ही भिन्नता निर्माण करते. संबंधित पर्यावरणीय अभ्यास घटकांमध्ये उष्णता आणि थंडी, ओलावा, सूर्यप्रकाश, उंची आणि रोग यांचाही समावेश होतो. जैविक मानवशास्त्रातील पाच विशेषता आहेत:-

1. जीवाश्म रेकॉर्ड (पॅलेओन्टोलॉजी) द्वारे प्रकट केल्याप्रमाणे होमिनिड उत्क्रांती.: भौतिक मानवशास्त्राला जीवशास्त्र, प्राणीशास्त्र, भूविज्ञान, शरीरशास्त्र, शरीरविज्ञान, औषध आणि सार्वजनिक आरोग्य या क्षेत्रांशी आवड जोडते.
2. मानवी आनुवंशिकी: ऑस्टियोलॉजी-- हाडांचा अभ्यास --पॅलिओन्थ्रोपोलॉजिस्टला मदत करते, जे कवटी, दात आणि हाडे तपासतात, hominid पूर्वज ओळखण्यासाठी आणि शरीरशास्त्रातील बदल चार्ट आहे.
3. मानवी वाढ आणि विकास: जैविक मानवशास्त्रज्ञ मानवी उत्क्रांतीच्या जैविक आणि सांस्कृतिक पैलू समजून घेण्यासाठी पुरातत्वशास्त्रज्ञांशी सहयोग करतात. जीवाश्म आणि साधने अनेकदा एकत्र आढळतात. विविध प्रकारची साधने त्यांचा वापर करणाऱ्या होमिनिड्सच्या सवयी, चालीरीती आणि जीवनशैलीची माहिती देतात.
4. मानवी जैविक प्लॅस्टिकिटी (शरीराची उष्णता, थंडी आणि उंची यांसारख्या वातावरणाचा सामना करण्याची क्षमता): चार्ल्स डार्विनच्या मते कोणत्याही लोकसंख्येमध्ये अस्तित्वात असलेली विविधता काही व्यक्तींना जगण्याची आणि पुनरुत्पादनात इतरांपेक्षा चांगली कामगिरी करण्याची परवानगी देते. आनुवंशिकता, या विविधतेचे कारण आणि प्रसार याबद्दल आपल्याला ज्ञान देते. तथापि, केवळ जीन्समुळे विविधता निर्माण होते असे नाही. कोणत्याही व्यक्तीच्या जीवनकाळात, जैविक वैशिष्ट्ये निर्धारित करण्यासाठी पर्यावरण आनुवंशिकतेसह चालते. उदाहरणार्थ, उंच असण्याची अनुवांशिक प्रवृत्ती असलेल्या लोकांचे बालपणात योग्य पोषण न झाल्यास ते लहान असतील. अशाप्रकारे जैविक मानववंशशास्त्र शरीरावर वातावरणाचा (पोषण, उंची, तापमान आणि रोग) प्रभाव तपासते जसे ते विकसित होते.

5. जीवशास्त्र, उत्क्रांती, वर्तन आणि माकड, वानर आणि इतर मानव नसलेल्या प्राइमेट्सचे सामाजिक जीवन: जैविक मानवशास्त्रात प्राइमेटोलॉजी देखील समाविष्ट आहे. प्राइमेटमध्ये सर्वात जवळचे जैविक नातेवाईक आहेत- वानर आणि माकडे. प्रायमॅटोलॉजिस्ट त्यांच्या जीवशास्त्र उत्क्रांती, वर्तन आणि सामाजिक जीवनाचा अभ्यास करतात, बहुतेकदा त्यांच्या नैसर्गिक वातावरणात. प्राइमॅटोलॉजी पॅलेओएनथ्रोपोलॉजीला मदत करते.

मानववंशशास्त्रातील उपशाखा:
भौतिक, सांस्कृतिक, पुरातत्व,
भाषिक

२.३ सांस्कृतिक मानवशास्त्र

सांस्कृतिक मानवशास्त्र समाज आणि संस्कृतीचा अभ्यास करते, सामाजिक आणि सांस्कृतिक समानता आणि फरकांचे वर्णन, विश्लेषण करते. सांस्कृतिक मानवशास्त्रज्ञ समाज आणि संस्कृतीच्या सर्व पैलूंचे परीक्षण करतात; संस्कृती ही शिकलेली वर्तणूक आहे जी मानवी संस्कृतींना एकत्र करते आणि पिढ्यान्पिढ्या हस्तांतरण करत जाते. आर्थिक, आरोग्य, स्थलांतर, सरकारी संरचना, पर्यावरणीय राजकारण आणि इतर अनेक सामाजिक गतिशीलता यांचा आधुनिक सभ्यतेतील सांस्कृतिक मानवशास्त्रज्ञांद्वारे अभ्यास केला जातो. काळ आणि अवकाशात, मानवशास्त्रज्ञांना सार्वत्रिक, सामान्यीकृत आणि विशिष्ट गोष्टी समजतात. काही जैविक, शारीरिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक वैशिष्ट्ये सार्वत्रिक आहेत. सर्व मानवी लोकसंख्येद्वारे सामायिक केली जातात. इतर केवळ सामान्यीकृत आहेत. अनेकांसाठी सामान्य परंतु सर्व मानवी गटांसाठी सामान्य नाही तरीही इतर काही सामायिक केलेले नाहीत. सांस्कृतिक मानवशास्त्राचे दोन पैलू आहेत: एथनोग्राफी (फील्ड वर्कवर आधारित) आणि एथ्नॉलॉजी (आंतर-सांस्कृतिक तुलनेवर आधारित).

२.३.१ एथनोग्राफी: विशिष्ट गट, समाज किंवा संस्कृतीचे "एथनोपिक्चर" प्रदान करते. एथनोग्राफिक फील्डवर्क दरम्यान एथनोग्राफर माहिती गोळा करतो, जो तो किंवा ती वांशिक चित्र तयार करण्यासाठी आणि सादर करण्यासाठी आयोजित करतो, वर्णन करतो, विश्लेषण करतो आणि त्याचा अर्थ लावतो उदा. पुस्तक, लेख, चित्रपट. पारंपारिकपणे, वांशिकशास्त्रज्ञ लहान समुदायांमध्ये राहतात आणि स्थानिक वर्तन, श्रद्धा, चालीरीती, सामाजिक जीवन, आर्थिक क्रिया, राजकारण आणि धर्म यांचा अभ्यास करतात.

मानवशास्त्रीय दृष्टीकोन अनेकदा अर्थशास्त्र किंवा राज्यशास्त्रापेक्षा भिन्न असतो. त्या ज्ञानशाखा अनेकदा उच्चभ्रूवर लक्ष केंद्रित करतात. तथापि, मानवशास्त्रज्ञांनी परंपरेने ज्या गटांचा अभ्यास केला आहे ते सहसा तुलनेने गरीब आणि शक्तीहीन होते. एथनोग्राफर्स सहसा अशा लोकांसाठी निर्देशित केलेल्या भेदभावपूर्ण पद्धतींचे निरीक्षण करतात ज्यांना अन्नाची कमतरता, आहारातील कमतरता आणि गरिबीच्या इतर पैलूंचा अनुभव येतो.

संस्कृती वेगळ्या नाहीत. फ्रांझ बोआस यांनी नमूद केले की शेजारच्या जमातींमधील संपर्क नेहमीच अस्तित्वात आहे आणि मोठ्या भागात विस्तारला आहे. "मानवी लोकसंख्या त्यांची संस्कृती एकमेकांशी परस्परसंवादाने बनवते आणि एकाकीपणात नाही." प्रादेशिक, राष्ट्रीय आणि जागतिक कार्यक्रमांमध्ये गावे वाढत्या प्रमाणात सहभागी होतात.

मास मीडिया, स्थलांतर आणि आधुनिक वाहतुकीद्वारे बाह्य शक्तींचा संपर्क येतो. पर्यटक, विकास एजंट, सरकारी आणि धार्मिक अधिकारी आणि राजकीय उमेदवार यांच्या वाढीमध्ये

शहर आणि राष्ट्र वाढत्या प्रमाणात स्थानिक समुदायांवर आक्रमण करतात. असे संबंध किंवा परस्परसंवाद हे प्रादेशिक, राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय राजकारण, अर्थशास्त्र आणि माहितीचे प्रमुख घटक आहेत. या मोठ्या प्रणालींचा लोकांवर अधिकाधिक प्रभाव पडतो आणि पारंपारिकपणे अभ्यासल्याप्रमाणे मानवशास्त्र ठेवतात. अशा संबंधांचा आणि प्रणालींचा अभ्यास हा आधुनिक मानवशास्त्राच्या विषयाचा भाग आहे.

२.३.२ एथ्नॉलॉजी: वंशविज्ञानाच्या परिणामाचे परीक्षण करते, अर्थ लावते आणि तुलना करते. विविध समाजांमध्ये माहिती गोळा करतात. वंशशास्त्रज्ञ सार्वत्रिकता, सामान्यता आणि विशिष्टता यांच्यातील फरक ओळखण्यासाठी सांस्कृतिक फरक आणि समानता ओळखण्याचा आणि स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न करतात. एथ्नॉलॉजीला केवळ वांशिकशास्त्रातूनच नव्हे तर इतर उपशाखांमधूनही तुलना करण्यासाठी माहिती मिळते, विशेषतः भूतकाळातील सामाजिक प्रणालींची पुनर्रचना करणाऱ्या पुरातत्त्वीय मानवशास्त्रातून माहिती मिळते.

२.४ पुरातत्व मानवशास्त्र

पुरातत्व मानवशास्त्र भौतिक अवशेषांद्वारे मानवी वर्तन आणि सांस्कृतिक नमुन्यांची पुनर्रचना, वर्णन आणि व्याख्या करते. "पुरातत्वशास्त्र म्हणजे सामान्य साहित्याच्या अवशेषांच्या तपासणीद्वारे प्राचीन मानवी समाजांचा अभ्यास होय". पुरातत्वशास्त्रज्ञ मानवी वसाहती, मानवी शिल्पे आणि इतर वैशिष्ट्यांची तपासणी करतात आणि ही माहिती प्रयोगशाळेतील कलाकृतींच्या तपासणीसह एकत्रित करतात. पुरातत्व संशोधन मानवी सभ्यतेच्या सुरुवातीपासून ते आजपर्यंत व्यापलेले आहे. जरी पुरातत्वशास्त्रज्ञ पूर्व-इतिहास लेखनाचा शोध लागण्यापूर्वीचा काळ अभ्यासण्यासाठी सर्वोत्कृष्ट म्हणून ओळखले जात असले तरी, ते ऐतिहासिक आणि अगदी जिवंत संस्कृतींचा देखील अभ्यास करतात. उदाहरणार्थ, 1973 मध्ये टॅक्सन, ऍरिझोना येथे सुरु झालेल्या संशोधन प्रकल्पाद्वारे, उदाहरणार्थ पुरातत्वशास्त्रज्ञ विल्यम रथजे यांनी हे शिकले आहे. आधुनिक माहितीचा अभ्यास करून समकालीन जीवनाबद्दल संबंध जोडले जातात. "गार्बोलॉजी" चे मूल्य जसे रथजे म्हणतात, की "लोकांनी काय केले याचा पुरावा प्रदान करते, त्यांना काय वाटते, त्यांनी काय केले पाहिजे असे त्यांना वाटते, किंवा मुलाखतकारांनी काय केले पाहिजे होते" (हॅरिसन, रथजे, आणि ह्यूजेस 1994, पृ. 108). गार्बोलॉजीने उघड केल्याप्रमाणे लोक जे अहवाल देतात ते त्यांच्या वास्तविक वर्तनाशी तीव्रपणे भिन्न असू शकतात. उदाहरणार्थ, गार्बोलॉजिस्टने शोधून काढले की तीन टस्कन अतिपरिचित क्षेत्रे ज्यांनी सर्वात कमी बिअरचा वापर नोंदवला आहे त्यामध्ये प्रत्येक घरामध्ये टाकून दिलेल्या बिअर कॅनची संख्या सर्वाधिक आहे (Podolefsky and Brown, eds 1992 p.100).

प्राथमिक माहिती म्हणून अवशेष सामग्री वापरणे, आणि लोकांलेखीय ज्ञान आणि लोकविज्ञान सिद्धांताद्वारे माहिती, पुरातत्वशास्त्रज्ञ सांस्कृतिक प्रक्रिया आणि नमुन्यांची विश्लेषण, अनेक प्रकारचे अवशेष स्वारस्य पुरातत्वशास्त्रज्ञ. कचरा उपभोग आणि क्रियाकलापांबद्दल कथा सांगतो. जंगली आणि पाळीव धान्यांमध्ये भिन्न वैशिष्ट्ये आहेत, ज्यामुळे पुरातत्वशास्त्रज्ञ एकत्रीकरण आणि लागवडीमध्ये फरक करू शकतात. प्राण्यांच्या

हाडांची तपासणी केल्याने कत्तल केलेल्या प्राण्यांचे वय कळते आणि प्रजाती वन्य किंवा पाळीव होती हे निर्धारित करण्यासाठी उपयुक्त इतर माहिती प्रदान करते.

मानवंशशास्त्रातील उपशाखा:
भौतिक, सांस्कृतिक, पुरातत्व,
भाषिक

1. अशा माहितीचे विश्लेषण करून पुरातत्वशास्त्रज्ञ प्राचीन अर्थव्यवस्थेबद्दल अनेक प्रश्नांची उत्तरे देतात,
2. ज्या गटाचा अभ्यास केला जात आहे त्या गटाला त्याचे मांस शिकारीतून मिळाले होते, की त्यांनी पाळीव प्राणी पाळले आणि त्यांची पैदास केली, केवळ विशिष्ट वय आणि लिंगाच्या लोकांनाच मारले?
3. वनस्पतींचे अन्न वन्य वनस्पतींपासून किंवा पेरणी, संगोपन आणि पीक कापणीतून आले?
4. ज्या ठिकाणी लोक राहतात किंवा राहतात, त्या ठिकाणी पुरातत्वशास्त्रज्ञांना मानवाने तयार केलेल्या किंवा सुधारित केलेल्या कलाकृती, भौतिक वस्तू सापडतात. रहिवाशांनी विशिष्ट वस्तूंना व्यापार केला किंवा विकत घेतला? कच्चा माल स्थानिक पातळीवर उपलब्ध होता का? नसेल तर ते कुठून आले? अशा माहितीवरून, पुरातत्वशास्त्रज्ञ उत्पादन, व्यापार आणि उपभोगाचे नमुने पुनर्रचना करतात.
5. पुरातत्वशास्त्रज्ञांनी भांडी, मातीच्या सुगंधाचा अभ्यास करण्यात बराच वेळ घालवला आहे. कापड आणि लाकूड यांसारख्या इतर अनेक कलाकृतीपेक्षा भांडी अधिक टिकाऊ असतात.
6. इकोलॉजी म्हणजे पर्यावरणातील सजीवांच्या परस्परसंबंधांचा अभ्यास होय.
7. मानवी इकोलॉजी किंवा कल्चरल इकोलॉजी इकोसिस्टमचा अभ्यास करते ज्यामध्ये लोकांचा समावेश होतो, मानवी वापराच्या पद्धतींवर लक्ष केंद्रित करते.
8. पॅलेओकोलॉजी भूतकाळातील परिसंस्थेकडे पाहते. पुनर्रचना पारिस्थितिकी नमुन्यांव्यतिरिक्त, सांस्कृतिक परिवर्तनासाठी पुरातत्वशास्त्रज्ञ, उदाहरणार्थ, आकार आणि दृष्टीच्या प्रकारातील बदल आणि त्यांच्यामधील अंतर.
9. पुरातत्वशास्त्रज्ञांनी विशिष्ट स्थळांवर उत्खनन (पातळींमधून उत्खनन करून) सांस्कृतिक नमुने आणि प्रक्रियांचे दस्तऐवजीकरण देखील केले. लिखित नोंदी नसलेल्या प्रागैतिहासिक लोकसंख्येबद्दल जाणून घेण्यासाठी पुरातत्वशास्त्र आवश्यक आहे.

२.५ भाषिक मानवशास्त्र

भाषेच्या अभ्यासाला भाषाशास्त्र असे म्हणतात. भाषाशास्त्र हे मानवशास्त्राच्या उप-विद्या म्हणून वर्गीकृत केलेले असूनही, विशेषतः मोठ्या शैक्षणिक संस्थांमध्ये ती वारंवार एक वेगळी शिस्त मानली जाते. होमिनिड्स कधी बोलू लागले हे आम्हाला माहित नाही आणि कदाचित कधीच कळणार नाही. आम्हाला माहित आहे की चांगल्या विकसित,

व्याकरणदृष्ट्या जटिल भाषा हजारो वर्षांपासून अस्तित्वात आहेत. भाषिक मानवशास्त्रज्ञ भाषेचा तिच्या सामाजिक आणि सांस्कृतिक संदर्भात, अवकाशात आणि काळानुसार अभ्यास करतात. भाषा कशी कार्य करते आणि तिचे नियम काय आहेत हे शोधणे हे भाषाशास्त्रज्ञांचे काम आहे. भाषा समजून घेण्याचे तंत्र म्हणून, ते विविध व्याकरण प्रणाली आणि ध्वनी बनवण्याच्या विविध पद्धती शोधतात, जे सांस्कृतिक वर्तनाची अंतर्दृष्टी प्रदान करू शकतात. भाषाशास्त्रज्ञ वर्तमान आणि भूतकाळातील लोकांमधील नातेसंबंध शोधण्यात मदत करू शकतात. कारण भाषेचा वापर लोकांचे वर्गीकरण करण्यासाठी वारंवार केला जातो आणि संस्कृती शिकण्याचे प्रमुख माध्यम आहे. भाषाशास्त्र देखील पुरातत्वशास्त्राला सध्याच्या भाषेच्या मानकांचा वापर करून जुन्या मजकुराचा उलगडा करण्याची परवानगी देऊन मदत करते.

- काही लोक भाषेच्या सार्वत्रिक वैशिष्ट्यांबद्दल हस्तक्षेप करतात, कदाचित मानवी मेंदूतील एकरूपतेची जोडलेले आहेत.
- इतर लोक त्यांच्या समकालीन वंशजांची तुलना करून प्राचीन भाषांची पुनर्रचना करतात आणि इतिहासाबद्दल शोध लावतात.
- विविध संस्कृतींमध्ये विविध धारणा आणि विचारांचे नमुने शोधण्यासाठी भाषिक फरकांचा अभ्यास करणे.
- भाषण सामाजिक फरक कसे प्रतिबिंबित करते हे दाखवण्यासाठी समाजभाषिक एका भाषेतील विविधतेचे परीक्षण करतात.
- वर्णनात्मक भाषाशास्त्र विशिष्ट भाषांमधील ध्वनी, व्याकरण आणि अर्थ यांचा अभ्यास करते.
- ऐतिहासिक भाषाशास्त्र हे मध्य इंग्रजी आणि आधुनिक इंग्रजीमधील ध्वनी, व्याकरण आणि शब्दसंग्रहातील बदल यासारख्या वेळेतील फरक मानते.

कोणत्याही भाषेच्या भाषिकांमध्ये कोणत्याही वेळी भिन्नता असते. भिन्नतेचे एक कारण म्हणजे भूगोल, प्रादेशिक बोली आणि उच्चार म्हणून भाषिक भिन्नता देखील सामाजिक विभाजनाशी संबंधित आहे. उदा. वांशिक गटांचे द्विभाषिकता आणि विशिष्ट सामाजिक वर्गांशी संबंधित भाषण पद्धती समाविष्ट आहेत. भाषिक आणि सांस्कृतिक मानवशास्त्रज्ञ भाषा आणि संस्कृतीच्या इतर पैलूंमधील दुव्यांचा अभ्यास करण्यासाठी सहयोग करतात.

१.६ सारांश

मानवशास्त्राच्या भौतिक, सांस्कृतिक, पुरातत्व आणि भाषाशास्त्र या चार उपशाखा आहेत. या सर्व उप-क्षेत्रांनी मानवी समाज आणि संस्कृतीच्या उत्पत्ती आणि वाढीसह विविध बदलत्या पैलू समजून घेण्यासाठी स्वतःचे धोरण आणि पद्धती विकसित केल्या आहेत. मानवशास्त्राच्या या भिन्न उप-विषयांपैकी प्रत्येक भूतकाळातील आणि आजच्या काळातील मानवांना वेगवेगळ्या प्रकारे समजून घेण्यात योगदान देते. इतिहास किंवा जीवशास्त्राच्या

विपरीत, जे मानवी असण्याच्या विशिष्ट पैलूवर लक्ष केंद्रित करते, मानवशास्त्र त्याच्या सर्वांगीण दृष्टिकोनात अद्वितीय आहे. हा समग्र दृष्टीकोन या उप-विषयांवर आधारित आहे.

मानववंशशास्त्रातील उपशाखा:
भौतिक, सांस्कृतिक, पुरातत्व,
भाषिक

१.७ संदर्भ

- Barnard, Alan. 2000. History and Theory in Anthropology. United Kingdom. The Press Syndicate of the University of Cambridge.
- Harris, Marvin, 2001. The Rise of Anthropological Theory: A History of Theories of Culture, Jaipur, Rawat Publication.
- Kottak Conrad Phillip, 1997. Anthropology, The Exploration of Human Diversity. New York The McGraw-Hill Companies Inc.
- MacGee R Jonand Warm Richard L Anthropological Theory and Introductory History (4THed) 2008, McGrawHill New York.
- Mair Lucy, 1965. An Introduction to Social Anthropology (2nded), 1965, New Delhi, India.
- Moore Jerry, 2009. Visions of Culture an introduction to Anthropological Theories and Theorists (3rded) United Kingdom. Rowen and Little Publishers.
- Thomas Hylland Eriksen, 1988. What is Anthropology, Jaipur, Rawat Publications.
- Thomas Hylland Eriksen and Finn Sivert Nielsen, A History of Anthropology, 2008, Jaipur, Rawat Publications.
- https://revelpreview.pearson.com/epubs/pearson_scupin_aagp/OPS/xhtmll/ch01_sec_01.xhtml

एक विद्याशाखा म्हणून समाजशास्त्राशी संबंध

घटक संरचना :

- ३.० उद्दिष्टे
- ३.१ परिचय
- ३.२ दोन विज्ञानांमधील संबंध
- ३.३ समाजशास्त्र आणि मानवशास्त्र यांच्यातील समानता
- ३.४ समाजशास्त्र आणि मानवशास्त्र यांच्यातील फरक
- ३.५ निष्कर्ष
- ३.६ संदर्भ

३.० उद्दिष्टे

- समाजशास्त्र आणि मानवशास्त्राचे स्वरूप आणि व्याप्ती शोधणे.
- समाजशास्त्र आणि सामाजिक मानवशास्त्र यांच्यातील संबंध समजून घेणे.
- समाजशास्त्र आणि मानवशास्त्र यांच्यातील समानता आणि फरकांचे मूल्यांकन करणे.

३.१ प्रस्तावना

मानवशास्त्र आणि समाजशास्त्र यांच्यातील संबंध मानवी संस्कृतींवर अवलंबून आहेत ज्यांचा अभ्यास दोन्ही विषयांमध्ये केला जातो. समाजशास्त्र विशिष्ट कालखंडात मानवाकडे पाहते, तर मानवशास्त्र प्राचीन काळापासून आजच्या काळापर्यंत मानवाच्या संदर्भात एकूण वाढ आणि बदल पाहते.

मानवशास्त्रज्ञ अनेकदा जीवाश्मांचा अभ्यास करतात आणि मानवी अवशेष पाहतात, तर समाजशास्त्रज्ञ अनेकदा अधिक मनोवैज्ञानिक पैलू किंवा विशिष्ट कालावधी पाहतात. समाजशास्त्र मानवांमधील नातेसंबंधांवर लक्ष केंद्रित करते, ज्यात त्यांची जवळची कुटुंबे, विस्तारित कुटुंबे, कामाची ठिकाणे आणि सामान्य समुदाय किंवा समाज यांचा समावेश होतो. मानवशास्त्र मानवतेच्या विविध पैलूंचा समावेश करते, ज्यात उत्क्रांतीवादी उत्पत्ती आणि शरीरविज्ञानातील बदल समाविष्ट आहेत.

३.२ दोन विज्ञानांमधील संबंध

होबेल यांच्या मते, “समाजशास्त्र आणि सामाजिक मानवशास्त्र हे त्यांच्या व्यापक अर्थाने एकच आहेत”.

इव्हान्स प्रिचर्ड हे सामाजिक मानवशास्त्र ही समाजशास्त्राची शाखा मानतात. मानवशास्त्रीय अभ्यासामुळे समाजशास्त्राचा खूप फायदा होतो.

समाजशास्त्र आणि मानवशास्त्र दोन्ही मानवी वर्तनाची कारणे आणि परिणाम समजून घेण्यासाठी सामाजिक जीवन आणि संस्कृतीच्या पद्धतशीर तपासणीशी संबंधित आहेत. समाजशास्त्रज्ञ आणि मानवशास्त्रज्ञ पाश्चात्य आणि गैर-पाश्चिमात्य संस्कृतींच्या पारंपारिक संस्कृती आणि आधुनिक, औद्योगिक समाजांच्या रचना आणि प्रक्रियांचा अभ्यास करतात. ते संस्कृती, सामाजिक संरचना (समूह, संस्था आणि समुदाय), आणि सामाजिक संस्था (कुटुंब, शिक्षण, धर्म इ.) लोकांच्या विचारांवर, वागणुकीवर आणि जीवनाच्या उपलब्धीवर कसा प्रभाव टाकतात ते पाहतात.

समाजाच्या अभ्यासात, समाजशास्त्र आणि मानवशास्त्र हे वैज्ञानिक आणि मानवतावादी दृष्टिकोन एकत्र करतात. समाजशास्त्रज्ञ आणि मानवशास्त्रज्ञ विविध सैद्धांतिक दृष्टिकोन वापरून संस्कृती, समाजीकरण, विचलन, असमानता, आरोग्य आणि आजार, कौटुंबिक नमुने, सामाजिक बदल आणि वंश आणि वांशिक संबंध यासारख्या विषयांची तपासणी करतात. वास्तविक अभ्यासासह सैद्धांतिक दृष्टिकोन एकत्र करून विद्यार्थी नवीन कल्पना आणि त्यांच्या स्वतःच्या जीवनाबद्दल एक वेगळा दृष्टिकोन मिळवू शकतात. हे संयोजन विद्यार्थ्यांना दैनंदिन सामाजिक जीवनाचे परस्परसंवादाचे स्थिर नमुने आणि सामाजिक बदलाचे सदैव विद्यमान स्रोत यांचे मिश्रण म्हणून समजून घेण्यास मदत करते.

मानवशास्त्राद्वारे प्रदान केलेल्या भूतकाळातील आपल्या ज्ञानातून वर्तमानकाळातील सामाजिक घटना समजून घेण्यासाठी समाजशास्त्रज्ञांना मानवशास्त्रज्ञांवर अवलंबून राहावे लागते.

समाजशास्त्रीय विषय जसे की कुटुंबाची उत्पत्ती, विवाहाची सुरुवात, खाजगी मालमत्ता, धर्माची उत्पत्ती इ. मानवशास्त्रीय ज्ञानाच्या प्रकाशात अधिक चांगल्या प्रकारे समजू शकते.

समाजशास्त्राने सामाजिक-सांस्कृतिक मानवशास्त्रातून सांस्कृतिक क्षेत्र, संस्कृती वैशिष्ट्ये, परस्परअवलंबी वैशिष्ट्ये, सांस्कृतिक अंतर, संस्कृतीचे नमुने, संस्कृती संरचना इत्यादी सारख्या अनेक संकल्पना उधार घेतल्या आहेत.

मानवशास्त्राचे ज्ञान, शारीरिक तसेच सामाजिक-सांस्कृतिक, समाजशास्त्रज्ञासाठी आवश्यक आहे. विविध संस्कृतींची, विशेषतः आधुनिक आणि आदिम संस्कृतींची तुलना करून समाजा विषयी अधिक माहिती मिळवता येते.

मानवशास्त्र हा एक विषय म्हणून समाजशास्त्राशी इतका जवळचा संबंध आहे की दोन्ही वारंवार वेगळे करता येत नाहीत. दोघांचीही वेगाने वाढ होत आहे. आज सामाजिक-

सांस्कृतिक मानवशास्त्रज्ञ देखील सध्याच्या लोकांचा आणि त्यांच्या समाजाचा अभ्यास करत आहेत. बऱ्याच विद्यापीठांमध्ये मानवशास्त्र आणि समाजशास्त्र प्रशासकीयरित्या एका विभागात आयोजित केले जातात.

समाजशास्त्रज्ञांनी काढलेल्या निष्कर्षामुळे मानवशास्त्रज्ञांना त्यांच्या अभ्यासात मदत झाली आहे. उदाहरणार्थ, मॉर्गनसारखे मानवशास्त्रज्ञ आणि त्याचे अनुयायी आपल्या आधुनिक समाजातील खाजगी मालमत्तेच्या संकल्पनेतून आदिम साम्यवादाच्या अस्तित्वाबाबत निष्कर्षपर्यंत पोहोचले आहेत.

३.४ समाजशास्त्र आणि मानवशास्त्र यांच्यातील समानता

फ्रेझरने "सामाजिक मानवशास्त्र" चे वर्णन "आदिम समाजाशी संबंधित समाजशास्त्राची शाखा" असे केले आहे.

सामाजिक मानवशास्त्र, रॅडक्लिफ-ब्राउन (1983) नुसार, एक "तुलनात्मक समाजशास्त्र" आहे. "एक विज्ञान जे नैसर्गिक विज्ञानाच्या सामान्यीकरण पद्धतीला मानवाच्या सामाजिक जीवनातील घटनांवर आणि संस्कृती किंवा सभ्यता या संज्ञेखाली समाविष्ट केलेल्या प्रत्येक गोष्टीवर लागू करते," ते "तुलनात्मक समाजशास्त्र" अशी व्याख्या करतात "एक विज्ञान जे सामान्यीकरण पद्धती लागू करते. माणसाच्या सामाजिक जीवनातील घटना आणि संस्कृती किंवा सभ्यता या शब्दांतर्गत आपण समाविष्ट केलेल्या प्रत्येक गोष्टीसाठी नैसर्गिक विज्ञान."

मानवशास्त्र आणि त्याच्याशी संबंधित वैशिष्ट्यांचा सर्वसमावेशक अभ्यास म्हणून मानवशास्त्राची कल्पना केली जात असताना, ऑगस्ट कॉम्ट यांनी समाजशास्त्र हा मानवी समाजाचा व्यापक अभ्यास मानला.

वैज्ञानिक प्रतीमानाचे अनुसरण करून, मानवशास्त्र आणि समाजशास्त्र एकत्रित वर्णन आणि सामान्यीकरण.

- 1) समाजशास्त्र आणि मानवशास्त्र दोन्ही मानवी समाजाचा अभ्यास करतात, समाज कसे संघटित आहेत आणि मानव त्यांच्यात कसा संवाद साधतो आणि कसे वागतो.
- 2) दोन्ही क्षेत्रे इतर सामाजिक विज्ञानांमध्ये समाकलित केलेली आहेत आणि खरं तर, त्यापैकी अनेकांची उत्पत्ती प्रदान करतात.
- 3) दोन्ही क्षेत्रे काही तपशीलवार सिद्धांत, पद्धती, ऐतिहासिक पार्श्वभूमी आणि वैज्ञानिक दृष्टिकोन सामायिक करतात.
- 4) समाजशास्त्र आणि मानवशास्त्र ही वस्तुस्थिती देखील समजून घेत आहेत की मानवी जीवन आणि समाजाच्या काही पैलूंचा अभ्यास "कठोर" वैज्ञानिक दृष्टिकोनांद्वारे केला जातो त्याच प्रकारे केला जाऊ शकत नाही.
- 5) दोन्ही क्षेत्र पूर्णपणे मानवी स्वभावावर आधारित युक्तिवाद नाकारतात. एकूण समाज, त्याचा सांस्कृतिक प्रभाव आणि त्याचा प्रभाव समाजशास्त्रज्ञ आणि मानवशास्त्रज्ञांच्या हिताचा आहे.

३.३ समाजशास्त्र आणि मानवशास्त्र यातील फरक

पहिला आणि सर्वात महत्त्वाचा फरक हा स्वतःच्याच विषयांच्या स्वरूपाचा आहे. समाजशास्त्र हा समाजाचा अभ्यास (किंवा विज्ञान) आहे, तर मानवशास्त्र (एकात्मिक मानवशास्त्र) भौतिक आणि सामाजिक सांस्कृतिक पैलूसह मनुष्य आणि त्याच्याशी संबंधित प्रत्येक गोष्टीचा अभ्यास आहे.

समाजशास्त्र आणि मानवशास्त्र यांच्यातील फरकांचा ऐतिहासिक पाया शोधला जाऊ शकतो. मानवशास्त्र बहुतेकदा "कोणतेही तात्विक उत्पत्ती नाही" तर ते "पूर्वीचे आहे." असे मानले जाते, समाजशास्त्राच्या उदयाचे श्रेय समाजात (युरोपियन सामाजिक संदर्भात) सामाजिक सुव्यवस्था पुनर्संचयित करण्याच्या प्रयत्नांना दिले जाऊ शकते, जे औद्योगिक आणि फ्रेंच क्रांतींमुळे घडलेल्या महान सामाजिक परिवर्तनानंतर घडले. मानवशास्त्राच्या उदयावर त्याचा प्रभाव तितका थेट नव्हता जसा तो समाजशास्त्र किंवा इतर सामाजिक विज्ञान यावर होता. त्याऐवजी, युरोपचा उदय होण्यासाठी बौद्धिक आणि भौगोलिक क्षेत्र उघडण्याद्वारे हा असा अप्रत्यक्ष प्रभाव होता.

भिन्नतेच्या मुख्य स्रोतांपैकी एक म्हणजे समाजशास्त्र आणि मानवशास्त्राच्या अभ्यासाच्या क्षेत्रांचा (सामाजिक-सांस्कृतिक) मूळ केंद्रबिंदू आहे. समाजशास्त्र हे समाजाच्या अभ्यासावर लक्ष केंद्रित करणारे सामान्यीकरण करणारे सामाजिक विज्ञान म्हणून सुरु झाले, विशेषतः सामाजिक घटनांचे स्पष्टीकरण देण्यासाठी मोठ्या सामाजिक संदर्भावर लक्ष केंद्रित करून. हे औद्योगिक समाजांच्या अभ्यासावर लक्ष केंद्रित करते (विशेषतः पश्चिम युरोपमधील) ज्यांना आधुनिक समाज म्हणतात. दुसरीकडे, मानवशास्त्राचे प्रारंभिक लक्ष 'इतर' परदेशी गटांच्या अभ्यासावर होते, जसे की गैर-युरोपियन आणि/किंवा गैर-पश्चिमी समाज. परिणामी, त्यांचे संशोधन आणि व्यवहार. युरोप आणि पाश्चात्य समाजाबाहेरील साध्या, लहान-प्रमाणावर आणि साक्षरता पूर्व समुदायांवर (लिपी नसणाऱ्या सामुदायावर) केंद्रित होते.

समाजशास्त्र आणि सामाजिक-सांस्कृतिक मानवशास्त्र यांच्यातील इतर फरक त्यांच्या दृष्टिकोनात आहे, म्हणजे त्यांच्या अभ्यास पद्धती आणि कार्यपद्धती होय. सामग्री संकलित करण्यासाठी, समाजशास्त्रज्ञ बहुधा परिमाणात्मक दृष्टिकोन वापरतात जसे की प्रश्नावली, ज्याचे नंतर सांख्यिकीय तंत्र वापरून विश्लेषण केले जाते. मानवशास्त्र हे एक विज्ञान म्हणून निर्माण झाले जे या क्षेत्रात व्यवस्थाबद्ध केले गेले. मानवशास्त्रज्ञ बहुतेक गुणात्मक दृष्टिकोन वापरतात, जसे की "सहभागी निरीक्षण," तसेच इतर तंत्रे आणि प्रक्रिया यांचा वापर करतात.

लक्षात घ्या की त्यांचे परस्पर-अवलंबन टिकून राहून दोन विज्ञान अनेक बाबतीत एकमेकांपासून भिन्न आहेत. त्यांचे मतभेदांचे मुद्दे खालीलप्रमाणे आहेत.

(१) आदिम, साक्षरता पूर्व लोक (लिपी नसलेले लोक) आणि त्यांची संस्कृती मानवशास्त्राचा विषय बनते. संपूर्ण मानवी समाज हा त्याच्या तपासाचा आधार आहे. हे केवळ मानवजातीच्या शारीरिक वैशिष्ट्यांचाच अभ्यास करत नाही तर स्वतःच्या प्रभावाचाही अभ्यास करते. दुसरीकडे, समाजशास्त्र सामाजिक संबंधांवर मानवी वंशाच्या प्रभावाची नोंद घेते आणि ते सध्याच्या संदर्भात लोक आणि त्यांच्या संस्कृतीशी संबंधित आहे.

(२) समाजशास्त्राचा विषय हा मानववंशशास्त्राचा विषय नाही. विषयाच्या बाबतीत, मानवशास्त्र आणि समाजशास्त्र दोन्ही एकमेकांपासून भिन्न आहेत.

(३) मानवशास्त्रात त्याच्या विषयासाठी साक्षरता पूर्व काळातील लोकांची संस्कृती लहान आणि स्थिर आहे. लहान आणि स्थिर संस्कृतीच्या मानवशास्त्रीय चिकित्सेच्या अगदी विरुद्ध, समाजशास्त्र समाजाच्या संस्कृतीचा शोध घेते, जे कमीत कमी म्हणायचे तर स्वाभाविकतः खूप विशाल आणि गतिमान आहे.

(४) हे खरोखरच उत्सुकतेचे आहे की समाजशास्त्रज्ञ दुय्यम माहितीसह सहजपणे व्यवस्थापित करू शकतात, तर मानवशास्त्रज्ञ प्राथमिक ज्ञानावर अवलंबून राहू शकत नाहीत.

(५) मानवशास्त्र भूतकाळाशी संबंधित आहे तर समाजशास्त्र वर्तमानाशी संबंधित आहे.

(६) शेवटी, समाजशास्त्र आणि मानवशास्त्र यांमध्ये भिन्न पद्धती आहेत कारण त्यांचे विषय भिन्न आहेत. असे दिसून आले आहे की समाजशास्त्रज्ञ त्यांच्या मनुष्य आणि समाजाच्या अभ्यासात आकडेवारी, कागदोपत्री पुरावे इत्यादींचा वापर करतात. मानवशास्त्रज्ञ विशेषतः सामाजिक मानवशास्त्रज्ञ आदिम मनुष्य आणि त्यांच्या संस्कृतीच्या अभ्यासासाठी कार्यात्मक पद्धती वापरतात.

एखाद्या मानवशास्त्रज्ञाला त्याने त्याच्या संशोधनासाठी निवडलेल्या विशिष्ट समाजातील लोकांसोबत राहिल्याशिवाय त्याचा संशोधन प्रकल्प पूर्ण करणे शक्य नाही. संपूर्ण मानवशास्त्र कर्मचारी नैसर्गिक विज्ञानाद्वारे वापरल्या जाणाऱ्या पद्धती तर समाजशास्त्र सामाजिक विज्ञानाच्या पद्धती वापरतात.

समाजशास्त्र आणि मानवशास्त्र पुढील बाबींमध्ये एकमेकांपासून भिन्न आहेत.

समाजशास्त्र:

- समाजशास्त्र आधुनिक, सुसंस्कृत आणि गुंतागुंतीच्या समाजांचा अभ्यास करते
- समाजशास्त्रज्ञ अधिक वेळा समाजाच्या भागांचा अभ्यास करतात आणि सामान्यतः कुटुंब, विवाह किंवा सामाजिक बदल सामाजिक गतिशीलता यासारख्या संस्थांमध्ये तज्ञ असतात.
- समाजशास्त्रज्ञ लहान आणि बृहद समाजाचा अभ्यास करतात.
- समाजशास्त्र निरीक्षण, मुलाखत, सामाजिक सर्वेक्षण आणि प्रश्नावली यांचा वापर करते. ते त्यांच्या तपासणीमध्ये त्यांच्या पद्धती आणि तंत्रांमध्ये इतर पद्धती आणि तंत्रे वापरतात.

मानवशास्त्र:

- मानवशास्त्र हे साधे, असंस्कृत किंवा आदिम आणि अशिक्षित समाजांशी संबंधित आहे.

- मानवशास्त्रज्ञ समाजाचा त्यांच्या सर्व पैलूंचा संपूर्ण अभ्यास करतात. ते प्रत्येक संस्कृतीच्या क्षेत्रात त्यांचा अभ्यास केंद्रित करतात.
- मानवशास्त्रज्ञ सहसा भटक्या समाजांसारख्या लघु समाजांवर लक्ष केंद्रित करतात.
- मानवशास्त्रज्ञ थेट जाऊन ते ज्या समुदायांचा अभ्यास करतात तेथे राहतात. ते थेट निरीक्षण आणि मुलाखती वापरतात.

समाजशास्त्र	मानवशास्त्र
1. हे आधुनिक, सुसंस्कृत आणि जटिल समाजाशी संबंधित आहे	1. हे साध्या, आदिम आणि असंस्कृत समाजाशी संबंधित आहे
2. समाजशास्त्रज्ञ लहान आणि मोठ्या समाजसमूहाचा अभ्यास करतात.	2. मानवशास्त्रज्ञ सहसा लघु समाज आणि समुदायांवर लक्ष केंद्रित करतात.
3. समाजशास्त्रज्ञांनी सामाजिक सर्वेक्षण, प्रश्नावली, मुलाखतीची पद्धत आणि तंत्राचा त्यांच्या अभ्यासात वापर केला	3. मानवशास्त्रज्ञ संशोधनात सहभागी पद्धती वापरतात
4. संख्यात्मक सामग्री विश्लेषण करताना ते महत्त्व देते	4. गुणात्मक सामग्री विश्लेषण करताना ते महत्त्व देते
5. हे गटांमध्ये सामाजिक संबंधांचा अभ्यास करते. त्यामुळे समाजशास्त्राची व्याप्ती संकुचित आहे	5. हे माणसाच्या जैविक आणि सांस्कृतिक विकासाचा अभ्यास करते. त्यामुळे त्याची व्याप्ती विस्तृत आहे.

३.५ निष्कर्ष

समाजशास्त्र आणि सामाजिक मानवशास्त्र यांच्यात अतिशय घट्ट दुवा आहे. दोन विषयांची रुंदी, स्वारस्य क्षेत्र, कल्पना, तंत्र आणि सराव इतके समान आहेत की त्यांना वेगळे सांगणे अशक्य आहे. ते एका परंपरेत विकसित केले गेले होते ज्याच्या चौकशीच्या क्षेत्रामध्ये खूप अभिसरण होते. याचे कारण असे की समाजशास्त्र आणि सामाजिक मानवशास्त्र दोन्ही मानवी समाजाचा शोध घेतात आणि त्यात अनेक सैद्धांतिक अडचणी आणि हितसंबंध समान आहेत. यामुळेच अनेक विद्वान सामाजिक मानवशास्त्राला समाजशास्त्राचे उपक्षेत्र किंवा समाजशास्त्राची शाखा मानतात. त्यांच्यातील समानता असूनही, दोन विषयांमध्ये काही फरक आहेत जे प्रारंभिक विकासाच्या टप्प्यापासून नंतरच्या टप्प्यांपर्यंत क्षेत्रे आणि चौकशीच्या जोरावर, कार्यपद्धतीचा वापर, सिद्धांत आणि व्यवहार प्राधान्ये यांच्या संदर्भात आढळू शकतात.

३.६ संदर्भ

- Barnard, Alan. 2000. History and Theory in Anthropology. United Kingdom. The Press Syndicate of the University of Cambridge.
- Harris, Marvin, 2001. The Rise of Anthropological Theory: A History of Theories of Culture, Jaipur, Rawat Publication.
- Kottak Conrad Phillip, 1997. Anthropology, The Exploration of Human Diversity. New York The McGraw-Hill Companies Inc.
- MacGee R Jonand Warm Richard L Anthropological Theory and Introductory History (4THed) 2008, McGrawHill New York.
- Mair Lucy, 1965. An Introduction to Social Anthropology (2nded), 1965, New Delhi, India.
- Moore Jerry, 2009. Visions of Culture an introduction to Anthropological Theories and Theorists (3rded) United Kingdom .Rowen and Little Publishers.
- Thomas Hylland Eriksen, 1988. What is Anthropology, Jaipur, Rawat Publications.
- Thomas Hylland Eriksen and Finn Sivert Nielsen, A History of Anthropology, 2008, Jaipur, Rawat Publications.
- <https://www.rmc.edu/departments/sociology-and-anthropology#:~:text=Sociology%20and%20anthropology%20involve%20the,Western%20and%20non%2DWestern%20cultures.>
- <https://www.achieveriasclasses.com/relationship-between-sociology-and-anthropology/>

मानवशास्त्रात क्षेत्रकार्य (FIELDWORK IN ANTHROPOLOGY)

घटक संरचना :

- ४.० उद्दिष्टे
- ४.१ प्रस्तावना
- ४.२ मानव अभ्यास पद्धती : मानवशास्त्राची विशिष्ट रणनीती
- ४.३ मानव अभ्यास तंत्र
- ४.४ निरीक्षण
- ४.५ सहभागी निरीक्षण
- ४.६ उदाहरण
- ४.७ संभाषण, मुलाखत आणि मुलाखतीचे वेळापत्रक
- ४.८ क्षेत्रभाषा शिकण्याचे टप्पे
- ४.९ वंशावळी पद्धत
- ४.१० सुप्रसिद्ध माहिती देणारे
- ४.११ जीवन इतिहास
- ४.१२ Emic आणि Etic संशोधन धोरणे
- ४.१३ अनुदैर्घ्य संशोधन
- ४.१४ संदर्भ

४.० उद्दिष्टे

- मानवशास्त्रातील अभ्यासाचे क्षेत्र म्हणून वांशिकतेचे वर्णन करणे
- सामग्री संकलनाचा स्रोत म्हणून मानव अभ्यास पद्धतीचा उदय स्पष्ट करणे
- सामग्री संकलित करताना निरीक्षण आणि सहभागी निरीक्षणाचे महत्त्व समजून घेणे

- क्षेत्रकार्यामधील विविध पायऱ्या आणि प्रक्रिया समजून घेणे
- Emic आणि Epic दृष्टिकोन यांच्यात तुलना करणे
- वंशावळी पद्धतीचे महत्त्व, आणि अनुदैर्घ्य संशोधन आणि मौखिक इतिहास यांचे विश्लेषण करणे

४.१ प्रस्तावना

मानवशास्त्र वेगळ्या क्षेत्रात विकसित झाले कारण सुरुवातीच्या विद्वानांनी इंडियन (मूळ अमेरिकन) वर काम केले आणि लहान समूहांचा अभ्यास करण्यासाठी दूरच्या देशांत प्रवास केला. स्थानिक व्यवस्थांचा प्राथमिक वैयक्तिक अभ्यास या प्रकाराला मानव अभ्यासपद्धती (संस्कृती वर्णन) म्हणतात. पारंपारिकपणे, सांस्कृतिक मानवशास्त्रज्ञ बनण्याच्या प्रक्रियेसाठी अन्य समाजात क्षेत्रीय अनुभव आवश्यक असतो. सुरुवातीचे वांशिकशास्त्रज्ञ साध्या तंत्रज्ञान आणि अर्थव्यवस्थांसह, तुलनेने वेगळ्या समाजात छोट्या संख्येने राहत होते.

४.२ मानव अभ्यासपद्धती: मानवशास्त्राची विशिष्ट रणनीती (अध्ययन पद्धती)

मोठ्या आधुनिक औद्योगिक राष्ट्रांपेक्षा जास्त सांस्कृतिक एकरूपता आणि कमी सामाजिक भिन्नता असलेल्या समाजांमध्ये मानव अभ्यासपद्धती एक संशोधन धोरण म्हणून उदयास येते. पारंपारिकपणे, वांशिकशास्त्रज्ञांनी संपूर्ण परदेशी संस्कृती समजून घेण्याचा प्रयत्न केला आहे. या समग्र ध्येयाचा पाठपुरावा करण्यासाठी, वांशिकशास्त्रज्ञ माहिती संकलित करण्यासाठी विनामूल्य श्रेणीचे धोरण स्वीकारतात. सामाजिक जीवनाची संपूर्णता आणि परस्परसंबंध शोधण्यासाठी व्यक्तिनिष्ठ विषयामध्ये व्यवस्थेपासून व्यवस्थेपर्यंत नृवंशविज्ञानी व मानव अभ्यासक इतरत्र परकीय जीवनशैलीचे चित्र एकत्र करण्यासाठी विविध तंत्रांचा वापर करतात.

४.३ मानव अभ्यासपद्धती तंत्र

मानवजाती अभ्यासकांच्या वैशिष्ट्यपूर्ण फील्ड (क्षेत्रकार्य तंत्र) तंत्रांमध्ये खालील घटकांचा समावेश आहे:

1. सहभागी निरीक्षणासह दैनंदिन वर्तनाचे प्रत्यक्ष निरीक्षण
2. दैनंदिन गप्पांमधून विविध औपचारिकतेसह संभाषण जे परस्परसंबंध टिकवून ठेवण्यास मदत करते आणि प्रदीर्घ मुलाखतीमध्ये काय चालले आहे याबद्दल ज्ञान प्रदान करते, जे असंरचित किंवा संरचित असू शकते.
3. अभ्यासात स्वारस्य असलेल्या प्रत्येकासाठी पूर्ण, तुलनात्मक माहिती उपलब्ध आहे याची खात्री करण्यासाठी मुलाखतीचे वेळापत्रक

4. वंशावळी पद्धत(अनुवंश पद्धती)
5. सामुदायिक जीवनाच्या विशिष्ट क्षेत्रांबद्दल सुप्रसिद्ध माहिती देणाऱ्यांसोबत तपशीलवार कार्य
6. सखोल मुलाखतीमध्ये, अनेकदा विशिष्ट लोकांच्या जीवन इतिहासाच्या संग्रहाकडे नेले
7. इमिक (कर्ता – प्रधान) संशोधन धोरण जे स्थानिक (नेटिव्ह) विश्वास आणि धारणा आणि एटिक (निरीक्षक-प्रधान) दृष्टीकोन यावर लक्ष केंद्रित करतात जे वांशिकशास्त्रज्ञांच्या धारणा आणि निष्कर्षांना प्राधान्य देतात
8. अनेक प्रकारचे समस्याभिमुख संशोधन
9. अनुदैर्घ्य संशोधन- दृष्टीच्या क्षेत्राचा सतत दीर्घकालीन अभ्यास

४.४ निरीक्षण

---

1. मानवशास्त्रज्ञांनी दैनंदिन जीवनातील शेकडो तपशील, हंगामी घटना आणि असामान्य घटनांकडे लक्ष दिले पाहिजे.
2. त्यांनी वैयक्तिक आणि सामूहिक वर्तनाचे निरीक्षण केले पाहिजे आणि त्यांनी विविध व्यवस्थांमध्ये मध्ये वैयक्तिक आणि सामूहिक वर्तनाचे निरीक्षण केले पाहिजे.
3. ते जे पाहतात तसे त्यांनी नोंद करावे.

अध्ययन क्षेत्रात पहिल्या काही दिवसात आणि आठवड्यांमध्ये गोष्टी इतक्या विचित्र दिसणार नाहीत. वांशिकशास्त्रज्ञांना शेवटी त्या गोष्टी अंगवळणी पडतात आणि सामान्य, सांस्कृतिक नमुने (वर्तनबंध) स्वीकारतात जे सुरुवातीला अनोळखी होते.

अनेक वांशिकशास्त्रज्ञ नंतर वैयक्तिक दैनंदिनी मध्ये त्यांचे प्रभाव नोंदवतात; सुरुवातीच्या छापांची ही नोंद सांस्कृतिक विविधतेच्या काही मूलभूत पैलूंवर लक्ष वेधण्यात मदत करेल. शोध पैलूंमध्ये विशिष्ट वास, लोकांनी केलेला आवाज, ते खाताना तोंड कसे झाकतात आणि इतरांना हे नमुने कसे देतात, हे ब्रॉनिस्लॉ मॅलिनॉवस्की यांनी "मूळ जीवन आणि विशिष्ट वर्तनाचे अस्पष्टता" या पुस्तकात याला संस्कृतीचे रोग देखील म्हटले आहे. स्थानिक लोक त्यांना गृहीत धरतात. याबद्दल बोलण्यासाठी दोन मूलभूत घटना आहेत, परंतु मानवशास्त्रज्ञांसाठी त्या नित्याच्या घटना नाहीत. मात्र त्यानंतर ते आदिवासींच्या सांस्कृतिक जीवनाशी एकरूप होतात. म्हणूनच प्रारंभिक प्रभाव / छाप मौल्यवान आहेत आणि नोंद केल्या पाहिजेत. प्रथम आणि सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे, वांशिकशास्त्रज्ञ हे क्षेत्रामध्ये जे पाहतात त्याचे अचूक निरीक्षक, नोंद करणारे आणि अहवाल ठेवणारे असले पाहिजेत.

४.५ सहभागी निरीक्षण

मानवशास्त्रज्ञ प्रयोगशाळेच्या पिंजऱ्यात प्राण्यांचा अभ्यास करत नाहीत. त्यांचे विषय बोलके प्राणी नसून मानव आहेत. मानव अभ्यासपद्धतीच्या वैशिष्ट्यपूर्ण प्रक्रियेपैकी एक म्हणजे सहभागी निरीक्षण, ज्याचा अर्थ असा आहे की आपण त्याचा अभ्यास करत असताना सामुदायिक जीवनात भाग घेतो.

इतरांसोबत राहणारा माणूस म्हणून, आपण अलिप्त निरीक्षक असू शकत नाही. आपण पाहत असलेल्या विविध कार्यक्रमांमध्ये देखील आपण भाग घेतला पाहिजे आणि ते समजून घेण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे.

४.६ उदाहरण

---

1. आफ्रिकेच्या दक्षिणेकडील किनाऱ्यावरील मादागास्कर या मोठ्या बेटावर कॉनराड फिलिप कोल्लाहच्या चौदा महिन्यांच्या वास्तव्यादरम्यान, त्याने बेट्सिलियो जीवनातील अनेक प्रसंगांचे निरीक्षण केले आणि त्यात भाग घेतला. कापणीच्या वेळी त्याने मदत केली, - तांदळाच्या देठांचे संचय (पेंढी बांधण्यासाठी) करण्यासाठी वर चढलेल्या इतर लोकांमध्ये सामील झाला. एकदा त्याने गावातील पूर्वजांच्या अंत्यसंस्कारासाठी रेशमी कफन आणले. त्याने गावातील थडग्यात प्रवेश केला आणि लोकांना त्यांच्या पूर्वजांची हाडे आणि कुजलेले मांस प्रेमाने पुन्हा गुंडाळताना पाहिले. तो शेतकऱ्यांसोबत गाव आणि बाजारात गेला. त्यांनी बाहेरील लोकांशी त्यांचा व्यवहार पाहिला आणि कधीकधी अडचणीच्या वेळी मदतीचा हात दिला.
2. ब्राझीलच्या ईशान्य किनाऱ्यावरील बाहिया राज्यातील मासेमारी समुदाय अरेम्बेपे येथे, तो स्थानिक मच्छमारांसह साध्या बोटीने अटलांटिकवर गेला. कुपोषित बालकांना, गरोदर मातांना आणि एकदा आत्म्याने ग्रस्त असलेल्या किशोरवयीन मुलीला त्यांनी राजधानीत जीपची सफर दिली. त्या सर्व लोकांना गावाबाहेरील तज्ञांचा सल्ला घ्यावा लागला. त्याने अरेम्बेपेच्या उत्सवाच्या प्रसंगी नाच केला, नवीन जन्माचे स्मरण म्हणून लिबेशन प्यायले आणि गावातील मुलीचा गॉडफादर बनला.

बहुतेक मानवशास्त्रज्ञांना असेच क्षेत्रीय अनुभव आहेत. विद्यार्थ्यांचा आणि अभ्यासलेल्या, मानवशास्त्रज्ञ आणि संशोधन समुदायाची सामान्य मानवता, सहभागींचे निरीक्षण अपरिहार्य बनवते.

४.७ संभाषण, मुलाखत आणि मुलाखतीचे वेळापत्रक

स्थानिक जीवनात भाग घेणे म्हणजे वांशिकशास्त्रज्ञ सतत लोकांशी बोलतात आणि ते काय निरीक्षण करतात याबद्दल प्रश्न विचारतात. मातृभाषेचे ज्ञान जसजसे वाढत जाते तसतसे त्यांना समाजाबद्दल अधिक समजते.

४.८ क्षेत्रभाषा शिकण्याचे टप्पे

1. प्रथम नामकरण टप्पा. आपल्या सभोवतालच्या बदलाच्या नावामागे नाव विचारणे.
2. आम्ही अधिक जटिल प्रश्न विचारण्यास आणि उत्तरे समजण्यास सक्षम आहोत.
3. दोन गावकऱ्यांमधील साधे संभाषण आपल्याला समजू लागते.
4. जर आमचे भाषा कौशल्य पुरेसे पुढे गेले, तर आम्ही शेवटी जलद- सार्वजनिक चर्चा आणि गट संभाषणे समजून घेण्यास सक्षम होऊ.

धार्मिक विधीतील शब्दांचे औपचारिक अनुक्रम नंतरच्या विश्लेषणासाठी स्थानिक तज्ञासह नोंद केले जाऊ शकतात ज्यामध्ये मानवशास्त्रीय सर्वेक्षणाचा समावेश असतो ज्यामध्ये मुलाखतीचे वेळापत्रक समाविष्ट असते.

मुलाखतीचे वेळापत्रक आणि सर्वेक्षण तुलनात्मक परिमाणयोग्य माहिती गोळा करतात. हे ग्रामीण जीवनातील प्रतिमाने आणि अपवादांचे मूल्यांकन करण्यासाठी आहे. गृहभेटीमुळे अनौपचारिक आणि पाठपुरावा मुलाखत घेण्याची संधीही उपलब्ध झाली. अनुसूचीमध्ये प्रत्येकाला विचारलेल्या प्रश्नांचा मुख्य संच समाविष्ट आहे. मुलाखती दरम्यान काही मनोरंजक बाजू अनेकदा समोर येतात.

“सुप्रसिद्ध माहिती देणारा” म्हणजे ज्याला नंतर तपशीलवार माहिती हवी असेल तेव्हा त्याचा सल्ला घेतला जाऊ शकतो. ती व्यक्ती Candombleतज्ञ म्हणून देखील काम करते.(Candomble- ब्राझीलमधील काही कृष्णवर्णीय लोकांमध्ये चेटूक, विधी नृत्य आणि कामुकता वापरून लोक धर्माचा अभ्यास केला जातो.)

मुलाखत अनुसूचीने एक रचना प्रदान केली जी निर्देशित करते परंतु संशोधन मर्यादित करत नाही. हे वंशविज्ञान परिमाणात्मक आणि गुणात्मक दोन्ही होण्यास सक्षम करते. परिमाणवाचक भागामध्ये मूलभूत माहिती संकलित केली जाते आणि नंतर सांख्यिकीय विश्लेषण केले जाते. गुणात्मक परिमाण आमच्या पाठपुरावा प्रश्न, चर्चा उघडणे, गप्पांना विराम देणे आणि माहिती देणाऱ्यांसोबत (जाणकार व्यक्तींसोबत) काम करणे यातून येते.

४.९ वंशावळी पद्धत

आणखी एक वांशिक तंत्र म्हणजे वंशावळी पद्धत. समकालीन समाजातील नातेसंबंध, सभ्यता आणि विवाह या तत्वांना सामोरे जाण्यासाठी केवळ वांशिकशास्त्रज्ञांनी वंशावळीची नोंद विकसित केली. घराबाहेरील आमचे बहुतेक संपर्क नातेवाईक नसलेल्यांशी असतात. तथापि, गैर-औद्योगिक (पारंपारिक) संस्कृतीतील लोक त्यांचे जीवन जवळजवळ केवळ नातेवाईकांसोबत घालवतात.

मानवशास्त्रज्ञांनी अशा समाजांचे वर्गीकरण देखील केले आहे की प्रत्येकजण नातेवाईकांवर आधारित असतो आणि आपला बहुतेक वेळ इतर सर्वांसोबत घालवतो आणि विशिष्ट संबंधांशी जोडलेले वर्तन नियम रोजच्या जीवनासाठी मूलभूत असतात.

ज्ञात औद्योगिक संस्थांचे आयोजन करण्यासाठी विवाह देखील महत्त्वपूर्ण आहे कारण गावांमधील, जमाती आणि कुळांमधील धोरणात्मक विवाह राजकीय युती निर्माण करतात.

४.१० सुप्रसिद्ध माहिती देणारे

प्रत्येक समुदायात असे लोक असतात जे अपघाताने, अनुभवाने, प्रतिभा किंवा प्रशिक्षणाने जीवनाच्या विशिष्ट पैलूंबद्दल सर्वात संपूर्ण किंवा उपयुक्त माहिती देऊ शकतात. त्यांना गावाच्या इतिहासाची चांगली माहिती असते. कधीकधी ते अशा व्यक्तीसाठी देखील सोय करतात ज्याला विषयाबद्दल अधिक माहिती असते आणि प्रत्येक गोष्टीचा मागोवा ठेवण्यास मदत होते.

४.११ जीवन इतिहास

बिगर-औद्योगिक समाजांमध्ये वैयक्तिक व्यक्तिमत्त्व, स्वारस्य आणि क्षमता भिन्न असतात. काही गावकऱ्यांना वांशिकशास्त्रज्ञांच्या कामात अधिक रस असल्याचे सिद्ध होते आणि ते इतरांपेक्षा अधिक उपयुक्त, मनोरंजक आणि आनंददायी असतात. अनेकदा जेव्हा मानवशास्त्रज्ञांना असामान्यपणे रस असतो तेव्हा ते त्याचा किंवा तिचा जीवन इतिहास संकलित करतात. आयुष्यभराच्या अनुभवांची ही आठवण अधिक घनिष्ट आणि वैयक्तिक सांस्कृतिक चित्रण देते. जीवन इतिहास हे प्रकट करतात की विशिष्ट लोक त्यांच्या जीवनावर परिणाम करणारे बदल कसे समजून घेतात, त्यावर प्रतिक्रिया देतात आणि त्यात योगदान देतात.

४.१२ Emic आणि Etic संशोधन धोरणे

संस्कृतींचा अभ्यास करण्यासाठी, मानवशास्त्रज्ञांनी दोन पद्धती वापरल्या आहेत

1. एमिक (कर्ता – प्रभावित)
2. एटिक (निरीक्षक-प्रभावित)

एमिक दृष्टीकोन स्थानिक कसे विचार करतात ते तपासते. ते जगाला कसे समजतात आणि वर्गीकृत करतात? त्यांचे वर्तन आणि विचार यांचे नियम काय आहेत? त्यांच्यासाठी काय अर्थ आहे? ते गोष्टींची कल्पना आणि स्पष्टीकरण कसे करतात? मानवशास्त्रज्ञ "नेटिव्ह दृष्टिकोन" शोधतात आणि संस्कृती धारकांवर-संस्कृतीतील कर्ता, ते काहीतरी करतात, असे म्हणतात किंवा विचार करतात हे ठरवण्यासाठी अवलंबून असतात.

एटिक (निरीक्षक-केंद्रित) दृष्टीकोन मूळ श्रेणी, अभिव्यक्ती स्पष्टीकरण आणि व्याख्या यावरून संशोधनाचे लक्ष मानवशास्त्रज्ञांकडे वळवते. एटिक पध्दतीने हे लक्षात येते की संस्कृती अस्सल त्यांच्या संस्कृतींचा निःपक्षपातीपणे अर्थ लावण्यासाठी जे काही करत

आहेत त्यामध्ये बरेचदा गुंतलेले असतात. एटिक मानव अभ्यासक त्याला किंवा तिला जे लक्षात येते आणि महत्त्वाचे वाटते त्याकडे अधिक मार्ग देतो.

प्रघात स्वरूपात, बहुतेक मानवशास्त्रज्ञ त्यांच्या क्षेत्रीय कार्यामध्ये emic आणि etic धोरणे एकत्र करतात. तथापि, मूळ रहिवासी सहसा त्यांच्या वागणुकीची काही कारणे आणि परिणाम मान्य करण्यात किंवा ओळखण्यात अयशस्वी ठरतात. संस्कृतीचे वर्णन आणि व्याख्या करण्यासाठी, वांशिकशास्त्रज्ञांनी त्यांच्या स्वतःच्या संस्कृतीतून तसेच ज्या लोकांचा अभ्यास केला जात आहे त्यातून येणारे पूर्वाग्रह ओळखले पाहिजेत.

४.१३ अनुदैर्घ्य संशोधन

अनुदैर्घ्य संशोधन म्हणजे एखाद्या समुदायाचा, प्रदेशाचा, समाजाचा, संस्कृतीचा किंवा इतर घटकांचा दीर्घकालीन अभ्यास सहसा वारंवार भेटींवर आधारित असतो.

(अनुदैर्घ्य संशोधन- या संशोधनात दीर्घ कालावधीत एकत्रित केलेल्या व्यक्ती किंवा गटाबद्दल माहितीचा समावेश आहे.)

उदाहरण:

झांबियाच्या ग्वम्बे जिल्ह्याच्या सामाजिक आणि आर्थिक शक्तींच्या परस्परसंवादाचा अनुदैर्घ्य अभ्यास हे अशा उदाहरणांपैकी एक आहे. एलिझिबेथ कोल्सन आणि थायर स्कडर यांनी रेखांशाचा प्रकल्प म्हणून 1956 मध्ये नियोजित केलेला अभ्यास, कोल्सन, स्कडर आणि त्यांच्या विविध राष्ट्रीयतेच्या सहकाऱ्यांसह चालू आहे. हे संशोधन अनुदैर्घ्य आणि बहुपक्षीय आहे (अनेक स्थानिक क्षेत्राभ्यास स्थळांचा विचार करून). चार दशकांहून अधिक काळ वेगवेगळ्या भागातील चार गावांचा पाठपुरावा करण्यात आला आहे. नियतकालिक गावांच्या जनगणनेमध्ये लोकसंख्या, अर्थव्यवस्था आणि इतर चलांवर मूलभूत सामग्री प्रदान केला जातो जो नातेसंबंध आणि धार्मिक वर्तनातील बदलांवर लक्ष ठेवण्यासाठी निवडला गेला होता. खेड्यात राहणाऱ्या लोकांच्या तुलनेत त्यांचे जीवन कसे बदलले आहे हे पाहण्यासाठी जनगणनेत स्थलांतरित झालेल्या लोकांचा शोध घेतला जातो आणि त्यांची मुलाखत घेतली जाते.

1. कामगार स्थलांतरण, शहर आणि शहर यांच्यातील दुवा इत्यादी माहिती ग्रामीण आणि शहरी एकाच प्रणालीमध्ये किती प्रमाणात संबंधित आहे हे दर्शवते.
2. झांबियाच्या सहाय्यकांनी स्थानिक कार्यक्रम आणि आणलेल्या आणि खाल्लेल्या अन्नाच्या संदर्भात नोंद ठेवली आहे. क्षेत्र नोंदीमधून वेगवेगळ्या कालावधीच्या किंमतीची पुनर्चना करणे शक्य आहे.
3. उत्पादनांच्या पसंतीमध्ये बदल गावकऱ्यांनी प्रदान केलेल्या खरेदी सूचीद्वारे दस्तऐवजीकरण केले जातात.
4. क्षेत्र नोंदीमधून न्यायालय, गाव आणि जिल्हा सभा, चर्च सेवा, अंत्यसंस्कार आणि समारंभातील उपस्थितीचे निरीक्षण देखील असते.

5. ही माहिती व्यापारी आणि अधिकारी, तांत्रिक कामगार, राजकीय नेते आणि धार्मिक मिशन आणि NGO साठी काम करणारे परदेशी यांच्या मुलाखतीद्वारे पूरक आहे.
6. मानवशास्त्रज्ञांनी प्रकाशित आणि अप्रकाशित अशा दोन्ही सरकारी आणि इतर नोंदींचाही सल्ला घेतला आहे.
7. जिल्ह्यात काम करणाऱ्या झांबियातील सामाजिक शास्त्रज्ञांनीही बदलांबाबत त्यांची माहिती दिली.

वैयक्तिक आणि समुदायांवरील मूलभूत सामग्री देखील संकलित केला जात असताना, वेगवेगळ्या प्रश्नांची उत्तरोत्तरे समोर आली आहेत. पहिला भाग हा मोठ्या जलविद्युत धरणाचा प्रभाव होता, ज्याने झांबेझी नदीच्या मैदानाचा बराचसा भाग भरला आणि लोकांना जबरदस्तीने पुनर्वसन केले. तथापि, यामुळे रस्ते बांधणी आणि इतर क्रियाकलापांनाही चालना मिळाली ज्यामुळे ग्वेम्बेला उर्वरित झांबियाच्या जवळ आले.

1960 च्या दशकापर्यंत शिक्षण ग्वेम्बेसाठी मुख्य चिंतेचे बनले होते आणि होत असलेल्या बदलांमध्ये ते महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावत होते. त्यानुसार Scudder and Colson (1980) यांनी शिक्षणाची भूमिका तपासण्यासाठी संशोधनाची रचना केली. त्याच वेळी ग्वेम्बेमध्येदारू पिणे ही एक मोठी समस्या होती.

त्यानंतर तिसऱ्या मोठ्या अभ्यासात बदलत्या बाजारपेठा, वाहतूक आणि शहरी मूल्यांच्या संपर्कात देशांतर्गत मद्यनिर्मिती आणि मद्यपिण्याच्या पद्धतीत आमूलाग्र बदल यातील भूमिका तपासल्या गेल्या.

४.१४ संदर्भ

- Barnard, Alan. 2000. History and Theory in Anthropology. United Kingdom. The Press Syndicate of the University of Cambridge.
- Harris, Marvin, 2001. The Rise of Anthropological Theory : A History of Theories of Culture, Jaipur, Rawat Publication.
- Kottak Conrad Phillip, 1997. Anthropology, The Exploration of Human Diversity. New York The McGraw-Hill Companies Inc.
- MacGee R Jonand Warm Richard L Anthropological Theory and Introductory History (4TH ed) 2008, McGrawHill New York.
- Mair Lucy, 1965. An Introduction to Social Anthropology (2nd ed), 1965, New Delhi, India.

- Moore Jerry, 2009. Visions of Culture an introduction to Anthropological Theories and Theorists (3rded)United Kingdom .Rowen and Little Publishers.
- Thomas HyllandEriksen, 1988. What is Anthropology, Jaipur, Rawat Publications.
- Thomas HyllandEriksen and Finn Sivert Nielsen, A History of Anthropology, 2008, Jaipur, Rawat Publications.

उत्क्रांती

घटक रचना :

- ५.० उद्दिष्टे
- ५.१ प्रस्तावना
- ५.२ व्याख्या
- ५.३ उत्क्रांतीचे प्रकार
- ५.४ सांस्कृतिक उत्क्रांतीचा इतिहास
- ५.५ उत्क्रांती
- ५.६ टायलरचे योगदान
- ५.७ मॉर्गनचे योगदान (नातेवाईकता आणि उत्क्रांती)
- ५.८ टिकात्मक मूल्यमापन
- ५.९ संदर्भ

५.० उद्दिष्टे (OBJECTIVES)

- सांस्कृतिक उत्क्रांतीचा इतिहास परिभाषित करणे आणि समजून घेणे.
- सांस्कृतिक उत्क्रांतीच्या विविध सिद्धांतांचे विश्लेषण करणे.
- टायलर आणि मॉर्गन यांच्या योगदानाचे मूल्यमापन करणे
- अलीकडच्या काळातील उत्क्रांती संकल्पनेचे चिकित्सक मूल्यांकन करणे.

५.१ प्रस्तावना (INTRODUCTION)

सांस्कृतिक उत्क्रांती ही जरी फॅशनेबल संकल्पना असली तरी, गेल्या दोन दशकात ती प्रसिद्ध झाली आहे. उत्क्रांती हे मानवशास्त्राचे 1860 च्या दशकापासून उदयास आलेले एक प्रमुख मार्गदर्शक आहे. 19 व्या शतकाच्या सुरुवातीच्या काळातील विचारवंतांनी काही कल्पना विकसित केल्या ज्या मानवी 'प्रगती' चे स्पष्टीकरण देऊ शकतात.

५.२ व्याख्या (DEFINITION)

हर्बर्ट स्पेंसर [१८६२] यांनी उत्क्रांतीवादाची व्याख्या 'अनिश्चित, असंगत एकरूपतेपासून एक निश्चित सुसंगत विषमतेकडे, सतत भिन्नता आणि एकत्रीकरणाद्वारे' अशी केली. नंतर तो त्याच्या व्याख्येत बदल करतो म्हणजे उत्क्रांतीची सुरुवात निरपेक्ष एकजिनसीपणाने किंवा विषमतेने होत नाही.

५.३ उत्क्रांतीचे प्रकार (TYPES/FACES OF EVOLUTION)

1. एकरेखीय उत्क्रांती
2. सार्वत्रिक उत्क्रांती
3. बहुरेखीय उत्क्रांती
4. विभेदक उत्क्रांती

५.४ सांस्कृतिक उत्क्रांतीचा इतिहास- (HISTORY OF CULTURAL EVOLUTION)

१९ व्या C च्या सर्वात प्रभावशाली उत्क्रांती विचारप्रवाहाला टायलर, मॉर्गन आणि स्पेन्सर यांच्याशी संबंधित 'युनिव्हर्सल इव्होल्यूशन' म्हटले गेले. या दृष्टिकोनानुसार, संपूर्ण मानवी समाजाला तडजोड करणाऱ्या टप्प्यांच्या क्रमानुसार समजले गेले.

1. शिकार आणि गोळा करण्याचा पहिला टप्पा.
2. शेतीचा विकास.
3. सरकारच्या काही स्वरूपाचा विकास. म्हणजे प्रमुख राज्य, राज्ये आणि आदिम अवस्था.
4. शेवटी औद्योगिक संस्कृतीचा उदय.

जर्मन विद्वान क्लेमेन याने रीतिरिवाजांचे संकलन करून हे दाखवून दिले की माणूस 'जंगमी' आणि 'स्वातंत्र्य' या 'टामनेस'च्या टप्प्यांतून कसा जातो.

ऑगस्ट कॉप्प यांनी मनुष्याला 'धर्मशास्त्रीय अवस्थेतून'- 'आधिभौतिक अवस्थेतून' 'सकारात्मक किंवा वैज्ञानिक अवस्थेकडे' जाताना दाखवले आहे.

मॉन्टेस्क्यु सारख्या सिद्धांतकारांनी तीन टप्प्यांचा समावेश असलेली उत्क्रांती योजना प्रस्तावित केली.

1. शिकार किंवा जंगलीपणा.
2. पशुपालन किंवा रानटीपणा.
3. सभ्यता.

५.५ उत्क्रांती (EVOLUTION)

उत्क्रांतीवादने "मानवजातीची मानसिक एकता" प्रस्तावित केली, ज्याने असा युक्तिवाद केला की सर्व मानवांमध्ये मनोवैज्ञानिक वैशिष्ट्ये सामायिक आहेत ज्यामुळे त्यांना नवनिर्मितीची समान शक्यता असते. मानवशास्त्राच्या सुरुवातीच्या वर्षात, डार्विनवादाचा त्याच्या सिद्धांतावर जोरदार प्रभाव पडला. प्रचलित दृष्टिकोन असा होता की संस्कृती सामान्यतः एकसमान आणि प्रगतीशील पद्धतीने विकसित होते. उदा. डार्विनने असा युक्तिवाद केला होता, असे मानले जात होते की बहुतेक समाज एकाच टप्प्याच्या मालिकेतून जातात आणि शेवटी सामायिक अंतापर्यंत पोहोचतात. संस्कृती बदलाचे स्रोत सामान्यतः सुरुवातीपासूनच संस्कृतीत अंतर्भूत असल्याचे गृहित धरले गेले होते आणि म्हणूनच विकासाचा अंतिम मार्ग आंतरिकरित्या निर्धारित केला गेला होता. 19 व्या शतकातील दोन मानवशास्त्रज्ञ ज्यांच्या लेखनाने संस्कृती सामान्यतः एकसमान आणि उत्तरोत्तर विकसित होते या सिद्धांताचे उदाहरण दिले ते एडवर्ड बी. टायलर (1832-1917) आणि लुईस हेन्री मॉर्गन (1818-1881) होते.

५.६ टायलरचे योगदान (CONTRIBUTION OF TYLOR)

टायलर आणि मॉर्गन हे अनुक्रमे धर्म आणि विवाहाचे मूळ शोधण्यासाठी ओळखले जातात. त्यांनी या संस्थांच्या सुरुवातीपासून ते आधुनिक समाजापर्यंतच्या टप्प्यांचे क्रमवार वर्णन करण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्यांचा अभ्यास अरेखीय उत्क्रांतीमध्ये महत्त्वपूर्ण योगदान मानला जातो.

एडवर्ड बी. टायलर हे इंग्रजी विद्वान होते जे डार्विन, गॅल्टन आणि इतर प्रमुख विचारवंतांचे सहकारी होते. त्यांना अनेकदा 'वंशशास्त्राचे जनक' म्हटले जाते. त्यांचे उत्कृष्ट कार्य, आदिम संस्कृती [१८७१]ने उत्क्रांतीच्या दृष्टिकोनाचे पहिले संपूर्ण स्पष्टीकरण दिले.

टायलर यांना ब्रिटिश मानवशास्त्राचे संस्थापक मानले जाते. साध्या ते गुंतागुंतीच्या संस्कृतीचा विकास होत गेला हे त्यांनी कायम ठेवले. टायलरच्या योगदानाचे केंद्रस्थान म्हणजे त्यांची संस्कृतीची व्याख्या. प्रिमिटिव कल्चर या त्यांच्या प्रमुख कार्यात त्यांनी संस्कृतीची व्याख्या "ज्ञान, श्रद्धा, कला, नैतिकता, कायदा, प्रथा आणि समाजाचा एक सदस्य म्हणून मनुष्याने आत्मसात केलेल्या इतर कोणत्याही क्षमता आणि सवयींचा समावेश असलेली जटिल समग्रता " अशी केली आहे.

टायलरने 'ॲनिमिझम' हा सिद्धांत मांडला. आदिम समाजातील साध्या लोकांमध्ये 'ॲनिमिझम' हा धर्माचे वर्चस्व आहे असे त्यांचे मत होते. बहुधर्मीय धर्म म्हणजे कृषी समाजांचे वैशिष्ट्य असलेल्या अनेक देवांवर विश्वास आणि सर्वात प्रगत समाजातील एकेश्वरवादी धर्म म्हणजे एकाच देवावर विश्वास.

सामाजिक मालिकेच्या एका टोकाला युरोपियन राष्ट्र आणि दुसऱ्या टोकाला क्रूर जमाती आणि या मर्यादेत उरलेल्या मानवजातीची मांडणी करून ..... वांशिकशास्त्रज्ञ किमान एक ढोबळ मापदंड स्थापित करण्यास सक्षम आहेत सभ्यतेचे.....हे निर्विवाद आहे की मानवाचे अस्तित्व जंगली अवस्थेत, इतर भाग रानटी अवस्थेत आणि इतर भाग सभ्यतेच्या

अवस्थेत आहेत, असे दिसते की या भिन्न परिस्थिती एकमेकांशी क्रमाने जोडल्या गेल्या आहेत.

उत्क्रांती

टायलरने आपल्या कामात आदिम संस्कृती मानवी संस्कृतीच्या इतिहासाची पुनर्रचना केली आहे. त्याने आपली पुनर्रचना दोन तत्त्वांवर केली: एकरूपतावादी आणि जगण्याची संकल्पना. त्यांच्या मते, संस्कृतीची निर्मिती सार्वत्रिक सारख्या मानवी मनांनी केली आहे आणि त्याच अनुभूतीच्या नियमांद्वारे शासित आहे. म्हणूनच मानवजातीच्या विविध समाजांमधील संस्कृतीची स्थिती सामान्य तत्त्वांवर तपासण्यास सक्षम आहे. टायलरचा मुख्य मुद्दा असा आहे की संस्कृतीची प्रक्रिया सर्व लोकांसाठी सारखीच असते, ते कोठे आणि केव्हा राहतात याची पर्वा न करता, कारण मानवी मन एकसारखे आहे. हे टायलरच्या एकरूपतावादाचे केंद्रीय युक्तिवाद आहे.

याचे तीन अर्थ आहेत. प्रथमतः वंश सांस्कृतिक फरक स्पष्ट करत नाही. टायलरचा असा विश्वास होता की सर्व लोकांमध्ये एक प्रकारची मानसिक एकता आहे जी वेगवेगळ्या सांस्कृतिक परंपरांमधील समांतर उत्क्रांती क्रम स्पष्ट करते. दुसऱ्या शब्दांत, सर्व लोकांमध्ये समान असलेल्या मूलभूत समानतेमुळे, भिन्न समाज अनेकदा समान समस्यांवर स्वतंत्रपणे समान उपाय शोधतात. जर दोन समाजांमध्ये समान सांस्कृतिक वैशिष्ट्ये असतील तर, समान परिस्थितींना तोंड देणारी समान रचना मानवी मनामुळे विकसित झालेली स्वतंत्र शोध असू शकते. परंतु टायलरने असेही नमूद केले की सांस्कृतिक वैशिष्ट्ये एका समाजातून दुसऱ्या समाजात साध्या प्रसाराद्वारे पसरू शकतात - दोघांमधील संपर्काचा परिणाम म्हणून एका संस्कृतीतील एका वैशिष्ट्याचे उधार घेणे.

दुसरे म्हणजे, याचा अर्थ असा आहे की समान सांस्कृतिक गुणधर्म असलेले समाज मानवी संस्कृतीच्या विकासाच्या समान टप्प्यांचे प्रतिनिधित्व करू शकतात. त्यामुळे सर्वांसाठी "प्रगती" शक्य झाली. सांस्कृतिक भिन्नतेसाठी, टायलर आणि इतर सुरुवातीच्या उत्क्रांतीवाद्यांनी असे मानले होते की भिन्न समकालीन समाज उत्क्रांतीच्या वेगवेगळ्या टप्प्यांवर होते. या मतानुसार, त्या काळातील "साधे" लोक अद्याप "उच्च" टप्प्यावर पोहोचले नव्हते.

तिसरे म्हणजे, टायलरच्या एकरूपतावादामुळे त्याला सांस्कृतिक ज्ञानाच्या संचाकडे नेणाऱ्या विशिष्ट प्रक्रियांची पुनर्रचना करण्याची परवानगी मिळाली. मानवी संस्कृतीच्या उत्क्रांतीची ही पुनर्रचना तुलनात्मक पद्धती आणि जगण्याच्या सिद्धांतावर अवलंबून होती. तत्सम वस्तू ऐतिहासिकदृष्ट्या संबंधित आहेत या तर्कावर तुलनात्मक पद्धत आधारित आहे. टायलर टिकून राहण्याची व्याख्या करतात प्रक्रिया, प्रथा, मते इत्यादी ज्या सवयीच्या बळावर समाजाच्या नवीन स्थितीत नेल्या जातात ज्यामध्ये त्यांचे मूळ निवासस्थान होते. ते पुरावे आणि संस्कृतीच्या जुन्या स्थितीचे उदाहरण म्हणून राहतात ज्यातून एक नवीन विकसित झाली आहे. साठी उदा. आत्मा शरीर सोडून जात आहे यावर आपला विश्वास नसला तरीही जेव्हा एखाद्याला शिंक येते तेव्हा देव तुम्हाला आशीर्वाद देतो. अशा प्रकारे टिकून राहणे हे केवळ प्रथा नसून ते पूर्वीच्या संस्कृतीचे अवशेष आहेत. हे मानववंशशास्त्रज्ञांना पूर्वीच्या सांस्कृतिक नमुन्यांची पुनर्रचना करण्यास आणि शेवटी

५.७ मॉर्गनचे योगदान (CONTRIBUTION OF MORGAN)

एकसमान आणि प्रगतीशील सांस्कृतिक उत्क्रांतीचे आणखी एक 19 व्या शतकातील समर्थक लुईस हेन्री मॉर्गन होते. अमेरिकन, लुईस हेन्री मॉर्गनने आपल्या ब्रिटीश समकालीनांना चिडवले, जेव्हा त्याच्या संशोधनातून असे दिसून आले की सामाजिक बदलामध्ये स्वतंत्र शोध आणि प्रसार दोन्ही समाविष्ट आहेत. त्यांनी ब्रिटीश सामाजिक सांस्कृतिक मानवशास्त्रज्ञांशी सहमती दर्शविली की मानवी प्रगती स्वतंत्र नवकल्पनांमुळे झाली आहे, परंतु नातेसंबंधाच्या शब्दावलीवरील त्यांच्या कार्यावरून असे दिसून आले की भौगोलिकदृष्ट्या विखुरलेल्या लोकांमध्ये प्रसार झाला.

न्यूयॉर्कमधील एका वकील, मॉर्गनला स्थानिक इरोक्वॉइस इंडियन्समध्ये रस निर्माण झाला आणि त्यांनी जमीन-अनुदान प्रकरणात त्यांच्या आरक्षणाचा बचाव केला. कृतज्ञता म्हणून, इरोक्विसने मॉर्गनला दत्तक घेतले. **प्राचीन सोसायटी**, या त्याच्या प्रसिद्ध कार्यात मॉर्गनने मानवी संस्कृतीच्या उत्क्रांतीचे अनेक अनुक्रम मांडले. केवळ इरोक्वॉइसच्या लोककथांचे दस्तऐवजीकरण करण्याऐवजी, मॉर्गनने वेगवेगळ्या समाजांमधील नातेसंबंधांचा शोध घेण्यास सुरुवात केली, जसे की नातेसंबंधाच्या सामायिक प्रणालींमध्ये प्रतिबिंबित होते. मॉर्गनचे ध्येय नातेसंबंधांच्या प्रणालींमधील संबंध शोधणे आणि रानटीपणाच्या युगात मनुष्य विकसित होत असताना त्यांच्या प्रगतीशील बदलांचा शोध घेणे हे होते. मॉर्गनने असा युक्तिवाद केला की सर्व नातेसंबंध प्रणाली दोन मोठ्या गटांमध्ये विभागल्या जाऊ शकतात - वर्णनात्मक प्रणाली आणि वर्गीकरण प्रणाली. वर्णनात्मक प्रणाली रेखीय नातेवाईक आणि संपार्श्विक नातेवाईक यांच्यात फरक करतात. याउलट, वर्गीकरण प्रणाली रेखीय आणि संपार्श्विक नातेसंबंधांना समान मानतात. दोन्ही प्रकारच्या किन्सला संबोधित करण्यासाठी ते समान नातेसंबंध शब्द वापरतात. मॉर्गनच्या मते, वर्गीकरणात्मक आणि वर्णनात्मक नातेसंबंध प्रणालीमधील फरक असभ्य आणि सुसंस्कृत यांच्यातील फरक चिन्हांकित करतो.

उदाहरणार्थ, त्याने असा अंदाज लावला की **कुटुंब सहा टप्प्यांतून** विकसित झाले. मानवी समाजाची सुरुवात "अव्यक्ततेत जगणारी एक जमात" म्हणून झाली, ज्यामध्ये लैंगिक प्रतिबंध आणि कोणतीही वास्तविक कौटुंबिक रचना नाही. पुढे एक टप्पा होता ज्यामध्ये भावांच्या गटाचे बहिणींच्या गटाशी लग्न होते आणि भाऊ बहिणींच्या वीणाची परवानगी होती. तिसऱ्या टप्प्यात सामूहिक विवाह प्रचलित होता, पण भावा-बहिणींना सोबतीला परवानगी नव्हती. चौथ्या टप्प्यात एक सैल जोडलेले नर आणि मादीचे वैशिष्ट्य होते जे अजूनही इतरांसोबत राहत होते. त्यानंतर पती-प्रधान कुटुंब आले, ज्यामध्ये पतीला एकाच वेळी एकापेक्षा जास्त पत्नी असू शकतात. शेवटी, सभ्यतेचा टप्पा एकपत्नी कुटुंबाद्वारे ओळखला गेला, फक्त एक पत्नी आणि एक पती, जे तुलनेने समान दर्जाचे होते.

मॉर्गनसाठी, क्रूरता, रानटीपणा आणि सभ्यता या शब्दांनी सांस्कृतिक यशाच्या चार संचांद्वारे मोजलेल्या प्रगतीच्या चांगल्या परिभाषित टप्प्यांचे प्रतिनिधित्व केले.

1. शोध आणि शोध
2. सरकारची कल्पना
3. कुटुंबाची संघटना आणि
4. खाजगी मालमत्तेची संकल्पना.

या घटकांच्या आधारे मॉर्गनने प्रत्येक टप्प्याची 'लोअर स्टेट्स', 'मिडल स्टेट्स' आणि 'अपर स्टेट्स' अशी विभागणी केली.

मॉर्गन्स योजना मनुष्याच्या 'बालपणा'चा समावेश असलेल्या क्रूरतेचा खालचा टप्पा ठेवते. मध्यम रानटीपणाची सुरुवात माशांचा उदरनिर्वाह आणि अग्नीच्या वापराचे ज्ञान, धनुष्य आणि बाणासह वरच्या रानटीपणापासून, खालच्या रानटीपणाची प्राण्यांच्या पाळण्याने, वरच्या बर्बरपणाची सुरुवात लोखंडाच्या वासाने आणि सभ्यतेने होते.

मॉर्गनचा असा विश्वास होता की सुरुवातीच्या मानवी समाजात लग्न नव्हते, जिथे लोक प्राण्यांसारखे वैवाहिक जीवन जगत होते; नंतर बहुपत्नीत्व [एका पुरुषाचा अधिक स्त्रियांसह विवाह] आणि एका स्त्रीचा एकापेक्षा जास्त पुरुषांशी बहुपत्नी विवाह आणि शेवटी एकपत्नीत्वापेक्षा सामूहिक विवाह उदयास आले. त्यांच्या मते एकपत्नीत्व हा विवाहाचा अत्यंत गुंतलेला प्रकार होता, आधुनिक समाजांचे वैशिष्ट्य आहे. खरं तर, अंदाजाने सासऱ्या काही सोप्या समाजांमध्ये एकपत्नीत्व होते तर बहुपत्नीत्व 60-म्हणल्या जाणाऱ्या 'सुसंस्कृत किंवा प्रगत समाजांमध्ये अस्तित्वात आहे.

उत्क्रांतीवादाने मानवशास्त्रीय सिद्धांताच्या दुसऱ्या शाखेवर देखील प्रभाव पाडला, ज्याने असे मानले की मानवी संस्कृती त्यांच्या वर्तनात भिन्न असण्याचे कारण म्हणजे ते मानवांच्या स्वतंत्र उपप्रजातींचे किंवा "वंशांचे" प्रतिनिधित्व करतात. या कल्पनेवर देखील प्रभाव पडला की, किमान 19 व्या शतकापर्यंत, हे स्पष्ट झाले की युरोपीय लोकांच्या अपेक्षेप्रमाणे काही संस्कृती "सुसंस्कृत" होत आहेत. सांस्कृतिक परंपरेच्या बळावर याचे श्रेय देण्याऐवजी, काहीनी याचे श्रेय लोकांच्या जन्मजात क्षमतांना दिले - दुसऱ्या शब्दांत, त्यांच्या "वंशाला." "अ-सुसंस्कृत-वंश" चे सदस्य, त्यांच्या स्वभावानुसार, "सुसंस्कृत" होण्यास असमर्थ होते. 19 व्या शतकाच्या उत्तरार्धात आणि 20 व्या शतकाच्या सुरुवातीच्या काळात अशा कल्पनांना मोठ्या प्रमाणावर समर्थन आणि समर्थन देण्यात आले आणि जसे आपण पाहणार आहोत, अमेरिकन मानवशास्त्राने "वंश" सिद्धांत विविध संदर्भांमध्ये असमर्थित असल्याचे दाखवण्यात मोठी भूमिका बजावली. दुर्दैवाने, "वंश" सिद्धांत काही विषयांमध्ये कायम आहे.

५.८ टिकात्मक मूल्यमापन (CRITICAL EVALUATION)

सर्व उत्क्रांती सिद्धांत मानवी इतिहास, वाढ आणि प्रगतीचा अर्थ दर्शवतात. सांस्कृतिक उत्क्रांती सिद्धांतांवर त्यांच्या वांशिकतेच्या आधारावर टीका केली गेली आहे आणि सांस्कृतिक विविधतेबद्दल त्यांची उदासीनता आहे. बहुतेक उत्क्रांती सिद्धांत हे उत्क्रांतीविरोधी, ऐतिहासिक विरोधी, अनुकूलनविरोधी आहेत आणि मूलतः टेलिलॉजिकल आहेत आणि 2000 वर्षांच्या पाश्चात्य स्व-स्तुतीच्या निरंतरतेचे प्रतिनिधित्व करतात.

उत्क्रांती या विद्वानांनी संपूर्ण इतिहासात एकल किंवा एकरेखीय धागा म्हणून पाहिले. त्याचे मूळ त्या मानसिक ऐक्यामध्ये होते ज्याद्वारे सर्व मानवी गटांमध्ये उत्क्रांतीवादी विकासाची समान क्षमता असायला हवी होती, जरी काही हवामान, माती आणि इतर घटकांमुळे इतरांपेक्षा पुढे होते.

19व्या शतकातील टायलर, मॉर्गन आणि इतरांचा उत्क्रांतीवाद आज मोठ्या प्रमाणात नाकारला गेला आहे. एक तर, त्यांचे सिद्धांत सांस्कृतिक भिन्नतेसाठी समाधानकारकपणे खाते देऊ शकत नाहीत.

"मानवजातीचे मानसिक ऐक्य" किंवा "विचारांचे " ज्याला समांतर उत्क्रांतीसाठी जबाबदार धरण्यात आले होते ते देखील सांस्कृतिक फरकांना कारणीभूत ठरू शकत नाहीत. सुरुवातीच्या उत्क्रांतीवादी सिद्धांतांमधील आणखी एक कमकुवतपणा म्हणजे काही समाज का मागे पडले किंवा का नामशेष झाले हे ते स्पष्ट करू शकत नाहीत. शेवटी, जरी इतर समाजांनी "सभ्यता" पर्यंत प्रगती केली असली तरी, त्यांच्यापैकी काही सर्व टप्पे पार केलेले नाहीत. अशाप्रकारे, सुरुवातीच्या उत्क्रांतीवादी सिद्धांत सांस्कृतिक उत्क्रांती आणि भिन्नतेचे तपशील स्पष्ट करू शकत नाहीत कारण मानवशास्त्र आता त्यांना माहित आहे.

५.९ संदर्भ (REFERENCES)

- Barnard, Alan. 2000. History and Theory in Anthropology. United Kingdom. The Press Syndicate of the University of Cambridge.
- Harris, Marvin, 2001. The Rise of Anthropological Theory : A History of Theories of Culture, Jaipur, Rawat Publication.
- Kottak Conrad Phillip, 1997. Anthropology, The Exploration of Human Diversity. New York The McGraw-Hill Companies Inc.
- MacGee R Jonand Warm Richard L Anthropological Theory and Introductory History (4TH ed) 2008, McGrawHill New York.
- Mair Lucy, 1965. An Introduction to Social Anthropology (2nd ed), 1965, New Delhi, India.
- Moore Jerry, 2009. Visions of Culture an introduction to Anthropological Theories and Theorists (3rd ed) United Kingdom .Rowen and Little Publishers.
- Thomas Hylland Eriksen, 1988. What is Anthropology, Jaipur, Rawat Publications.
- Thomas Hylland Eriksen and Finn Sivert Nielsen, A History of Anthropology, 2008, Jaipur, Rawat Publications.

फ्रांझ बोआस यांचा ऐतिहासिक विशिष्टतावाद

पाठ संरचना

- ६.० उद्दिष्टे
- ६.१ प्रस्तावना
- ६.२ फ्रांझ बोआस यांचा परिचय
- ६.३ ऐतिहासिक विशिष्टतावादाचा अर्थ
- ६.४ उत्क्रांतीवादाची टीका
- ६.५ सांस्कृतिक सापेक्षतावाद
- ६.६ सारांश
- ६.७ प्रश्न
- ६.८ संदर्भ

६.० उद्दिष्टे

---

१. फ्रांझ बोआसच्या योगदानाला समजून घेणे.
२. ऐतिहासिक वैशिष्ट्यांबद्दल जाणून घेणे.

६.१ प्रस्तावना

या धड्यात आपण ऐतिहासिक विशिष्टतावाद या महत्त्वाच्या विषयाबद्दल जाणून घेणार आहोत. हा विषय फ्रांझ बोआस यांनी लोकप्रिय केला. उत्क्रांतीवादासारख्या पूर्वीच्या दृष्टिकोनांवर टीका म्हणून ऐतिहासिक विशिष्टता दैनंदिन जीवनात आणि भारतीय संदर्भांवरही लागू केली जाऊ शकते. त्यामुळे समाजशास्त्र, मानवशास्त्राचे विद्यार्थी म्हणून या विषयाचा अभ्यास करणे तुमच्यासाठी उपयुक्त ठरेल. बऱ्याचदा इतिहासाचा उपयोग अनेक विद्वानांनी (दुखेंम, मार्क्स यांसारखे काही वगळता) समाजशास्त्र आणि मानवशास्त्र या दोन्हीमध्ये केला आहे. सामाजिक विज्ञानाच्या क्षेत्रात सामाजिक इतिहास नावाची एक शाखा देखील आहे. इतिहास पृष्ठभागावरील माहितीच्या पलीकडे असलेल्या विषयामध्ये तपशील प्रदान करतो. ऐतिहासिक विशिष्टता हा असाच एक दृष्टीकोन आहे जो केवळ वर्तमानावरच नव्हे तर अभ्यासात असलेल्या स्थानावर लक्ष केंद्रित करतो. विसाव्या शतकाच्या सुरुवातीला फ्रांझ बोआस आणि त्याच्या शिष्यांनी ऐतिहासिक विशिष्टता विचार निर्माण केला.

६.२ फ्रांझ बोआस यांचा परिचय

फ्रांझ बोआस हे एक अमेरिकन मानवशास्त्रज्ञ होते. त्यांना अमेरिकन मानवशास्त्राचे जनक म्हणूनही ओळखले जाते. त्यांचा जन्म 9 जुलै 1858 रोजी मिंडेन, वेस्टफेलिया, प्रशिया येथे झाला. ज्यांनी 19 व्या शतकाच्या उत्तरार्धात आणि 20 व्या शतकाच्या सुरुवातीस मानवशास्त्रज्ञ म्हणून काम केले. त्यांनी 20 व्या शतकात वर्चस्व गाजवणाऱ्या अमेरिकन मानवशास्त्राच्या सापेक्षतावादी, संस्कृती-केंद्रित संस्था/ शाळेची स्थापना केली. न्यूयॉर्क शहरातील कोलंबिया विद्यापीठात प्राध्यापक असताना त्यांनी देशातील सर्वोच्च मानववंशशास्त्र विभागाची स्थापना केली (1899-1942). ए.एल. क्रोबर, रुथ बेनेडिक्ट, मार्गरेट मीड, मेलव्हिल हर्सकोवित्स, एडवर्ड सॅपीर आणि इतर शास्त्रज्ञ ज्यांनी युनायटेड स्टेट्स अमेरिकामधील मानवशास्त्राच्या विकासात योगदान दिले त्यांनी बोआस यांच्या अंतर्गत अभ्यास केला. ते उत्तर अमेरिकन स्थानिक संस्कृती आणि भाषांचे तज्ञ होते.

बोआस हे रॅडिकल ऐतिहासिकदृष्ट्या चांगल्या प्रकारे कामे समजली जाऊ शकतात. जरी बहुतेक मानवशास्त्रज्ञांनी हे कायम ठेवले आहे की संपूर्ण इतिहासात मानव ही एकच प्रजाती आहे. 20 व्या शतकाच्या सुरुवातीच्या काही शिक्षणतज्ञांनी असा विचार केला की भिन्न वंशांमध्ये सांस्कृतिक उत्क्रांतीची तुलनात्मक क्षमता आहे. 20 व्या शतकाच्या मध्यापासून, मानववंशशास्त्रज्ञ आणि इतर सामाजिक शास्त्रज्ञांनी असा निष्कर्ष काढला की वंश ही एक सांस्कृतिक रचना आहे आणि वांशिक भिन्नता ही शारीरिक नियतीच्या ऐवजी ऐतिहासिकदृष्ट्या विशिष्ट घटनांचे परिणाम आहेत. असे मत मांडणाऱ्या विचारवंतांपैकी एक म्हणजे बोआस ज्याने वंशाचा अभ्यास करण्यासाठी इतिहासावर भर दिला.

बोआसच्या मते, मानवशास्त्रज्ञ लोकांच्या इतिहासावर परिणाम करू शकणारे कोणतेही घटक समजून घेण्यास सक्षम असणे आवश्यक आहे. म्हणून, सांस्कृतिक फरक हा जैविक फरकांचा परिणाम नाही असा युक्तिवाद करण्यासाठी, एखाद्याला जीवशास्त्राचे मूलभूत ज्ञान असणे आवश्यक आहे. याव्यतिरिक्त, मानव आणि त्यांचे वातावरण कसे संवाद साधतात हे पाहण्यासाठी, मानवशास्त्रज्ञ स्थलांतर, पोषण, बाल संगोपन परंपरा, रोग, तसेच विविध लोक आणि संस्कृतींच्या चळवळी आणि परस्परसंवाद यांसारख्या विषयांशी परिचित असणे आवश्यक आहे. मानवशास्त्राचा अभ्यास नंतर सर्वसमावेशक आणि आंतरविद्याशाखीय बनतो, ज्ञानाच्या कोणत्याही शाखेशी संलग्न होतो जी दिलेल्या समस्येशी (ब्रिटानिका) समर्पक वाटते. अशा थोर अमेरिकन मानवशास्त्रज्ञ बोआस यांचे 22 डिसेंबर 1942 रोजी न्यूयॉर्क, यू.एस. मध्ये निधन झाले.

६.३ ऐतिहासिक वैशिष्ट्यवादाचा अर्थ

फ्रांझ बोआस यांची मानवशास्त्राची पद्धत ऐतिहासिक विशिष्टता म्हणून ओळखली जाते. कारण त्याने अनेक समाजांच्या अद्वितीय इतिहासांवर लक्ष केंद्रित केले. विशिष्टता, ज्याला ऐतिहासिक विशिष्टता म्हणून देखील ओळखले जाते, ही मानवशास्त्रीय विचारांची एक ज्ञानशाखा/विचारप्रवाह आहे जी ए.एल. क्रोबर, रुथ बेनेडिक्ट आणि मार्गरेट मीड यांच्यासह फ्रांझ बोआस आणि त्यांच्या विद्यार्थ्यांच्या कार्यातून उदयास आली. विशिष्टतावादाने सांस्कृतिक उत्क्रांती, सांस्कृतिक आणि भौगोलिक किंवा पर्यावरणीय

निर्धारवाद यांसारख्या सिद्धांतांना विरोध केला, या सर्वांचा उद्देश भौतिक विज्ञान (ब्रिटानिका) प्रमाणेच अनेक सामान्य कायद्यांद्वारे सामाजिक विज्ञानांसाठी ओळखणे हा होता.

ऐतिहासिक विशिष्टता असे मानते की प्रत्येक संस्कृतीचा स्वतःचा अनोखा ऐतिहासिक प्रवास असतो आणि प्रत्येक संस्कृती त्याच्या इतिहासानुसार विकसित झाली आहे. या पद्धतीनुसार, प्रत्येक समुदायाचा, समूहाचा एक विशिष्ट ऐतिहासिक विकास असतो जो त्याच्या सभोवतालच्या विशिष्ट सांस्कृतिक आणि पर्यावरणीय संदर्भात समजून घेणे, विशेषतः त्याच्या ऐतिहासिक प्रक्रियेच्या संदर्भात समजणे आवश्यक आहे. त्याचा मूलभूत सिद्धांत असा होता की "संस्कृती" हा "स्वतःला एक सामाजिक गट म्हणून पाहणाऱ्या लोकांच्या समुहाने धारण केलेल्या कल्पना किंवा प्रतीकांचा संग्रह आहे" (डार्वेल 2013: 399).

लोकांच्या विशिष्ट लोकसंख्येतील संस्कृती आणि सांस्कृतिक बदलांचे स्वरूप समजून घेण्याचा दृष्टीकोन ऐतिहासिक विशिष्टता म्हणून ओळखला जातो. बोआसच्या मते, एखाद्या संस्कृतीचा इतिहास समजून घेण्यासाठी त्याची विशिष्ट वैशिष्ट्ये एका विशिष्ट भौगोलिक क्षेत्रात कशी विकसित झाली याचे परीक्षण करणे आवश्यक आहे. बोआसच्या मते, विशिष्ट संस्कृतींचा इतिहास केवळ तेव्हाच तयार केला जाऊ शकतो जेव्हा एखाद्या क्षेत्रातील विविध संस्कृतींचे त्याच प्रकारे परीक्षण केले जाते. वैयक्तिक सांस्कृतिक वैशिष्ट्ये संदर्भाची एक सामान्य चौकट म्हणून विविध संस्कृतींच्या सर्वसमावेशक माहितीचा वापर करून उधार घेतलेली किंवा शोधून काढण्याची ओळख केली जाऊ शकते. संदर्भ सह चांगल्या प्रकारे समजून घेण्यासाठी दिलेल्या संस्कृतीच्या इतिहासाची पुनर्रचना करणे आवश्यक आहे. (Bock 1996:299). इतिहास समजून घेण्याच्या प्रक्रियेत व्यक्तीकडे दुर्लक्ष केले जाऊ नये. वैयक्तिक कथा, इतिहास, मौखिक कथा देखील दस्तऐवजीकरण केल्या जाऊ शकतात. मोठ्या गटाला समजून घेण्यास ते पुढे मदत करेल. फ्रांझ बोआसचा असा विश्वास होता की कोणत्याही समुदायाचा मूलभूत घटक प्रत्येक व्यक्ती असतो. वैयक्तिक माहिती देणाऱ्यांनी त्याला माहिती दिली, जी त्याला सांस्कृतिक दृष्टीकोनातून विश्लेषण करण्यासाठी पुरेशी मौल्यवान वाटली. म्हणून, व्यक्ती आणि गट समजून घेण्यासाठी फील्डवर्क आवश्यक आहे.

ऐतिहासिक वैशिष्ट्यांद्वारे अभ्यास क्षेत्र आणि इतिहासाला संस्कृतीचे विश्लेषण करण्यासाठी महत्त्वपूर्ण साधने मानले गेले. अभ्यास क्षेत्र म्हणजे जिथे संशोधन करणारी व्यक्ती वैयक्तिकरित्या याक्षेत्राला भेट देते, गावात राहते आणि गावातील उत्सव पाहणे किंवा त्यात भाग घेऊन त्यांचा अभ्यास करते. एखाद्या संस्कृतीबद्दल किंवा संस्कृतीतील बदलाबद्दल कोणतेही सामान्यीकरण किंवा निष्कर्ष काढण्यापूर्वी, बोआस आणि त्याच्या विद्यार्थ्यांनी प्रत्येक विशिष्ट संस्कृतीबद्दल जास्तीत जास्त माहिती मिळविण्याच्या मूल्यावर जोर दिला. त्याने आणि त्याच्या विद्यार्थ्यांनी प्रत्येक तपशील काळजीपूर्वक नोंदकरण्यासाठी बराच वेळ गेला. यात सहभागींचे निरीक्षण तसेच मौखिक इतिहास आणि परंपरेचे दस्तऐवजीकरण यासह मूलभूत वांशिक तंत्रांचा समावेश आहे. युरोपमध्ये त्याच काळात मालिनॉस्कीने वापरलेल्या अभ्यास क्षेत्रकार्य (फील्डवर्क) तंत्राशी जवळून साम्य असलेल्या सहभागी निरीक्षणावर लक्ष केंद्रित केले गेले. मालिनॉस्कीने प्रकार्यवादावर (फंक्शनॅलिझम) आणि

बोअसने ऐतिहासिक वैशिष्ट्यांवर भर दिला. या दोन शाळांचे अभ्यासाचे विषय आणि व्यापक सैद्धांतिक उद्दिष्टे मात्र खूप भिन्न होती. बोस यांनी इतिहासाच्या पुनर्लेखनामध्ये मानवशास्त्राच्या सर्व उपक्षेत्रांच्या महत्त्वावरही भर दिला. ते म्हणाले की भाषा, पुरातत्व, भौतिक आणि जैविक पुराव्यांसोबत एथनोग्राफिक पुरावे देखील आवश्यक आहेत. कालांतराने ऐतिहासिक विशिष्टता सिद्धांत बोआस आणि त्याच्या विद्यार्थ्यांद्वारे संपूर्ण यूएसमध्ये पसरला. बोआसने ऐतिहासिक विशिष्टतेची कल्पना मांडली, परंतु त्याने या वाक्यांशाचा शोध लावला नाही. मार्विन हॅरिस या शब्दाने प्रथम 1968 (इग्यानकोश) मध्ये "ऐतिहासिक विशिष्टता" हा शब्द वापरला. बोआस हे एक सक्रिय मानवशास्त्रज्ञ होते ज्यांनी मानवशास्त्राच्या चार उपक्षेत्रांपैकी प्रत्येकामध्ये अनिवार्यपणे काम केले. त्यांनी अभ्यास क्षेत्र च्या दृष्टिकोनावर खूप भर दिला. बोआस यांनी त्यांच्या हयातीत अनेक क्षेत्रांना भेटी दिल्या, जरी नंतर त्यांच्यावर डायह, एन.एम., इ. (2014).

बोआस यांनी "मानवशास्त्राचे उद्दिष्ट" ('The Aims of Anthropological Study') चा नावाच्या लोकप्रिय लेखात, म्हणतात की, "ज्या प्रक्रियांद्वारे मनुष्य (मनुष्य) तो काय आहे, जैविक, संज्ञानात्मक आणि सांस्कृतिकदृष्ट्या विकसित झाला आहे, हे समजून घेणे आहे. हे पूर्वी नमूद केले होते की आमची सामग्री अपरिहार्यपणे व्यापक अर्थाने ऐतिहासिक असणे आवश्यक आहे. त्यात मानवी शरीराची उत्क्रांती, तसेच त्याच्या शारीरिक प्रक्रिया, अनुभूती आणि संस्कृती यांचा समावेश असणे आवश्यक आहे. आम्हाला बदल घडवून आणणाऱ्या परिस्थिती तसेच कालक्रमानुसार प्रगती करणे आवश्यक आहे. अशा माहितीशिवाय प्रगती अशक्य दिसते आणि अशी माहिती कशी मिळवायची हा मूलभूत प्रश्न उद्भवतो (बोअस, 1932: 605).

अनेक पद्धतशीर प्रस्ताव:

- फ्रांझ बोआसच्या मते, "आम्ही निवडलेल्या मार्गावर पुढे जाऊ इच्छित असल्यास, आम्ही सामान्यीकरणाच्या आधारावर नव्हे तर प्रत्येक विशिष्ट उदाहरणावर आधारित गंभीर दृष्टिकोनांवर आग्रह धरला पाहिजे," (बोआस, हॅरिस 260 द्वारे).
- बोआस हे एक सैद्धांतिक विचारवंत होते, त्यांनी G. E. Smith आणि Fritz Graebner आणि Lewis Henry Morgan सारख्या उत्क्रांतीवाद्यांच्या भव्य पुनर्चिन्नांना नकार दिला आणि सांगितले की त्यांची गृहीते वैध नाहीत (Winthrop 83-84).
- मार्विन हॅरिस नोंदवतात की "बोआसचे "उद्दिष्ट" "एथनोग्राफिक फील्डवर्क हे प्राथमिक कौशल्य आणि व्यावसायिक श्रेणीसाठी आवश्यक आवश्यकता बनवून मानवशास्त्रातील हौशी आणि आर्मचेअर तज्ञांपासून मुक्त होणे हे होते" (हॅरिस 250)
- पॉल रॅडिनने सुचवले की "केवळ भूतकाळातील आणि इतर संस्कृतींशी जेवढे दुवे विशिष्ट कालावधीच्या प्रकटीकरणासाठी आवश्यक आहेत तितकेच आणि ते वांशिकशास्त्रात समाविष्ट केले जावे" (रॅडिन, हेस 292 द्वारे उद्धृत केले गेले).
- क्लार्क विस्लरच्या मते, "मनुष्य आणि त्याच्या सभ्यतेसाठी कालक्रमाचे बांधकाम वस्तुनिष्ठ पडताळणी करण्यायोग्य सामग्रीवर आधारित होते आणि ते मानवशास्त्राच्या नशिबाचे क्षेत्र निश्चित करेल" (विस्लर, हेस 290 द्वारे उद्धृत केले गेले).

जरी विविध विद्वानांची बोआसबद्दल वेगवेगळी मते होती. समकालीन विद्वानांसाठी, माहिती संकलनाच्या मूल्यावर भर दिला गेला आहे. बोआस आणि त्याच्या शिष्यांच्या विस्तृत संशोधनामुळे भरपूर माहिती मिळाली ज्याने असंख्य अभ्यास आणि तपासांचा पाया म्हणून काम केले आहे. जर "मौखिक संस्कृतीचे" दस्तऐवजीकरण केले गेले नसते, तर यातील बराचसी माहिती कालांतराने नष्ट झाली. बोआसने प्रथम सहभागी निरीक्षणावर आपले सिद्धांत मांडले तेव्हापासून अभ्यास क्षेत्र तंत्रात बदल झाले असले तरी, ते सिद्धांत अमेरिकन मानवशास्त्रज्ञांच्या अभ्यास क्षेत्र प्रक्रियेसाठी आधारस्तंभ म्हणून काम करतात.

६.४ उत्क्रांतीवादाची टीका

फ्रांझ बोआसच्या ऐतिहासिक विशिष्टता आणि त्यांच्या समर्थकांच्या कार्याशी संबंधित आहे, ज्यांनी विविध सांस्कृतिक कलाकृतींच्या विशिष्ट इतिहासांची पुनर्रचना करण्याच्या गरजेवर भर दिला होता, त्याऐवजी त्यांना व्यापक सैद्धांतिक चौकटीत बसवण्याचा प्रयत्न करण्याऐवजी, विशेषतः उत्क्रांतीवादी किंवा प्रसारवादी. त्याच्या कारकिर्दीत, बोआसचे विश्वास बदलले, तो तुलनात्मक तंत्र आणि उत्क्रांती सिद्धांताचा मोठा विरोधक होता.

मॉर्गन आणि टायलर यांच्या उत्क्रांती सिद्धांताचा/ तुलनात्मक तंत्राद्वारे खालील तीन रूपे कमी केली जातात:

1. उत्क्रांती ही एकरेखीय कल्पना आहे.
2. समकालीन समाज हे उत्क्रांतीवादीची रूपांतर कल्पना आहे.
3. समाजाचे वर्गीकरण पुराव्यावर आधारित कल्पना आहे.

यावरून मॉर्गन, टायलर आणि इतरांनी मांडलेला उत्क्रांती सिद्धांत बोआस यांनी सिद्ध न झालेला आणि अस्वास्थ्यकर म्हणून नाकारला आहे.

बोआसने 19व्या शतकात संस्कृतीच्या विकासाचा संपूर्ण सिद्धांत मोडून काढला. टायलर आणि मॉर्गन यांच्याकडे काही तांत्रिक प्रक्रिया होत्या आणि त्यांचा अंतर्निहित उत्क्रांती क्रम आहे. भांडी बनवण्याआधी आग येणे आवश्यक आहे, स्वयंचलित शस्त्रापूर्वी फ्लिंटलॉक रायफल तयार केल्या गेल्या होत्या या कल्पनेला समर्थन देण्यासाठी कोणताही एथनोग्राफिक पुरावा नाही की मातृवंशीय नातेसंबंधांच्या प्रणाल्यांच्या आधी उत्क्रांती झाली किंवा शत्रुत्व बहुदेववादी धर्मापूर्वी आधारित धर्माचा उदय झाला. बोआस यांनी सांगितले की ही एकरेखीय क्रमवारी केवळ एक गृहितक आहे आणि त्यांच्यातील ऐतिहासिक संबंध प्रदर्शित करण्याचा कोणताही मार्ग नाही. म्हणून, उत्क्रांतीवादी सिद्धांताची माहितीवर अप्रमाणित गृहितके म्हणून लादले गेले होते.

बोआसच्या मते, 'विविध संस्कृतींच्या एकरेखीय वर्गीकरणाने असे मानले जाते की तुलनात्मक सांस्कृतिक गुणधर्म असलेले समाज तुलनात्मक उत्क्रांती पातळीवर आहेत. याउलट, त्याने विचार केला की भिन्न घटकांमुळे सांस्कृतिक परंपरांना कारणीभूत ठरू शकते ज्या अगदी समान आहेत'. म्हणूनच "वेगळ्या संस्कृतीचे सर्वसमावेशक परीक्षण हे त्याच्या स्वरूपाचे वैशिष्ट्य आहे, आणि त्यात व्यक्तीची संस्कृती आणि संस्कृतीची

व्यक्तीकडे गतिशील प्रतिक्रिया असते." बॅफिन बेटावरील सुरुवातीच्या अनुभवांनी बोआसला मानवशास्त्रात व्यवसाय करण्यास खात्री दिली. बोआस यांना अभ्यासाच्या निष्कर्षांद्वारे सांगण्यात आले की भूगोल हा केवळ एक मर्यादित घटक आहे.

काही संस्कृती इतरांपेक्षा अधिक प्रगत असल्याचा दावा उत्क्रांतीवाद्यांनी केला होता. उदाहरणार्थ, क्रूर समाजांच्या तुलनेत, सुसंस्कृत समाज अधिक प्रगत आणि बौद्धिक असल्याचे मानले जाते. तथापि, बॅफिनलँडला भेट दिल्यानंतर आणि स्थानिकांना भेटल्यानंतर, बोआसचा दृष्टीकोन बदलला (स्टॉकिंग, 1965; 61)

"मी त्यांच्या परंपरांबद्दल जितके अधिक शिकत आहे तितकेच मला असे दिसून आले आहे की आम्हाला त्यांचा तुच्छ लेखण्याचा अधिकार नाही. तुम्हाला आमच्या लोकांमध्ये असा अस्सल आदरातिथ्य कुठे मिळेल? त्या तुलनेत माझ्यासारखे "उच्चशिक्षित लोक" खूपच वाईट आहेत. हा उतारा आहे. बोसच्या बॅफिनलँड जर्नल्समधून घेतले आहे.

बोआसचे म्हणणे आहे की, "समाज "असभ्य" किंवा "सुसंस्कृत" नाहीत. ही रणनीती निसर्गाचा अपमान करणारी आहे. "नॉमोथेटिक" धोरणाचा अवलंब करण्याऐवजी एकाच वेळी अनेक परिस्थिती लक्षात घेऊ, त्यांनी मानवशास्त्रज्ञांनी "आयडिओग्राफिक" पद्धत जे विशिष्ट प्रकरणांशी संबंधित अवलंबण्याची शिफारस विशिष्टता" यावर आधारित केली आहे. प्रत्येक समाजाची संस्कृती इतरांपेक्षा वेगळी आहे आणि प्रत्येक समाजाने विशिष्ट ऐतिहासिक उत्क्रांती पाहिली आहे, असे ते प्रतिपादन करतात. या कारणास्तव, त्यांनी "सांस्कृतिक सापेक्षतावाद" ची कल्पना मांडली आणि मानवशास्त्रज्ञांना प्रामुख्याने वांशिकेंद्री दृष्टिकोन नाकारण्याचे आवाहन केले (Scupin and DeCorse, 2012).

तुमची प्रगती तपासा

1. फ्रांझ बोआस यांनी कोणत्या सिद्धांतांवर टीका केली?
2. अभ्यास क्षेत्र (फील्डवर्क) म्हणजे काय?

अलास्कातील एस्किमोची बदलती अर्थव्यवस्था:

अलास्कातील एस्किमो उदाहरणाचा उपयोग ऐतिहासिक विशिष्टता सोप्या पद्धतीने समजून घेण्यासाठी केला जाऊ शकतो. अलास्कातील एस्किमो आतील कॅरिबू किंवा समुद्री वन्यजीवांची शिकार आणि मासेमारी करण्यावर जास्त अवलंबून असतात. 1850 च्या सुमारास, युरोपियन व्हेल (शिकार व्हेल) या प्रदेशात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावू लागले. 1800 ते 1900 या काळात अनेक एस्किमो या कार्यात सहभागी होते. या तथाकथित "गोल्डन पीरियड" दरम्यान एस्किमोची संस्कृती युरोपियन व्हेलबोन समुद्री व्यवसायासाठी सहाय्यक म्हणून विकसित झाली. एस्किमोस रायफल्सने कॅरिबू कळप नष्ट केले जेव्हा व्हेलिंग नाकारले. 1892 ते 1902 पर्यंत, 1,300 सायबेरियन रेनडियर लोकांसाठी उत्पन्नाचा नवीन स्रोत म्हणून सादर केले गेले. एस्किमो गटांनी नवीन कौशल्ये पटकन स्वीकारली होती. अलास्कामध्ये 1931 पर्यंत एक दशलक्षाहून अधिक रेनडियर होते. हर्ड्समध्ये अयशस्वी झालेला सरकारी प्रयोग त्यांना "सांप्रदायिक" बनविण्याच्या परिणामी नष्ट झाला, जेव्हा एस्किमोसने गुप्तपणे रेनडियर मारणे पुन्हा सुरू केले ज्याला ते आता

त्यांची मालमत्ता मानत नाहीत. आज सुमारे 25,000 रेनडिअर अस्तित्वात आहेत. एस्किमोच्या बहुतेक आहारात अजूनही मांस असते आणि ते अजूनही सागरी प्रजातींची शिकार करतात. या एस्किमोचे सांस्कृतिक संक्रमण "शिकार" ते "पाळणे" या सांस्कृतिक क्रमाने सारांशित केले आहे. या उदाहरणाद्वारे आपण इतिहास, स्थानिक संस्कृती यातून सध्याचा व्यवसाय कसा समजून घ्यावा हे शिकू शकतो.

बोआसने वर्तन नियंत्रित करणारे सार्वभौमिक नियमांचे अस्तित्व नाकारले नाही, परंतु त्यांना असे वाटले की ते कायदे विकसित करण्यासाठी विशिष्ट ऐतिहासिक प्रक्रियांचे ज्ञान आवश्यक आहे. आम्ही सर्व मानतो की मानवी सभ्यता कशी विकसित होते यावर नियंत्रण ठेवणारे काही कायदे आहेत आणि हे कायदे ओळखण्यासाठी कार्य करतो. संस्कृतीचे लागोपाठ टप्पे विकसित करण्याची यंत्रणा शोधणे हे चौकशीचे उद्दिष्ट आहे. ते म्हणाले की एखाद्याच्या संशोधनाचे उद्दिष्ट प्रथा आणि मान्यता तपासणे नाही. अशा विधी आणि विश्वासांचे मूळ किंवा त्यांच्या अस्तित्वामागील कारणे शोधण्यात आपल्याला स्वारस्य असले पाहिजे. रीतिरिवाजांचे सखोल परीक्षण आणि त्यांचे पालन करणाऱ्या जमातीच्या संपूर्ण संस्कृतीवर त्यांचा प्रभाव, तसेच त्यांचा जवळपासच्या जमातींमधील भौगोलिक फैलाव, ज्यामुळे आम्हाला त्यांच्या विकासात योगदान देणारे ऐतिहासिक घटक तसेच मनोवैज्ञानिक घटक, प्रक्रिया ओळखता येतात. ते कसे तयार केले गेले यावर प्रभाव पडला. तपासणीचे तीन संभाव्य परिणाम असू शकतात.

बोआस यांनी तुलनात्मक पद्धतीच्या सामान्यीकरणाला पर्याय देत. मानवशास्त्रज्ञांना "नॉमोथेटिक" (सामान्यीकृत) ऐवजी "आयडिओग्राफिक" (विशिष्ट समस्यांसह कार्य करणे) दृष्टिकोन वापरण्याचा सल्ला दिला. (Langness 1974; 57 बोआस यांच्या "मानवविज्ञानातील तुलनात्मक पद्धतीच्या मर्यादा" या लेखात बोआस यांनी असा युक्तिवाद केला आहे की मानवशास्त्रज्ञांनी त्यांच्याद्वारे पाळलेल्या जमातीच्या एकूण संस्कृतीशी संबंधिततेच्या प्रकाशात सखोल अभ्यास केला पाहिजे. जवळपासच्या जमातींमध्ये त्यांचे भौगोलिक वितरण समजून घेण्यासाठी या पद्धतींमध्ये पुढील संशोधन आवश्यक आहे, असे ते ठामपणे सांगतात. संस्कृती आणि रीतिरिवाजांचे परीक्षण करण्यासाठी या प्रकारचा सर्वसमावेशक दृष्टिकोन, तसेच त्यांच्या समीपतेमुळे, कोणत्याही प्रथा, परंपरा आणि त्यांच्या उत्क्रांतीच्या वाढीस कारणीभूत असलेल्या ऐतिहासिक कारणांची उच्च प्रमाणात अचूकता ओळखण्यात मदत होऊ शकते. अभ्यासाचे घटक महत्त्वाचे आहेत जसे -

1. ते काही घटकांना जन्म देणाऱ्या किंवा बदललेल्या परिस्थिती समजून घेण्यास मदत करू शकतात. (अनुकूलन).
2. ते संस्कृतीवर प्रभाव टाकणाऱ्या मनोवैज्ञानिक शक्तींवर प्रकाश टाकू शकतात. (मानसशास्त्रीय निर्धारक).
3. ते ऐतिहासिक संबंधांचा संस्कृतीच्या विकासावर प्रभाव दाखवू शकतात. (ऐतिहासिक घटक).

६.५ सांस्कृतिक सापेक्षतावाद

"सांस्कृतिक सापेक्षतावाद" ची संकल्पना अशी आहे की, प्रत्येक व्यक्तीची मूल्ये, ज्ञान आणि आचरण त्यांच्या स्वतःच्या संस्कृतीच्या चौकटीत समजले पाहिजे. मोठ्या सामाजिक रचना आणि ट्रेड आणि वैयक्तिक लोकांचे सामान्य जीवन यांच्यातील संबंधांना ते मान्य करते आणि पुष्टी देते, ही सर्वात आवश्यक समाजशास्त्रीय कल्पनांपैकी एक आहे.

फ्रांझ बोआस, हे एक जर्मन-अमेरिकन मानवशास्त्रज्ञ, 20 व्या शतकाच्या सुरुवातीस विश्लेषणासाठी एक साधन म्हणून सांस्कृतिक सापेक्षतावादाची कल्पना विकसित केली. सांस्कृतिक सापेक्षतावादाने सुरुवातीच्या सामाजिक विज्ञानामध्ये महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली ज्यामुळे वांशिक केंद्रीवादाचा मुकाबला करण्यात आला ज्यामुळे त्या वेळी संशोधनाला वारंवार हानी पोहोचली, जे प्रामुख्याने गोरे, श्रीमंत, पाश्चात्य पुरुषांद्वारे केले जात होते आणि वारंवार रंगीबेरंगी लोकांवर, परदेशी स्थानिक लोकसंख्येवर आणि खालच्या भागातील लोकांवर केंद्रित होते.

संशोधकापेक्षा सामाजिक आर्थिक वर्ग:

एखाद्याच्या स्वतःच्या मूल्यांच्या आणि दृश्यांच्या प्रकाशात दुसऱ्या व्यक्तीच्या संस्कृतीचे मूल्यांकन आणि मूल्यमापन करण्याच्या कृतीला वांशिकेंद्रवाद म्हणून ओळखले जाते. हा दृष्टीकोन आपल्याला इतर संस्कृतींना विचित्र, विचित्र, आकर्षक, किंवा ज्या समस्यांचे निराकरण करणे आवश्यक आहे त्याप्रमाणे बनवू शकतो. याउलट, जेव्हा आपण हे मान्य करतो की जगभरातील विविध संस्कृतींच्या प्रत्येकाच्या स्वतःच्या विश्वास, मूल्ये आणि पद्धती आहेत ज्या अद्वितीय ऐतिहासिक, राजकीय, सामाजिक, भौतिक आणि पर्यावरणीय संदर्भामध्ये विकसित झाल्या आहेत, तेव्हा हे खरोखरच अधिक अर्थपूर्ण होते की त्यांची मूल्ये भिन्न असू शकतात. आपले स्वतःचे, आणि ते एकतर बरोबर किंवा अयोग्य किंवा चांगले किंवा वाईट, आम्ही सांस्कृतिक सापेक्षतावादाच्या कल्पनेचा सक्रियपणे सहभाग घेत आहेत.

सांस्कृतिक सापेक्षतावादाची संकल्पना स्पष्ट करते की, उदाहरणार्थ, नाशत्याची व्याख्या ठिकाणाहून भिन्न का आहे, तुर्कीमधील सामान्य नाश्ता युनायटेड स्टेट्स आणि जपानपेक्षा लक्षणीय भिन्न आहे. इतर देशांमध्ये, न्याहारीसाठी फिश सूप किंवा शिजवलेल्या भाज्या खाणे सामान्य आहे, तरीही युनायटेड स्टेट्समध्ये ते असामान्य वाटू शकते. दुसरीकडे, काही संस्कृतींना गोड दूध आणि तृणधान्ये किंवा खारवून वाळवलेले डुकराचे मांस- आणि चीज भरलेल्या अंडी सँडविचची आमची आवड खूपच विचित्र वाटेते.

ऐतिहासिक विशिष्टतेची उपयुक्तता:

समकालीन विद्वानांनी, माहिती संकलनाच्या मूल्यावर भर दिला जातो. त्यांच्या विस्तृत संशोधनाने भरपूर माहिती प्राप्त केली. ज्याने असंख्य अभ्यास आणि तपासांचा पाया म्हणून काम केले आहे. जेव्हापासून आयोजित केले गेले आहेत.जर "मौखिक संस्कृतींचे" दस्तऐवजीकरण केले गेले नसते, तर यातील बराच माहिती कालांतराने नष्ट झाली असती. जरी बोआसने प्रथम सहभागी निरीक्षणावर आपले सिद्धांत मांडले तेव्हापासून फील्डवर्क

तंत्रात बदल झाले असले तरी, ते सिद्धांत अमेरिकन मानवशास्त्रज्ञांच्या फील्डवर्क प्रक्रियेसाठी आधारस्तंभ म्हणून काम करतात. विशेष म्हणजे मास मीडिया आणि इंटरनेट मधील बदलामुळे लोकसंबंधित लाईव्ह परफॉर्मन्समध्ये घट झाली. म्हणून, जुन्या पद्धतीचे दस्तऐवजीकरण करण्यास मदत झाली आहे.

सांस्कृतिक सापेक्षतावादावरील टीका

1. उत्क्रांतीच्या चौकटीला कमी लेखून विशिष्ट संस्कृतींचे परीक्षण करण्यासाठी साधने देणारे म्हणून बोआसवर टीका केली जाते.
2. जरी बोआसनी व्यक्ती आणि समाज, सांस्कृतिक घटक आणि सांस्कृतिक संपूर्णता यांच्यातील संबंधाचा उल्लेख केला असला तरी, संपूर्ण संस्कृती कशा आत्मसात केल्या जातात याचे स्पष्टीकरण त्यांनी कधीही दिले नाही.
3. बोआस यांनी मानवी सभ्यतेचा प्रभावशाली अभ्यास केला, आणि त्यांच्या कार्याचा दशकानंतरही प्रभाव पडत राहिला कारण त्यांच्या अनेक विद्यार्थ्यांनी त्यांच्या एका मध्यवर्ती थीमवर लक्ष केंद्रित केले: व्यक्ती आणि समाज यांच्यातील परस्परसंवाद.
4. बोआसचे म्हणणे आहे की कायद्यातील सामान्यीकरण हे मनोवैज्ञानिक, ऐतिहासिक किंवा अनुकूलनात्मक पैलूंवर आधारित असू शकते, परंतु केवळ तेव्हाच जेव्हा ते चांगल्या-संशोधित वांशिक प्रकरणांद्वारे समर्थित असतात.
5. फ्रांझ बोआस यांनी निष्कर्ष काढला की ऐतिहासिक पद्धत आणि तुलनात्मक तंत्र काही काळ वर्चस्व मिळविण्यासाठी प्रयत्नशील आहेत, परंतु कोणीही अपेक्षा करू शकते की ते लवकरच त्याचे योग्य स्थान आणि हेतू शोधतील.असे आढळून आले आहे की कोणत्याही ठिकाणी जेथे काही प्रमाणात सांस्कृतिक साम्य आहे तेथे ऐतिहासिक विशिष्टता दृष्टिकोन लोकांच्या अभ्यासासाठी लागू होऊ शकला नाही.
6. तुलनात्मक पद्धतीने आश्चर्यकारकपणे काही निर्णायक निष्कर्ष काढले आहेत,आणि जर आपण संस्कृतीच्या विकासाचा एकसमान, पद्धतशीर इतिहास प्रदान केला तरच त्याचे परिणाम होऊ शकतात. म्हणून, उत्क्रांतीवाद पूर्णपणे नाकारणे इतके उपयुक्त नाही.

तुमची प्रगती तपासा

1. ऐतिहासिक विशिष्टतेचा बोआस सिद्धांत वर्तमानासाठी उपयुक्त आहे, टिप्पणी द्या.
2. बोआसने विकसित केलेल्या दोन संकल्पनांची यादी करा.

६.६ सारांश

बोआसची मानवशास्त्राची पद्धत ऐतिहासिक विशिष्टता म्हणून ओळखली जाते. कारण त्याने अनेक समाजांच्या अद्वितीय इतिहासांवर लक्ष केंद्रित केले.विशिष्टता, ज्याला ऐतिहासिक विशिष्टता म्हणून देखील ओळखले जाते. ही मानवशास्त्रीय विचारांची एक ज्ञान शाखा/ विचारप्रवाह आहे. ए.एल. क्रोबर, रुथ बेनेडिक्ट आणि मार्गरेट मीड यांच्यासह फ्रांझ

बोआस आणि त्यांच्या विद्यार्थ्यांच्या कार्यातून ही ज्ञान शाखा उदयास आली आहे. विसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धात, अमेरिकन मानवशास्त्रावर बोआसच्या श्रेयवादाने विशिष्ट दृष्टिकोनाचे वर्चस्व होते. नव-उत्क्रांतीवाद आणि अराजकतावादाने दुसऱ्या महायुद्धापासून 1970 च्या दशकापर्यंत इतर अनेक सिद्धांतांवर त्याची छाया पडली आहे. परंतु विद्वानांच्या लक्षात आले की जागतिकीकरणाच्या युगातही विशिष्ट ऐतिहासिक प्रक्रिया लोकांमध्ये फरक करत राहतात, 1980 च्या दशकात विशिष्टता पद्धत, ही संज्ञा नाही तर पुन्हा उदयास आली. बोआसने उत्क्रांतीवादाची टीका म्हणून ऐतिहासिक विशिष्टतावाद विकसित केला. हा धडा सांस्कृतिक सापेक्षतावाद नावाच्या दुसऱ्या संकल्पनेची देखील चर्चा करतो जी संस्कृतीचा स्वतःच्या दृष्टिकोनातून अभ्यास करण्यावर भर देतो. एस्किमोचे उदाहरण देखील बोआसने चर्चा केल्याप्रमाणे ऐतिहासिक विशिष्टतेचे महत्त्व स्पष्ट करण्यासाठी अध्यायात वापरले आहे.

६.७ प्रश्न

---

१. सांस्कृतिक सापेक्षतावादाच्या अर्थाची एस्किमोचे उदाहरणासह चर्चा करा.
२. फ्रांझ बोआसच्या उत्क्रांतीवादाच्या समालोचनावर एक टीप लिहा
३. अमेरिकन मानवशास्त्रज्ञ फ्रांझ बोआस यांच्या ऐतिहासिक विशिष्टतावादाचा अर्थ स्पष्ट करा

६.८ संदर्भ References

- Barnard, A., & Spencer, J. (Eds.). (2002). Encyclopaedia of social and cultural anthropology. Routledge.
- <https://anthropology.ua.edu/theory/historicism/#:~:text=Historical%20particularism%20is%20an%20approach,in%20a%20limited%20geographical%20region.>
- Diah, N. M., Hossain, D. M., Mustari, S., & Ramli, N. S. (2014). An overview of the anthropological theories. International Journal of Humanities and Social Science, 4(1), 155-164.
- <https://www.thoughtco.com/cultural-relativism-definition-3026122>
- Tax, S. (2022, December 18). Franz Boas. Encyclopaedia Britannica. <https://www.britannica.com/biography/Franz-Boas>
- <https://www.egyankosh.ac.in/bitstream/123456789/76577/1/Unit-4.pdf>
- Bock, Phillip K (1996). "Culture Change." Encyclopaedia of Cultural Anthropology Vol. 1, pp. 299-302. Edited by David Levinson and Melvin Ember. Henry Holt & Co., New York.

प्रकार्यवादी प्रणाली: मॅलिनॉव्हस्कीचा गरजेचा सिद्धांत

पाठ संरचना

- ७.० उद्दिष्टे
- ७.१ प्रस्तावना
- ७.२ ब्रॉनिस्लॉ मॅलिनॉव्हस्कीचा परिचय
- ७.३ प्रकार्यवादाचा अर्थ
- ७.४ गरजांचा सिद्धांत
- ७.५ सारांश
- ७.६ प्रश्न
- ७.७ संदर्भ

७.० उद्दिष्टे

१. प्रकार्यवादाचाचा सिद्धांत समजून घेणे.
२. मालिनॉव्हस्कीने चर्चा केल्याप्रमाणे गरजांच्या सिद्धांताबद्दल जाणून घेणे.

७.१ प्रस्तावना

या प्रकरणात, प्रकार्यवादाचा या एका महत्त्वाच्या सिद्धांताविषयी चर्चा करणार आहोत, प्रकार्यवाद एक सिद्धांत म्हणून प्रकार्यात्मक समाजशास्त्र आणि मानवशास्त्र दोन्हीमध्ये मोठ्या प्रमाणात वापरला गेला आहे. मानवशास्त्राच्या संदर्भात, मॅलिनॉव्हस्की आणि रॅडक्लिफ ब्राउन हे प्रामुख्याने या दोन विद्वानांशी जोडलेले आहेत. मानवशास्त्र हा विषय समजून घेण्यासाठी आणि स्पर्धा परीक्षांसाठीही या विषयांचा अभ्यास करणे उपयुक्त ठरते. प्रकार्यवाद हा एक साधा सिद्धांत आहे की जो आपल्या दैनंदिन जीवनातील परिस्थिती समजून घेण्यासाठी देखील लागू केला जाऊ शकतो.

७.२ ब्रॉनिस्लॉ मॅलिनॉव्हस्कीचा परिचय (1884 - 1942)

ब्रिटीश सामाजिक मानवशास्त्राच्या संस्थापकांपैकी एक ब्रॉनिस्लॉ मॅलिनॉव्हस्की ओळखले जातात. त्यांनी पीएच.डी. भौतिक विज्ञानाचे प्रशिक्षण घेतल्यानंतर 1908 मध्ये भौतिकशास्त्र आणि गणितात केली आहे. लाइपझिगमध्ये, विल्हेल्म वुंड आणि दूरखीम यांचा त्याच्यावर प्रभाव होता. फ्रेझियरच्या “द गोल्डन बफ”च्या वाचनानंतर, मॅलिनॉव्हस्की

चे लक्ष मानवशास्त्राकडे वळले. 1910 मध्ये त्यांनी लंडन स्कूल ऑफ इकॉनॉमिक्समध्ये मानवशास्त्राची पदवी मिळविण्यासाठी अर्ज केला होता. E.E. Evans-Pritchard, Isaac Shapera, Raymond Firth, Fortes and Nadel, इत्यादी काही उत्तम इंग्रजी मानवशास्त्रज्ञांनी नंतर LSE येथे प्रशिक्षण घेतले. तसेच, त्याने केंब्रिज आणि LSE येथे मानवशास्त्र कार्यक्रमांची स्थापना केली.

मॅलिनॉव्हस्की आणि रॅडक्लिफ-ब्राऊन यांचा असा विश्वास होता की ब्रिटिश मानवशास्त्राने सद्दा आणि ऐतिहासिकदृष्ट्या सामाजिक व्यवस्थांचे परीक्षण करण्याऐवजी ऐतिहासिक दृष्टीकोन स्वीकारला पाहिजे. या सैद्धांतिक बदलाने, ज्याने प्रकाशवादाला देखील जन्म दिला, अभ्यासक्षेत्राला (फील्डवर्क) सामाजिक मानवशास्त्रातील परिभाषित अनुभव बनवले. 1920 आणि 1930 च्या दशकात मॅलिनॉव्हस्कीच्या प्रकाशवादाचा मोठा प्रभाव होता. सामाजिक किंवा सांस्कृतिक क्रांतीचा समावेश असलेल्या परिस्थितींचा अपवाद वगळता, ही पद्धत वापरताना प्रभावी ठरली. मॅलिनॉव्हस्कीच्या प्रबंधाला समकालीन मानवशास्त्रीय सिद्धांतामध्ये अजूनही काही प्रासंगिकता आहे, जरी ती नवीन आणि बदलत्या प्रतिमानांमुळे त्याच्या मूळ सूत्रीकरणापासून विकसित झाली आहे.

मॅलिनॉव्हस्कीने वांशिकशास्त्रज्ञ म्हणून खूप योगदान दिले. त्यांनी सहभागी निरीक्षणाद्वारे त्यांच्या अस्सल सांस्कृतिक संदर्भामध्ये सामाजिक वर्तन आणि सामाजिक संबंधांचे परीक्षण करण्याच्या गरजेवर जोर दिला. त्यांचा असा विश्वास होता की नियम आणि वर्तन यातील निरीक्षणीय फरक - लोक काय करण्याचा दावा करतात आणि ते प्रत्यक्षात काय करतात - महत्त्वाचे होते. आतापर्यंत लिहिलेल्या सर्वात मोठ्या प्रमाणावर वाचल्या गेलेल्या मानववंशशास्त्राच्या पुस्तकांपैकी एक, त्यांचे "आर्गोन्ट्स ऑफ द वेस्टर्न पॅसिफिक (1922)" हे ट्रोब्रिअँड सामाजिक जीवन आणि कल्पनांचे सर्वात सखोल विश्लेषण प्रदान करते. मॅलिनॉव्हस्कीने कुटुंब आणि विवाह, जादू, विधी, भाषा आणि मिथक जसे की "सामाजिक सनद म्हणून मिथक" ही संकल्पना आणि आर्थिक मानवशास्त्र विशेषतः "सामाजिक सनद म्हणून मिथक" ही संकल्पना यांच्या अभ्यासात महत्त्वपूर्ण वैचारिक योगदान दिले.

मॅलिनॉव्हस्कीला पौराणिक कथा आणि धर्म या दोन्ही गोष्टींमध्ये खूप रस होता. त्याचे फील्डवर्क प्रगतीपथावर असताना त्याने त्यांना वेगळे करत सीमा भंग केली. "सेक्स अँड रिप्रेशन इन प्रिमिटिव्ह सोसायटी (1927) आणि आर्गोन्ट्स ऑफ द वेस्टर्न पॅसिफिक (1922) ही त्यांची दोन प्रसिद्ध कार्ये आहेत. मॅलिनॉव्हस्कीच्या संस्कृतीच्या संकल्पनेने मानवशास्त्रीय विचारांमध्ये सर्वात मनोरंजक योगदान दिले, तरी त्यांच्या कार्याला योग्य श्रेय मिळाले नाही. त्यांचे मानवशास्त्रीय संशोधन संस्कृती वैयक्तिक गरजा पूर्ण करण्याच्या मार्गावर केंद्रित आहे.हे ए.आर. रॅडक्लिफ-ब्राऊनच्या दृष्टिकोनाच्या विरोधात होते. रॅडक्लिफ ब्राऊन, ज्यांनी संस्कृती समाजाच्या गरजा कशा पूर्ण करतात यावर भर दिला. हा फरक समजून घेण्यासाठी आणि मॅलिनॉव्हस्कीच्या योगदानाचे मूल्यमापन करण्यासाठी, प्रथम मॅलिनॉव्हस्कीचा गरजांचा सिद्धांत समजून घेणे आवश्यक आहे.

७.३ प्रकार्यवादाचा अर्थ

प्रकार्यवाद्यांच्या मते, समाजाला एकमेकांशी जोडलेल्या भागांची व्यवस्था म्हणून प्रकार्यवादाकडे पाहिले पाहिजे. प्रकार्यवादा हा सामाजिक विज्ञानातील एक सिद्धांत आहे ज्यामध्ये असे मानले जाते की समाजाचे सर्व पैलू-संस्था, भूमिका, नियम इ.-एक उद्देश पूर्ण करतात आणि समाजाच्या दीर्घकालीन अस्तित्वासाठी आवश्यक आहेत. 19 व्या शतकातील समाजशास्त्रज्ञांच्या लेखनात ही पद्धत लोकप्रिय झाली, विशेषतः ज्यांनी समाजाला जिवंत अस्तित्त्व म्हणून पाहिले जसे की फ्रेंच समाजशास्त्रज्ञ एमिल दूरखिम. दूरखिमच्या समाजशास्त्राचा पाया प्रकार्यवाद आहे. इतर कार्यकर्त्यांप्रमाणे, त्यांनी सुव्यवस्थेच्या मुद्द्यावर आणि सामाजिक संस्थांच्या फायद्यांवर लक्ष केंद्रित केले, त्यांच्या अस्तित्वाचे समर्थन करून ते प्रकार्यात्मकदृष्ट्या उपयुक्त असलेल्या योगदानाच्या संदर्भात. या दृष्टिकोनातून मांडलेल्या अनेक मूलभूत समस्यांना त्यांनी अग्रगण्य म्हणून हाताळले. अस्तित्त्व आणि गरज यांना जोडणारी अनेक औचित्यं त्यांनी मांडली. समाज एक मजबूत, आत्म-जागरूक संस्था म्हणून त्याच्या स्वतःच्या अस्तित्वाची सामाजिक परिस्थिती राखू शकतो हा त्याचा गर्भित दावा त्याच्या प्रत्येक सदस्याच्या वर्तनाला निर्देशित करणारा सर्वात विशिष्ट आहे. जरी मोठ्या प्रमाणात दुर्लक्ष केले गेले असले तरी, त्याच्या कार्यपद्धतीचे वैशिष्ट्य आहे. मर्टन आणि टॉलकॉट पार्सन सारख्या समाजशास्त्रज्ञांनी देखील प्रकार्यवादाबद्दल चर्चा केली आहे. येथे आपण मानवशास्त्राच्या दृष्टीने प्रकार्यवादावर अधिक लक्ष केंद्रित करू.

प्रकार्यवाद आणि मानववंशशास्त्र

प्रकार्यवाद हा एक विचार आहे की सामाजिक प्रणालीमध्ये प्रकार्यात्मक एकता असते ज्यामध्ये तिचे सर्व घटक घटक काही प्रमाणात एकमेकांना सहकार्य करतात. प्रकार्यवाद असेही मानते की प्रत्येक सांस्कृतिक किंवा सामाजिक घटना एक आवश्यक उद्देश पूर्ण करते आणि म्हणून ते अपरिहार्य आहे. सामाजिक संस्था आणि सामाजिक व्यवस्थेच्या "अस्तित्वाची आवश्यक परिस्थिती" यांच्यातील संबंध म्हणून कार्यशीलतेचे सैद्धांतिक परिणाम ब्रिटिश मानवशास्त्रज्ञ ए.आर. रॅडक्लिफ-ब्राऊन सामाजिक संरचनेच्या देखभालीसाठी किंवा सामाजिक गटामधील संबंधाचे नेटवर्क म्हणून गटाचे कार्य त्याचे योगदान असल्याचे त्याला समजले. मॅलिनॉव्हस्की मानवशास्त्रातील प्रकार्यवादाच्या वाढीशी देखील संबंधित आहे ज्याचा आपण अध्याय (ब्रिटानिका) च्या पुढील भागांमध्ये तपशीलवार विचार करूया.

प्रकार्यवाद ही मानवशास्त्रातील पूर्वीच्या विचारसरणीच्या विरोधात प्रतिक्रिया होती. शतकाच्या शेवटी युनायटेड स्टेट्स आणि युनायटेड किंगडममधील मानवशास्त्रावर प्राबल्य असलेल्या उत्क्रांतीवाद आणि प्रसारवादापासून दूर जाण्याचा हा एक प्रयत्न होता (लेसर 1935, लॅंगनेस 1987). कालांतराने मानवशास्त्रातील लक्ष परंपरा आणि सांस्कृतिक वैशिष्ट्यांच्या काल्पनिक ऐतिहासिक किंवा डायक्रोनिक अभ्यासापासून "जगणे" म्हणून मर्यादित, कार्यशील समाजांमधील सामाजिक "संस्था" च्या ऐतिहासिक, समकालिक अभ्यासाकडे वळले. (तरुण 1991:445)

सैद्धांतिक आणि पद्धतशीरपणे, अभ्यासकांनी सामाजिक इतिहासाच्या उत्क्रांतीवादी आकलनाच्या मर्यादेपलीकडे सामाजिक-सांस्कृतिक संशोधन करण्याचा प्रयत्न केला. उत्क्रांतीवादी दृष्टीकोनातून सांस्कृतिक पद्धती किंवा वैशिष्ट्ये पूर्वीच्या काळातील शिल्लक राहिलेली दिसतात. दुसऱ्या शब्दांत, उत्क्रांतीवादी अभ्यास संस्था/विचारप्रवाहाच्या मते, "सांस्कृतिक वस्तुस्थिती निरीक्षणाच्या वेळी ती काय होती या संदर्भात नाही तर पूर्वी घडलेल्या प्रकरणाच्या संदर्भात ती काय उभी राहिली पाहिजे या दृष्टीने पाहिली गेली." (कमी 1935:55). या पूर्वीच्या पद्धतींनी प्रकार्यात्मकताच्या दृष्टिकोनातून तथ्ये शोधण्यापेक्षा सद्दा सिद्धांताला प्राधान्य दिले. अभ्यासकांच्या मते, जगातील घटनांचे वर्तमान अभिव्यक्ती त्यांना चालना देतात. अशा प्रकारे, घटना समजून घेण्यासाठी, कार्ये समजून घेणे आणि रेकॉर्ड करण्याचा प्रयत्न करणे तसेच त्यांचे निरीक्षण करणे आवश्यक होते (लेसर 1935:55-56). जादूच्या प्रकार्यात्मकताद्वारे प्रकार्यवाद समजून घेऊ.

जादूचे कार्य

मॅलिनॉव्हस्कीच्या मते जादू हा एक ट्रोब्रिअंड संस्कृतीतील महत्त्वाचा घटक होता. कारण यशस्वी पीक सुनिश्चित करण्यासाठी, बाळंतपण सुलभ करण्यासाठी, नर्तकांचे सौंदर्य सुधारण्यासाठी, शत्रूंना ठार मारण्यासाठी आणि एखाद्याला मारण्यापासून रोखण्यासाठी आणि मच्छिमारांचे रक्षण करण्यासाठी जादूचा वापर करण्यात येत होता. जेव्हा ज्ञान मनुष्याला अपयशी ठरते, तेव्हा मानवी कृतीच्या त्या टप्प्यांवर जादू नेहमीच वापरली जात असे. मालिनोव्स्की यांनी असा युक्तिवाद केला की जादूची भूमिका मानवांना अशा परिमाणांवर नियंत्रण देण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावते जी अन्यथा प्रभाव पाडण्याच्या आपल्या क्षमतेच्या पलीकडे आहेत. उदाहरणार्थ - हवामान लोकांना नियंत्रित करता येत नाही म्हणून पाऊस आणण्यासाठी लोकांनी जादू केली. अनुभवाने असे दाखवून दिले आहे की, मनुष्याने अशा घटनांची कल्पना करण्याचा किंवा पाहण्याचा सर्वतोपरी प्रयत्न करूनही तो पाऊस, सूर्यप्रकाश, वारा, उष्णता किंवा थंडी निर्माण करू शकत नाही. म्हणून, तो त्यांच्याशी सामना करण्यासाठी जादूचा वापर करतो.

मॅलिनॉव्हस्कीनी असे सुचवले की आजार आणि रोगाची वैज्ञानिक समज नसल्यामुळे, "आदिम" मनुष्याचा असा विश्वास होता की आजार जादूटोण्याने आणला जातो आणि जादूने बरा होऊ शकतो. मासेमारी जादूप्रमाणेच केली जाते. अशा परिस्थितीत अनुकूल हवामानात चांगला फायदा घेणे शक्य असते तेव्हा जादूचा वापर केला जात नाही. जेव्हा इतर कोणत्याही प्रकारची मासेमारी केली जात नाही. याउलट, समुद्रातील मासेमारी, नौकानयन आणि कॅनोइंगमध्ये जास्त जोखीम आणि धोक्याचा समावेश असल्याने, त्याचे आकर्षण अधिक जटिल आणि विस्तृत आहे.

गावातील शेतीचा जादूगार हा एकतर प्रमुख, त्याचा वारस किंवा सर्वात जवळचा पुरुष नातेवाईक असतो, ज्यामुळे तो समाजातील सर्वात महत्त्वाचा किंवा दुसरा-सर्वात महत्त्वाचा व्यक्ती बनतो. शेतीची जादू खुली, थेट आणि सर्वसमावेशक आहे. कुशल आणि कार्यक्षमतेच्या विपरीत शेतीच्या यशासाठी त्याच प्रकारे जादूचा वापर केला जातो. जमिनीच्या सुपीकतेसाठी ते महत्त्वपूर्ण आहे. लोकांचा असा विश्वास आहे की शेतीचे जादुई पुण्य जेव्हा जादू बोलते तेव्हा पृथ्वीवर प्रवेश करते. त्यांच्यासाठी, जादू हा शेतीच्या वाढीचा

एक घटक आहे जो जवळजवळ नैसर्गिकरित्या येतो. मॅलिनॉव्हस्कीने विचार केला की जादूचा प्राथमिक उद्देश निसर्गाच्या पैलूंवर अधिक नियंत्रण ठेवण्याचा प्रयत्न करणे आहे जे मानवी नियंत्रणाबाहेर आहेत. अशाप्रकारे, जादूची त्यांची परीक्षा संस्कृतीबद्दलच्या त्यांच्या व्यावहारिक दृष्टिकोनाचे प्रतिबिंब आहे.

प्रकार्यवादी प्रणाली:
मालिनॉव्हस्कीचा गरजेचा
सिद्धांत

मानसशास्त्रीय कार्य भेटवस्तूची देवाणघेवाण (कुला एक्सचेंज)

मॅलिनॉव्हस्कीने एथनोग्राफिक लेखनात, अर्गोन्ट्स ऑफ द वेस्टर्न पॅसिफिक, कुला (1922) निरीक्षणांवर चर्चा करते जे मानसशास्त्रीय प्रकार्यात्मकता स्पष्ट करते. मॅलिनॉव्हस्की यांनी भेटवस्तूची देवाणघेवाण (कुला एक्सचेंज)चे वर्णन केले आहे. कुला ही अशी व्यवस्था आहे ज्यामध्ये "पापुआ न्यू गिनीच्या" पूर्वेतील विविध बेटांवर राहणाऱ्या आदिवासी समाजांमध्ये अनेकदा औपचारिक भेटवस्तूची देवाणघेवाण केली जाते. पवित्र भेटवस्तूवस्तूच्या देवाणघेवाणीला "कुला" असे संबोधले जाते. कारण मॅलिनॉव्हस्कीच्या मते ती पारंपारिक प्रकारच्या जटिल सामाजिक आणि जादुई विधींनी वेढलेली आहे. कुलाचे आवश्यक वैशिष्ट्य म्हणजे शाल आणि हार यांसारख्या वस्तूची औपचारिक देवाणघेवाण, परंतु सोबतच, स्थानिक लोक बेटापासून बेटावर देवाणघेवाण करून नियमित व्यापारात सहभागी असतात. परिणामी, "कुला रिंग" या सर्व व्यक्तींना शेजाऱ्यांमधील परस्पर संबंधांच्या प्रणालीद्वारे एकत्र जोडते.

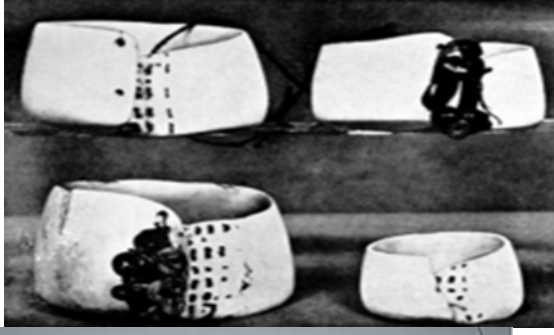
भेटी, मेजवानी, धार्मिक प्रथा, नातेवाइकांचे समूह, कलात्मक अभिव्यक्ती, व्यक्तींचे सार्वजनिक प्रदर्शन आणि व्यापाराच्या संधींसह त्यांच्या जीवनातील सर्व पैलू कुल क्रियावर प्रभाव पाडतात. म्हणून, कुलाचा उद्देश, किंवा तो काय करतो, याचा अभ्यास करण्यासाठी, त्यात समाविष्ट असलेल्या प्रत्येक संस्कृतीच्या तसेच खेळात असलेल्या बौद्धिक संबंधांच्या संबंधात त्याचे एकूण महत्त्व आणि सामग्रीचे पुनरावलोकन आवश्यक आहे.

हा धडा मॅलिनॉव्हस्कीचा मानवशास्त्रज्ञ म्हणून पराक्रम दर्शवितो आणि त्याच्या अनेक मूळ कल्पना स्पष्ट करतो. मॅलिनॉव्हस्कीचे पारंपारिक कुला उदाहरण न्यूगिनीच्या पूर्वेकडील आणि जवळपासच्या बेट समूहांवरील अनेक वांशिकदृष्ट्या वैविध्यपूर्ण लोकसंख्येमधील औपचारिक वस्तूच्या व्यापाराशी संबंधित आहे. भौगोलिकदृष्ट्या, यामुळे एक सैल "रिंग" तयार होते. प्रत्येक बेटावर आणि प्रत्येक समुदायातील कुलामध्ये कमी-अधिक प्रमाणात पुरुष सहभागी होतात, ज्यामध्ये वस्तू प्राप्त करणे, त्यांना थोड्या काळासाठी धरून ठेवणे आणि नंतर ते पुढे करणे आवश्यक आहे. त्यामुळे, कुलातील प्रत्येक पुरुषाला प्रसंगी एक किंवा अधिक यनावली (आर्म-शेल) किंवा सौलावा (लाल शेल डिस्कचा हार) मिळत असे परंतु सातत्याने नाही. त्यानंतर त्याला ते त्याच्या भागीदारांपैकी एकाकडे द्यावे लागले, ज्याच्याकडून तो एक्सचेंजद्वारे दुसरी वस्तू मिळवतो.

परिणामी, कोणीही आपली कोणतीही संपत्ती दीर्घ कालावधीसाठी ठेवत नाही. दोन पुरुष वचनबद्ध, आजीवन नातेसंबंधात गुंतलेले आहेत. शिवाय, यनावली आणि सौलावा कधीही स्थायिक होणार नाहीत असा प्रश्नच नाही कारण ते सतत फिरत असतात आणि व्यापाराच्या ठिकाणी असतात. वस्तू स्वतःच मौल्यवान आणि मौल्यवान म्हणून पाहिल्या जात असल्याने, "एकदा कुलामध्ये, नेहमी कुलामध्ये" ही म्हण देखील खरी ठरते. आग्नेय

न्यू गिनीच्या कुला एक्सचेंजमध्ये, सर्पिल ट्रोकस शेलचे आर्मलेट्स आणि मुख्यतः गुलाबी स्पॉन्डिलस शेल डिस्कने बनलेले हार हे समारंभपूर्वक सामायिक केलेल्या वस्तू आहेत.

कुला रिंगची उदाहरणे – स्रोत विकिपीडिया

प्रकार्यात्मकतेची टीका

1950 आणि 1960 च्या दशकात, प्रकार्यवादाला लोकप्रियता मिळाली परंतु नंतर त्यावर जोरदार टीका झाली. 1970 च्या दशकाच्या सुरुवातीस नवीन सिद्धांतांच्या परिणामी त्याची घसरण सुरु झाली. सामाजिक शास्त्रज्ञांनी परस्परसंबंधाच्या जटिल स्वरूपासाठी कार्यशीलतेवर टीका केली. ऐतिहासिक प्रक्रियेकडे दुर्लक्ष केल्याबद्दल आणि समाजाची अंतर्गत यंत्रणा त्यांना समतोल ठेवण्यासाठी प्रकार्यवादी सिद्धांतावर टीका केली गेली आहे. प्रकार्यवादाचा असा विश्वास आहे की प्रकार्याने त्याच्या गरजा पूर्ण केल्या पाहिजेत, परंतु प्रत्येक बाबतीत ते कार्य करते असे दिसत नाही. या गरजा कशा आणि कशा विकसित झाल्या या मुद्द्याचा तपास करण्यात ते अपयशी ठरतात. प्रकार्यवादात सामाजिक प्रक्रियांकडे दुर्लक्ष होत असल्याची टीकाही केली गेली. याव्यतिरिक्त, प्रकार्यवादी दृष्टिकोनामध्ये पर्यावरणीय घटकांकडे देखील दुर्लक्ष केले गेले.

तुमची प्रगती तपासा

1. प्रकार्यवादाच्या अर्थाची काही शब्दांत चर्चा करा.
2. मॅलिनॉव्हस्की यांच्या जादूचे कार्य यावर उदाहरणासह स्पष्ट करा.

७.४ गरजांचा सिद्धांत

मॅलिनॉव्हस्कीने मानले की गरज ही एक मानवी स्थिती आहे जी कोणत्याही समूहाच्या किंवा समाजाच्या अस्तित्वासाठी, जगण्यासाठी आवश्यक आहे. प्रत्येक समाजात

शारीरिक (प्रजोत्पादन, अन्न, निवारा) किंवा अर्थशास्त्र, सामाजिक नियंत्रण, राजकीय गट, शिक्षण यासारख्या साधनांसारख्या गरजा आहेत.

प्रकार्यवादी प्रणाली:
मॅलिनॉव्हस्कीचा गरजेचा
सिद्धांत

मॅलिनॉव्हस्कीची गरजेची संकल्पना ही मानवी संस्कृती बद्दलच्या त्यांच्या प्रकार्यात्मक दृष्टिकोनाचा आधारस्तंभ आहे. आपल्या कल्पनेतून त्यांनी व्यक्ती आणि समाज यांना जोडण्याचा प्रयत्न केला. एखाद्या व्यक्तीच्या मूलभूत जैविक, मानसिक आणि सामाजिक गरजा पूर्ण करण्यासाठी मानवी संस्कृती आवश्यक आहे, असे त्यांचे मत आहे.

मॅलिनॉव्हस्कीने आदिम समाजाच्या सभ्यतेचे विश्लेषण करण्यासाठी सिद्धांतांच्या शोधाचा परिणाम म्हणून सामाजिक घटना प्रकाशित करण्यासाठी एक विशिष्ट दृष्टीकोन विकसित केला. या दृष्टिकोनाला गरजांचा सिद्धांत असे म्हटले जाते. मॅलिनॉव्हस्की यांनी संस्कृतीच्या वैज्ञानिक सिद्धांतामध्ये हे स्पष्ट केले आहे. त्याच्या दृष्टीने व्यक्ती आणि समाजाच्या गरजा या दोन वेगळ्या श्रेणी आहेत.

मॅलिनॉव्हस्कीने प्रकार्यात्मक दृष्टीने वैद्यकिय शारीरिक विज्ञानाचा अर्थ लावला. जन्मजात इच्छा पूर्ण करणारी योग्य क्रिया अशी त्यांनी प्रकार्याची व्याख्या केली. त्याचे शारीरिक प्ररूप विकसित झाले. मॅलिनॉव्हस्कीने गरजा स्पष्ट करण्यासाठी त्याच्या जैविक आवेगांचा आराखडा (सिनोप्टिक चार्टची) सुधारित आवृत्ती वापरली आणि असा दावा केला की सांस्कृतिक संस्था विविध गरजांना सर्वसमावेशक उत्तरे देतात. सार्वत्रिकपणे लागू होणाऱ्या कायमस्वरूपी जीवन क्रमांचा संग्रह मॅलिनॉव्हस्की यांनी प्रदान केला होता. एखादी व्यक्ती त्यांची इच्छा कशी पूर्ण करते हे उदाहरणासह दाखवतात .

मॅलिनॉव्हस्कीची मानवी जैविक आवेगांविषयी विश्लेषण-

आवेग	क्रिया	समाधान
वेदना	टाळणे	सामान्य स्थिती
निर्भय	सुटणे	मन निश्चित
झोपेचा अभाव	क्रिया	थकवा येणे
तहान	द्रव	तहान शमवणे.
कमी हवा	ऑक्सिजन	ऊतींमध्ये कमी कार्बन डायऑक्साइड

मूलभूत गरजा (Basic Needs)

अनु.क्र	मूलभूत गरजा	सांस्कृतिक प्रतिसाद
1	अन्न पचन क्रिया	अन्नधान्य पुरवाठा व्यवस्था
2.	प्रजोत्पादन	नातेदारी व्यवस्था
3.	शारीरिक आराम	निवारा व्यवस्था

4.	सुरक्षा	संरक्षण व्यवस्था
5.	चळवळ	क्रिया व्यवस्था
6.	वाढ	प्रशिक्षण व्यवस्था
7.	आरोग्य	स्वच्छता व्यवस्था

यातील प्रत्येक मागणी आणि सांस्कृतिक प्रतिक्रियांचे स्पष्टीकरण देण्यासाठी मालिनॉव्स्कीने खूप तपशीलवार विचार केला, येथे काही उदाहरणे दिली आहेत:

पचन क्रिया" हा शब्द जो मानवाच्या मूलभूत गरजांना सूचित करतो, त्यात समाविष्ट आहे (अ) अन्न घेण्याची प्रक्रिया, (ब) पचन, (क) पाचकद्रव्य, (ड) पोषक तत्वांचे शोषण आणि (ई) टाकाऊ पदार्थ हे दुर्लक्ष केले आहेत.

"उच्चायुक्त /कमिसारियल" (लष्करी कंपनी जे सैन्याला अन्न पुरवते)संबंधी सांस्कृतिक प्रतिक्रिया:

1. अन्नाचे उत्पादन, तयार करणे आणि वापर कसा होतो? ते पाहतो.
2. सामाजिक गट आणि जेवणाचे स्थान कोठे खाल्ले गेले?
3. अन्न वितरणाची सामाजिक आणि आर्थिक रचना.
4. अन्नाचे वितरण कायदा आणि प्रथा या दोन्हीद्वारे नियंत्रित केले जाते.
5. कायदे लागू करण्यासाठी प्रभारी व्यक्ती.

सुरक्षितता ही एक मूलभूत गरज आहे ज्याचा संदर्भ फक्त "यांत्रिक अपघात, प्राण्यांचा हल्ला किंवा इतर मानवांकडून होणाऱ्या शारीरिक इजा रोखण्यासाठी होतो," परंतु संरक्षण ही एक सांस्कृतिक प्रतिक्रिया आहे जी अनेक प्रकारची असू शकते, जसे की उंच टेकडीवर घरे बांधणे. संभाव्य भरतीच्या लाटांपासून त्यांचे संरक्षण करणे, परकीय आक्रमणापासून सशस्त्र संरक्षणाचे नियोजन करणे किंवा अलौकिक शक्तींना (देव/भुत)बोलावण्यासाठी जादूचा वापर करणे.

वाढ - जी मानवांमध्ये नवजात मुलांच्या दीर्घ अवलंबनाने आकार घेते - प्रशिक्षणाची सांस्कृतिक प्रतिक्रिया देते, ज्यामध्ये लोकांना भाषा, इतर चिन्हे आणि विविध परिस्थितींसाठी योग्य वर्तन शिकवले जाते जोपर्यंत ते पूर्णपणे विकसित होत नाहीत. आवश्यकतांच्या पदानुक्रमानुसार संस्कृती मूल्यांचे जैविक अस्तित्व असते. हे वैशिष्ट्य देण्यासाठी प्राथमिक निर्धारवाद वापरला जाऊ शकतो.

प्रजोत्पन्न गरजा- सामाजिक प्राणी म्हणून मानवाच्या अस्तित्वाचा परिणाम दुय्यम निर्धारवादात होतो. तुम्ही असेही म्हणू शकता की मूलभूत गरजा पूर्ण करण्यासाठी संस्कृती स्वतःच्या गरजा निर्माण करते या व्युत्पन्न गरजा आहेत. या गरजा मोठ्या प्रमाणावर सुरक्षितता आणि सोईच्या भावनेसाठी तयार केल्या जातात.

अनुक्र	गरज	व्यवस्था
1	सांस्कृतिक उपकरणांच्या आवश्यकता	अर्थशास्त्र
2	मानवी वर्तनाचे नियमन	सामाजिक नियंत्रण
3	समाजीकरण	शिक्षण
4	अधिकाराचा वापर	राजकीय संघटना

मानवांमध्ये विकसित केलेले सर्व नियम या पेरजोत्पन्न मागण्या किंवा अनिवार्यतेमध्ये समाविष्ट केलेले नाहीत. ही मार्गदर्शक तत्त्वे अनेक प्राण्यांच्या संततीलाही शिकवली जाऊ शकतात. तथापि, ते मानवांव्यतिरिक्त त्यांच्या संततीला देण्याची क्षमता कोणाचीही नाही. वानर निःसंशयपणे त्यांच्या तरुणांना योग्य वर्तनाची सूचना देऊ शकतात, अशा प्रकारे त्यांच्याकडे नियम आहेत. परंतु मदर चिंपांझी सर्व नियम मोडल्याबद्दल दुसऱ्या आई-बाळ जोडीवर टीका करत असल्याचे चित्र करणे कठीण आहे. सवय झाली तरच हे घडते.

एकात्मिक गरजा

मॅलिनॉव्स्कीने परिभाषित केल्याप्रमाणे एकात्मिक अनिवार्यता मानवी सामाजिक जीवनाला आकार देतात. एकात्मिक अनिवार्यता आवेगांना आदर्शांमध्ये, मुलांची काळजी पुढील पिढीला शिक्षित करण्यासाठी आणि सवयींमध्ये बदलतात. मालिनॉव्स्कीच्या मते, परंपरा, मानक मानके किंवा आदर्श, धर्म, कला, भाषा आणि इतर प्रकारचे प्रतीकवाद यासारख्या गोष्टी एकात्मिक अनिवार्यतेच्या कक्षेत येतात. दुसऱ्या शब्दांत, आम्हाला आढळले की मॅलिनॉव्स्की हे प्रतीकवाद किंवा आदर्श मानवी समाजाचे सार मानत होते.

हे दाखवते की मॅलिनॉव्स्कीचा गरजांचा सिद्धांत जगाच्या विविध प्रदेशांमधील सांस्कृतिक वर्तनाचे वर्णन आणि विरोधाभास करण्यासाठी कसा वापरला जाऊ शकतो कारण तो सांस्कृतिक क्रियाकलापांच्या जैविक आधारांना मान्य करतो. लोकांच्या मूलभूत, व्युत्पन्न आणि एकात्मिक गरजा पूर्ण करण्यासाठी वापरल्या जाणाऱ्या सांस्कृतिक साधनांपैकी एक म्हणून तो सामाजिक रचना पाहतो. या वैचारिक आराखड्याने मॅलिनॉव्स्कीला उच्च-गुणवत्तेच्या फील्ड रेकॉर्ड तयार करण्यासाठी स्पर्धीकरणात्मक साधन प्रदान केले. राल्फ पिडिंग्टन एक प्रसिद्ध मानसशास्त्रज्ञ यांनी नमूद केले की इच्छांची कल्पना मानसशास्त्रज्ञ आणि मानवशास्त्रज्ञांना एकत्र काम करण्यास मदत करू शकते. Malinowski (1929) मेलनेशिया आणि त्याचा विद्यार्थी ऑड्रे रिचर्ड यांनी 1932 मध्ये लिहिलेल्या, Malinowski (1929) Hunger and Work in A Savage Tribe मधील NW मधील सेक्शुअल लाइफचा अभ्यास, विविध समाज जैविक ड्राइव्ह कसे पूर्ण आणि नियंत्रित करू शकतात याचे एक शक्तिशाली उदाहरण आहे. .

दुसऱ्या शब्दांत, मॅलिनॉव्स्कीच्या गरजांच्या सिद्धांतामागील मुख्य कल्पना म्हणजे वर्तनावरील जैविक आणि सामाजिक प्रभाव लोकांवर कसा परिणाम करतात. त्यांनी कल्पना शोधणे कधीच थांबवले नाही जे केवळ शुद्ध अनुमान नव्हते आणि एकतर इतके

विशिष्ट नव्हते की त्यांचे सामान्यीकरण केले जाऊ शकते. या प्रक्रियेतील समाजांचे तसेच सुसंवादी सांस्कृतिक संपूर्ण आणि संस्थांचे वर्णन करण्याची मॅलिनॉव्हस्कीची संकल्पना आम्हाला आढळते. गरजांच्या कल्पनेद्वारे तो राजकीयला धार्मिक, राजकीयला आर्थिक किंवा राजकीयला तंत्रज्ञानाशी जोडू शकला. संस्था, त्याच्या मते, एकमेकांपेक्षा भिन्न आहेत कारण त्यांची रचना विविध हेतूने केली जाते.

मॅलिनॉव्हस्कीच्या गरजेच्या सिद्धांताचा मुख्य आधार दोन युक्तिवाद आहेत.

1. प्रत्येक संस्कृतीने जैविक प्रणालींच्या गरजा पूर्ण केल्या पाहिजेत.
2. कोणतीही सांस्कृतिक सिद्धी जी मानवी शरीररचना सुधारण्यासाठी कलाकृती आणि चिन्हे वापरते आणि त्या बदल्यात, प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्षपणे, शारीरिक इच्छा पूर्ण करते.

थोडक्यात सांगायचे तर, संस्कृती ही प्रकार्यात्मकदृष्ट्या एकत्रित, जुळवून घेण्यायोग्य आणि उपयुक्ततावादी आहे आणि ती समजून घेण्यासाठी त्याचे कार्य परिभाषित करणे आवश्यक आहे. मॅलिनॉव्हस्कीच्या जादूच्या पद्धतीचे मुख्य उदाहरण.

मॅलिनॉव्हस्कीच्या कार्यावर विविध कारणांमुळे टीका केली गेली आहे. त्याचा सिद्धांत एक असभ्य सिद्धांत म्हणून पाहिला जातो कारण तो सर्व वर्तनाला उपयुक्ततेच्या कच्च्या कल्पनेपर्यंत कमी करतो.

तुमची प्रगती तपासा

1. काही मूलभूत गरजा आणि त्यांच्यासाठी सांस्कृतिक प्रतिसादाची यादी करा.
2. व्युत्पन्न गरजा आणि त्यांना प्रतिसाद द्या.

७.५ सारांश

या प्रकरणामध्ये आपण प्रामुख्याने मॅलिनॉव्हस्कीच्या प्रकार्यवाद आणि गरजेचा सिद्धांत या दोन विषयांवर चर्चा केली, मॅलिनॉव्हस्कीनी सामाजिक इतिहासाच्या उत्क्रांती आकलनाच्या मर्यादेपलीकडे सामाजिक-सांस्कृतिक संशोधन करण्याचा प्रयत्न केला. उत्क्रांतीच्या दृष्टीकोनातून सांस्कृतिक पद्धती किंवा वैशिष्ट्ये पूर्वीच्या काळातील जुने अवशेष म्हणून पाहिले जातात. दुसऱ्या शब्दांत, उत्क्रांतीवादी विचारवंतांच्या मते, "सांस्कृतिक वस्तुस्थिती निरीक्षणाच्या वेळी काय होती या संदर्भात नाही, तर पूर्वी घडलेल्या प्रकरणाच्या संदर्भात ते काय उभे राहिले पाहिजे या दृष्टीने पाहिले गेले." या पूर्वीच्या पद्धतींनी उत्क्रांतीवादी विचारवंतांच्या दृष्टिकोनातून तथ्ये शोधण्यापेक्षा सद्दा सिद्धांताला प्राधान्य दिले. कार्यकर्त्यांच्या मते, जगातील घटनांचे वर्तमान अभिव्यक्ती त्यांना चालना देतात. अशा प्रकारे, घटना समजून घेण्यासाठी, कार्ये समजून घेणे आणि रेकॉर्ड करण्याचा प्रयत्न करणे तसेच त्यांचे निरीक्षण करणे आवश्यक होते. अभ्यास क्षेत्राचा (फील्डवर्क) उपयोग करणाऱ्या आणि अभ्यास क्षेत्रावर भर देणाऱ्या मॅलिनॉव्हस्कीबद्दलही आपण शिकलो. मॅलिनॉव्हस्कीने मांडलेल्या गरजांच्या सिद्धांताविषयी देखील याप्रकरणामध्ये चर्चा केली. उपासमारीच्या जैविक गरजांसाठी बाजारासारख्या मानवी गरजा पूर्ण करण्यासाठी स्थापन

झालेल्या संस्थांशी तो संबंधित आहे. मॅलिनॉव्हस्कीच्या गरजा अनेक वेळा समाजाच्या गरजा आणि व्यक्तीच्या गरजा या दुहेरी कोनातून पाहता येतात. मॅलिनॉव्हस्कीने पाहिले की गरज ही एक मानवी स्थिती आहे जी कोणत्याही समूहाच्या किंवा समाजाच्या अस्तित्वासाठी, जगण्यासाठी आवश्यक आहे. प्रत्येक समाजात शारीरिक (प्रजोत्पादन, अन्न, निवारा) किंवा अर्थशास्त्र, सामाजिक नियंत्रण, राजकीय संस्था, शिक्षण यासारख्या साधनांसारख्या गरजा आहेत. मॅलिनॉव्हस्कीची गरजेची संकल्पना ही संस्कृतीबद्दलच्या त्यांच्या प्रकार्यवादी दृष्टिकोनाचा आधारस्तंभ आहे. आपल्या कल्पनेतून त्यांनी व्यक्ती आणि समाज यांना जोडण्याचा प्रयत्न केला. एखाद्या व्यक्तीच्या मूलभूत जैविक, मानसिक आणि सामाजिक गरजा पूर्ण करण्यासाठी संस्कृती आवश्यक आहे, असे मॅलिनॉव्हस्कीचे म्हणणे आहे.

७.६ प्रश्न

---

1. मानवशास्त्रातील प्रकार्यवादी सिद्धांतावर एक टीप लिहा.
2. मॅलिनॉव्हस्कीचा गरजांचा सिद्धांत थोडक्यात स्पष्ट करा.
3. मूलभूत गरजांची तपशीलवार चर्चा करा.
4. जैविक आवेगांची आणि एकात्मिक गरजांची चर्चा करा.

7.7 संदर्भ (References)

- Britannica, T. Editors of Encyclopaedia (2023, January 27). functionalism. Encyclopedia Britannica. <https://www.britannica.com/topic/functionalism-social-science>
- <https://anthropology.ua.edu/theory/functionalism/> Eric Porth, Kimberley Neutzling and Jessica Edwards.
- Young, Michael W. 1991. Bronislaw Malinowski. In International Dictionary of Anthropologists. Christopher Winters, ed. New York: Garland Publishing.
- Young, Michael W. 1998. Malinowski's Kiriwina: Fieldwork Photography, 1915-1918. Chicago: University of Chicago Press.
- Jarvie, I. C., & Jarvie, I. C. (1986). Limits to functionalism and alternatives to it in anthropology (pp. 127-143). Springer Netherlands.
- Holmwood, J. (2005). Functionalism and its critics. Modern social theory: An introduction, 2, 87-110.
- <https://en>

वसाहतिक मानवशास्त्र- व्हेरिअर एल्विनच्या फ्रीलान्स मानवशास्त्रज्ञांच्या पद्धती

घटक रचना

- ८.० उद्दिष्टे
- ८.१ प्रस्तावना
- ८.२ व्हेरिअर एल्विन बद्दल
- ८.३ फ्रीलांसर मानवशास्त्रज्ञ म्हणून एल्विनची पद्धत
- ८.४ सारांश
- ८.५ प्रश्न
- ८.६ संदर्भ

८.० उद्दिष्टे

- १. व्हेरिअर एल्विनच्या योगदानाबद्दल जाणून घेणे
- २. व्हेरिअर एल्विनद्वारे वापरलेले क्षेत्रकार्य तंत्र समजून घेणे.

८.१ प्रस्तावना

या प्रकरणात आपण व्हेरिअर एल्विनबद्दल जाणून घेणार आहोत. मानवशास्त्र आणि विशेषतः आदिवासी अभ्यासातील त्यांच्या योगदानाबद्दल आपण जाणून घेऊ. पारंपारिकपणे हे पाश्चात्य विद्वान आहेत ज्यांनी इतर देशांबद्दल विशेषतः आशियाई देशांबद्दल लिहिले. या लेखकांनी अनेक वेळा समाजाकडे प्रबळ दृष्टिकोनातून पाहिले. येथे व्हेरिअर वेगळा होता जिथे तो ज्या लोकांचा अभ्यास करत होता त्यांच्यापैकी एक बनला. त्याने आदिवासींसारखे जीवन जगले आणि नंतर त्याचे दस्तऐवजीकरण केले. व्हेरिअर एल्विन हे केवळ भेट देणारे संशोधक, मानवशास्त्रज्ञ नव्हते तर ते भारतातच राहिले आणि त्यांनी भारताबद्दल लिहिले.

८.२ व्हेरिअर एल्विनचा परिचय

व्हेरिअर एल्विन हे मानवशास्त्रज्ञ, वांशिकशास्त्रज्ञ आणि आदिवासी कार्यकर्ते होते ज्यांचा जन्म इंग्लंडमध्ये झाला आणि ते भारतात वाढला. त्यांनी तेथे एक ख्रिश्चन मिशनरी म्हणून आपल्या कारकिर्दीची सुरुवात केली. एल्विन हे ऑक्सफर्ड येथे अँग्लिकन धर्मगुरू होते

आणि एका तरुण अँग्लिकन बिशपचा मुलगा होता. एल्विनचे जीवन अनेक बदलांनी प्रभावित होत असताना, ऑक्सफर्डमधील त्यांच्या काळातील त्याच्या साहित्यिक कारकिर्दीवर लक्षणीय परिणाम झाला. त्यांच्यावर त्यांच्या कॉलेजमधील दोन मार्गदर्शकांचा प्रभाव होता. मर्टन ज्यांची मते भिन्न होती. पहिला H.W. गॅरोड, त्याचे इंग्रजी प्रशिक्षक, जे वर्डस्वर्थ आणि कीट्सचे तज्ञ होते. दुसरा एफ.डब्ल्यू. ग्रीन जे त्याचे धर्मशास्त्र प्रशिक्षक आणि लंडनच्या पूर्वेकडील झोपडपट्टीतील पुजारी होते. गांधीवादी आश्रमात वेळ घालवल्यानंतर आणि मोहनदास गांधी आणि भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेससोबत काम केल्यानंतर, त्यांनी १९३५ मध्ये हिंदू धर्म स्वीकारला. एल्विनने भारतात प्रवास केला आणि पुण्यामधील एका लहान अँग्लिकन गटात सामील झाले. कालांतराने ते गांधीजींपासून प्रेरित झाले आणि भारतीय स्वातंत्र्याच्या लढ्यात सामील झाले. एल्विनला धार्मिक नेते आणि ऐहिक अधिकारी त्यांच्या कृतीमुळे विशेष आवडले नाहीत. त्यांनी अनेक ईशान्य भारतीय राज्यांतील आदिवासींवर विशेषतः नॉर्थ-ईस्ट फ्रंटियर एजन्सी (NEFA) संशोधन केले आणि मेघालयातील पहाडी शहर शिलाँग येथे स्थायिक झाले. कालांतराने ते आदिवासी भारतीय जीवन आणि संस्कृती, विशेषतः गोंडी लोकांचे तज्ञ म्हणून प्रसिद्ध झाले. १९४५ मध्ये जेव्हा NEFA ची स्थापना झाली तेव्हा त्यांनी मानवशास्त्रीय सर्वेक्षण ऑफ इंडियाचे उपसंचालक म्हणून काम केले.

स्वातंत्र्यानंतर त्यांनी भारतीय नागरिकत्व घेतले. त्यांची पंतप्रधान जवाहरलाल नेहरू यांनी ईशान्य भारतासाठी आदिवासी प्रकरणांचा सल्लागार म्हणून निवड केली होती आणि नंतर त्यांनी NEFA (आताचे अरुणाचल प्रदेश) चे मानवशास्त्रीय सल्लागार म्हणून काम केले होते. त्यांनी आदिवासी आत्मसातीकरण आणि आदिवासी परिवर्तन याबद्दलही लिहिले. त्यांचे आत्मचरित्र, 'द ट्रायबल वर्ल्ड ऑफ व्हेरिअर एल्विन' मुळे त्यांनी १९६५ चा इंग्रजी भाषेतील साहित्य अकादमी पुरस्कार जिंकला, जो भारताच्या राष्ट्रीय पत्र अकादमीने (अर्काइव्हज जवळ) प्रदान केला. व्हेरिअर एल्विन यांनी आदिवासी लोकसंख्येवर सुमारे सव्वीस पुस्तके लिहिली आहेत. भारतातील आदिवासी लोकसंख्येवर यापैकी १४ मोनोग्राफ आहेत. एक व्यक्ती म्हणून व्हेरिअर एल्विनबद्दल समजून घेतल्याने आम्हाला त्यांच्या कामाचे आणि त्यांच्या क्षेत्रकार्याचे स्वरूप समजण्यास मदत होईल. ते भारतात राहत होता आणि त्यांच्या नागरिकत्वानंतर त्याने आदिवासी महिलेशी लग्न केले आणि घटस्फोट घेतला आणि नंतर दुसऱ्या आदिवासी महिलेशी पुन्हा लग्न केले. हे त्या काळात खूपच वेगळे होते जेथे विद्वान वसाहतवादी अभ्यासापुरते येत असत आणि परत जाऊन नकारात्मक किंवा वस्तुनिष्ठ दृष्टिकोनाने त्याबद्दल लिहित असत.

ते इंग्लंड दौऱ्यावर असताना ब्रिटिश सरकारने त्यांच्यावरील नियमांची पकड घट्ट केली आणि सरकारी अधिकाऱ्यांनी त्याला भारतात परत जाऊ दिले नाही, पण शेवटी त्यांनी हार पत्करली आणि जेव्हा त्यांनी तेथे कोणत्याही राजकीय कार्यात भाग न घेण्याचे वचन दिले तेव्हा त्याला जाऊ दिले. दस्तऐवजावर स्वाक्षरी केल्यानंतर, ते गोंड जमातीच्या वेगळ्या गावात परतले आणि हिवाळे (एका व्यक्तीचे नाव) सोबत एक शाळा आणि एक फार्मसी स्थापन केली. या भागाच्या अँग्लिकन बिशपने त्यांना ते ठिकाण सुचवले होते आणि तेथे राहणाऱ्या शेवटच्या पाच युरोपीयांपैकी चार जण एका वर्षाच्या आतच मरण पावले होते हे तथ्य देखील सांगून ठेवले होते. एका अतिशय वेगळ्या व्यक्तीने आदिवासींसोबत कामाचा प्रस्ताव मांडला होता.

एल्विनने अस्पृश्यांशी व्यवहार करण्याबाबत राष्ट्रवादी चळवळीतील एक नेते सरदार वल्लभभाई पटेल यांच्याकडून सल्ला मागितला कारण ते या निष्कर्षावर पोहोचले होते की, पुणे येथील ऑर्डरमध्ये राहण्यापेक्षा त्याला लोकांशी जवळीक साधण्याची गरज आहे. पटेल यांनी त्याला परावृत्त केले आणि सांगितले की असंख्य समाजसेवक आणि मिशनरी हिंदूंच्या वतीने अस्पृश्यांसाठी आधीच सुधारणा करत आहेत. एल्विनला त्याच्याकडून स्थानिक लोकांशी संवाद साधण्याची सूचना देण्यात आली होती. आयुष्यभर ते हे करत राहिले. एल्विनने त्वरीत आदिवासी लोकांना त्रासदायक रानटी आणि त्यांच्या चालीरीती दुरुस्त करण्याच्या धार्मिक प्रेरणेचा आदर करण्याऐवजी वास्तविक लोक म्हणून चित्रित करण्याची गरज तातडीची असल्याचे जाणले होते.

तुमची प्रगती तपासा

१. एल्विनने आदिवासींसाठी पंचशीलमध्ये भूमिका बजावली होती का? टिप्पणी करा.
२. व्हेरिअर एल्विन यांनी लिहिलेल्या दोन पुस्तकांची यादी करा.

• एल्विनचे लेखन

१९३६ ते १९३९ दरम्यान प्रत्येक वर्षी एल्विनचे एक पुस्तक लंडनचे प्रकाशक जॉन मरे यांनी प्रकाशित केले. फुलमत ऑफ द हिल्स (एल्विन १९३७) हे एका आदिवासी व्यक्तीबद्दलचे पुस्तक आहे, जिला कुष्ठरोग झाला होता आणि तिला तिच्या प्रियकराने सोडले होते. त्याच्या पुस्तकात सरळ संभाषण होते, कथा, कविता, कोडे आणि आदिवासी परंपरेतील किस्से भरलेले होते. त्याच्या लोकालेखीय (एथनोग्राफिक) कादंबरीचे स्वरूप लेखन पूर्वीच्या मानवशास्त्रज्ञ आणि अगदी मानवशास्त्रीय परंपरेपेक्षा वेगळे आहे.

जुलै १९३८ मध्ये बैगा पूर्ण करताना, एल्विनने एका इटालियन ओळखीच्या व्यक्तीला लिहिले की, "पेन हे प्रमुख शस्त्र आहे, ज्याने मी माझ्या गरीबांसाठी लढतो." एल्विनने अनेक लोकालेख आणि निबंधांमध्ये आवाजहीन जमातीसाठी मोहीम उघडली. एल्विनने मध्य प्रदेश आणि ओरिसा या आधुनिक भारतीय राज्यांच्या अनेक भागांमध्ये क्षेत्रकार्य केले, तर त्यांचे सहकारी शामराव हिवाळे यांनी सामाजिक कार्यावर लक्ष केंद्रित केले. १९४० ते १९४२ च्या दरम्यान ते बस्तर या मोठ्या, दुर्गम आणि बहुसंख्य आदिवासी लोकसंख्या असलेल्या भागात वास्तव्यास होते. १९४३ ते १९४८ दरम्यान ते दरवर्षी अनेक महिने ओरिसाच्या उंच प्रदेशातही राहिले. जंगलाचा शोध घेणारे ते एक मुक्त श्रेणीतील मानवशास्त्रज्ञ होते. एल्विन एक प्रवासी मानवशास्त्रज्ञ होतते जे अध्ययन आणि जतन करण्यासाठी आदिवासींना शोधत जंगलात फिरत असत. त्यांनी माहितीचा एक विशाल संग्रह गोळा केला जो अखेरीस अनेक प्रचंड महितीनेयुक्त परंतु समजण्यायोग्य मोनोग्राफमध्ये संकलित केला गेला.

अनेक विद्वानांनी एल्विनच्या योगदानाबद्दल चर्चा केली आहे उदा. भारतीय मानवशास्त्रज्ञ सरतचंद्र रॉय यांनी 'मॅन' जर्नलमध्ये एल्विनच्या आदिवासी डायरी आणि कादंबऱ्यांना विनम्र आदरांजली लिहिली आहे. रॉय यांनी दावा केला की टेकड्यांचे फुलमत आणि झुडूपातील पाने "गोंडच्या अस्तित्वाची स्पष्ट दृश्ये" देतात. त्यांनी दाखवून दिले की लेखकाने "तो ज्या व्यक्तीचे परीक्षण करतो त्यांच्याशी आत्म्याने स्वतःला जोडणे" किती

चांगले आहे. ते "जिव्हाळ्याच्या समजुतीने आणि खऱ्या आपुलकीने" लिहिले गेलेले आहे. एल्विनच्या पहिल्या लोकालेखीय अभ्यासातही अशीच वृत्ती दिसून येते. हा बैगावर म्हणजे गरीब शेतकर्यांच्या एका छोट्या जमातीबद्दल १९३९ मध्ये लिहिलेला एक लांबलचक मोनोग्राफ होता. ज्यांना मुख्यतः त्यांच्या इच्छेविरुद्ध, राज्याच्या अर्थव्यवस्थेच्या नाशात भाग घेण्यास भाग पाडले जात होते.

'बैगा' आणि 'मुरियाबे' यांसारखे त्यांचे ग्रंथ प्रसिद्ध झाले. दोन्ही अभ्यासांनी टोळीसोबत राहिल्यामुळे आलेल्या जवळीकतेवर लक्ष केंद्रित केले. कादंबरीकाराच्या सामाजिक संरचनेवरील व्यक्तिरेखेबद्दलच्या रूचीचा परिणाम म्हणून पुस्तकात ज्वलंत जीवन इतिहासाचे वर्णन केले आहे, - प्रत्येक पुस्तकात ६०० पेक्षा जास्त पृष्ठे आहेत आणि दोन्ही ग्रंथ साहित्यिक संकेतांद्वारे अधिक आनंददायक बनले आहेत.

त्या संकेतांनी त्यांच्या लोकालेखीय साहित्याच्या समृद्ध प्रवाहासाठी उत्प्रेरक म्हणून काम केले (पूर्वी धर्मशास्त्रीय आणि राष्ट्रवादी लेखनाचे उत्पादन अविचारी, शब्दबंबाळ होते). आदिवासी समुदायांसोबतच्या कामात ते अधिकाधिक मग्न झाल्यामुळे त्यांनी पाद्री म्हणून आपले स्थान आणि त्याची अधिकृत विश्वास पात्रता गमावली. उलट त्यांनी "एक जबरदस्त रूपांतरण" अनुभवले. त्यांनी चर्च ऑफ इंग्लंडशी आपले धर्मगुरू आणि संवादात्मक संबंध नाकारले. तेव्हापासून, त्यांनी त्यांच्या समाजातील उदरनिर्वाहाचे मूलभूत मानक राखून आणि त्यांच्या धर्मादाय कार्यात बहुतांश देणग्या गुंतवून स्वतंत्रपणे काम केले.

एल्विनने १९४६ मध्ये स्थापनेनंतर थोड्या काळासाठी भारतीय मानवशास्त्रीय सर्वेक्षणाचे उपसंचालक म्हणून काम केले. आदिवासी लोकांसोबतच्या त्यांच्या कामाचा शेवटचा टप्पा, १९५३ मध्ये जेव्हा ते भारताच्या ईशान्येचे सरकार म्हणून काम करण्यासाठी शिलाँगला स्थलांतरित झाले तेव्हा सुरू झाला. सीमावर्ती क्षेत्राचे आदिवासी कल्याणांचे सल्लागार, कदाचित सर्वात परिपूर्ण होते. तिथे आणि त्याच्या एकाकी वस्तीत त्याला सन्मान मिळाला. ए. डी. एस्सी. ऑक्सफर्डकडून पाच पदके आणि पाश्चात्य समाजाकडून, आणि पद्मभूषण, भारत सरकारने बहाल केलेल्या सर्वोच्च सन्मानापैकी एल्विनसाठी हे एक रूपांतरण होते. हे त्यांना प्रामुख्याने मानवशास्त्रज्ञ म्हणून त्यांच्या नोकरीसाठी देण्यात आले होते, जरी त्यांचे आत्मचरित्र असे सूचित करते की एकदा त्यांना त्यांच्या क्षेत्राचा आणि तत्त्वज्ञानाचा पाया समजला होता.

८.३ प्रीलांसर मानवशास्त्रज्ञ म्हणून एल्विन पद्धती

क्षेत्रकार्याला पर्याय नाही, एल्विन त्याच्या सुरुवातीच्या एका कामाच्या प्रस्तावनेत असे लिहितो की, "तुम्ही मानवांना हत्तीच्या हावड्यातून पाहू शकत नाही." गावात राहणे, स्थानिकांशी संवाद साधणे, गावातील घरांमध्ये राहणे, अस्वस्थता आणि गैरसमज सहन करणे याला पर्याय नाही. तो मॅलिनॉव्स्कीचा स्वर स्वीकारतो, ज्यांचे विस्तृत क्षेत्रकार्य हे सामाजिक मानवशास्त्राचे विशेष वैशिष्ट्य बनले, वसाहती अधिकार्यांच्या किंवा मिशनरींच्या तदर्थ तपासण्या आणि फ्रेझरच्या ग्रंथसूची सिद्धांतांच्या पलीकडे विज्ञानाची प्रगती केली.

नुकतेच उद्धृत केलेले विधान खरेतर संतापाच्या भावनेच्या अगोदर आहे जे काही तरुण भारतीय विद्वानांना निर्देशित केले आहे, ज्यांना एल्विनने दावा केला आहे की "व्यक्तिगत

तपास ही एक जागेवरच फसवण्याची, पंधरवडा किंवा त्यापेक्षा कमी कालावधीसाठी जिल्ह्याला भेट देण्याची प्रवृत्ती होती आणि मग त्याबद्दल लिहा, सरकारी विश्रामगृहाच्या व्हरांड्यात चौकशी करा अशी कामचलाऊ पद्धती होती."

मांडला गोंड, त्याचे शेजारी, बैगा आणि लगतच्या शहरांवरील त्याच्या सुरुवातीच्या लोकालेखीय लेखनात ठळकपणे वैशिष्ट्यीकृत होते. बस्तर आणि ओरिसा येथे शिकत असताना ते स्थानिक लोकांमध्ये राहत होते, परंतु दोन्ही ठिकाणी त्याची तयारी व्यापक होती. त्यांनी त्यांच्या आत्मचरित्रात लिहिले: "मानवविज्ञान हे माझ्या अस्तित्वाचे केंद्र होते. त्यात केवळ क्षेत्रकार्य करण्यापेक्षा बरेच काही समाविष्ट होते." माझी रणनीती म्हणजे समाजात स्वतःला एकात्म करणे, रहिवाशांसह अनेक पुस्तकांवर सहयोग करणे आणि सामान्यतः बाहेरील व्यक्ती सोबत शक्य तितके त्यांचे जीवन सामायिक करणे. दुसऱ्या शब्दात सांगायचे तर, मी केवळ प्रश्न विचारण्यावर अवलंबून नव्हतो त्याऐवजी, मी एकरूप होईपर्यंत मी हळूहळू लोकांबद्दल शिकलो. एल्विनच्या पद्धती इतरांपेक्षा वेगळ्या होत्या.

बस्तर आणि ओरिसा संशोधनावरील त्यांचे लेखन तेथेही काळजीपूर्वक पूर्वनियोजनावर आधारित असताना, ते आदिवासींसोबत राहिले. त्यांनी त्यांच्या आठवणींमध्ये लिहिले आहे की, "मानवशास्त्राचा अर्थ केवळ क्षेत्रीय कार्य नाही, तर ते माझे संपूर्ण आयुष्य आहे. लोकांमध्ये स्थायिक होणे, त्यांच्यासोबत राहणे, बाहेरच्या व्यक्तीला जमेल तसे त्यांचे आयुष्य शेअर करणे आणि साधारणपणे अनेक पुस्तके एकत्र करणे ही माझी पद्धत होती याचा अर्थ असा होतो की मी केवळ प्रश्न विचारण्यावर अवलंबून नव्हतो, तर लोकांचे ज्ञान हळूहळू माझ्या अंगी येईपर्यंत प्रयत्नशील होतो." तथापि, एल्विनच्या संशोधन पद्धती स्थानिक म्हणून त्याच्या व्यावसायिक समवयस्कांच्या पद्धतींपासून वेगळ्या केल्या पाहिजेत.

त्यांना परिचित असलेली एकमेव भारतीय भाषा म्हणजे हिंदीची छत्तीसगढी बोली, जी बैगा आणि आगरिया बोलत होते. तथापि, ओरिसा सारख्या इतर ठिकाणी, त्याला अधूनमधून दुभाष्यांचे दोन संच नियुक्त करावे लागत एक आदिवासी भाषेतून उडियामध्ये अनुवादित करण्यासाठी आणि दुसरा ओरिसासाठी इंग्रजी किंवा हिंदीमध्ये तेच करण्यासाठी. या प्रक्रियेदरम्यान, अनुवादातील अर्थ आणि सूक्ष्मता हरवली असती. हे जरी खरे असले की, त्यांनी विस्तृत प्रदेशात प्रवास केला आणि अनेक भिन्न गटांच्या संपर्कात आले, परंतु हे लक्षात घेणे तितकेच महत्त्वाचे आहे की त्यांचे अनेक भाषांवर मर्यादित प्रभुत्व होते.

'द ट्रायबल वर्ल्ड ऑफ व्हेरिअर एल्विन' आणि 'लीव्हज फ्रॉम द जंगल' ही त्यांची काही उत्कृष्ट पुस्तके आहेत (१९३६). या दोन्ही कथा त्यांच्यावर केंद्रित आहेत. तथापि, त्यांचे मानवशास्त्रीय लिखाण नेहमीच विविध व्यक्ती आणि परिस्थितींवर, त्यांच्या लोकालेखीय निबंधांवर केंद्रित आहे.

आदिवासी ठिकाणे आणि आदिवासी लोकांबद्दल भरपूर मूळ सामग्री आहे, परंतु ती नेहमीच तार्किक किंवा पटनारी नसते. एल्विनला व्यावसायिक मानवशास्त्रज्ञांमध्ये अधिक वैशिष्ट्यपूर्ण असलेल्या एकाच ठिकाणी दीर्घकालीन क्षेत्रकार्याच्या विरुद्ध, अनेक वर्षांच्या आणि खेड्यांमध्ये झटपट प्रवासांच्या मालिकेत एका जमातीचा अभ्यास करणे आवडत असे.

ज्वलंत वैयक्तिक इतिहास आणि गाणी, कोडे आणि कविता यांच्या विपुलतेमध्ये पाहिल्याप्रमाणे त्याच्या मोनोग्राफ्समध्ये लेखकाची वैशिष्ट्ये आहेत. एल्विनने एका महत्त्वाच्या वैशिष्ट्यावर किंवा संस्थेवर लक्ष केंद्रित करण्यास प्राधान्य दिले ज्याने त्यांच्या मते, संस्कृतीचे सार परिभाषित केले - मग ते बेवार (एखाद्या ठिकाणाचे नाव) किंवा बैगा किंवा घोटूल (उमरींसाठी वसतिगृह प्रणाली) साठी मशागत असो. मुरिया - इतर मानवशास्त्रज्ञांच्या उलट ज्यांनी सामाजिक व्यवस्थेच्या सर्व भागांच्या कार्यात्मक परस्परसंबंधांवर जोर देण्यास प्राधान्य दिले.

एल्विनला वाचनात, विशेषतः कवितेमध्ये बौद्धिक पोषण मिळाले. पुस्तकातील काही भाग त्याच्या स्वतःच्या आणि इतरांच्या कवितांच्या अवतरणांनी अधिक चांगले बनले आहेत. एक मानवतावादी मानवशास्त्रज्ञ म्हणून त्यांची ओळख आहे जी कवितेने या क्षेत्रात ओढली गेली. तो दुसऱ्या ओळीत स्वतःचे रोमँटिक म्हणून वर्णन करतो आणि त्यांची लेखनशैली त्यास समर्थन देते.

पटेल मेमोरियल लेक्चर्ससाठी त्यांनी "द फिलॉसॉफी ऑफ लव्ह" हा विषय निवडला, जे पटेलानांच्या स्मरणार्थ ऑल-इंडिया रेडिओवर प्रसारित करण्यात आले होते, पटेलानी एल्विनला स्वदेशी लोकांना मार्गदर्शन केले. एल्विनने आपला विश्वास व्यक्त केला की प्रेम हे सामर्थ्य आणि बुद्धिमत्ते इतकेच सर्वोच्च आहे. त्यांच्या व्याख्यानांमध्ये आणि पुस्तकात आणि इतर प्रकाशनांमध्ये. जमातीची संख्या २५ दशलक्ष पेक्षा जास्त आहे, जी जगातील अनेक देशांच्या लोकसंख्येपेक्षा खूप जास्त आहे, परंतु भारतात ते बहुतेक लपविलेले, सामाजिकदृष्ट्या दफन केले गेले आहेत, भौगोलिकदृष्ट्या एकाकी आहेत. त्यांच्यासोबत व्यवसाय करणाऱ्या लोकांनी त्यांचा वारंवार फायदा घेतला. काहीवेळा, मिळालेल्या मदतीमुळे परिस्थिती पूर्वीपेक्षा वाईट झाली. एल्विनने स्वदेशी लोकांना देशाच्या अधिकार्यांच्या निदर्शनास आणण्यासाठी आणि त्यांचा आदर आणि विशिष्ट कल्याणकारी विचारांची पात्रता स्थापित करण्यासाठी अथक संघर्ष केला.

डॉ. एल्विन यांच्या उत्कृष्ट कार्यामुळे संपूर्ण भारतातील सामान्य लोकांच्या नजरेत आदिवासी लोकांचा दर्जा उंचावला. त्यांनी आम्हाला दाखवून दिले की ते केवळ मागासलेले लोक नाहीत तर त्यांची स्वतःची कला आणि संस्कृती देखील आहे, ज्याचा परिणाम आदिवासी विषयक राष्ट्रीय धोरणावर झाला आहे. त्यांनी नमूद केले की, या धोरणाने स्थानिक लोकांच्या प्रचंड आर्थिक, वैद्यकीय, शैक्षणिक आणि सामाजिक आव्हानांना सामोरे जावे लागले. त्यांनी भारतासाठी आणखी एक योगदान दिले जे मोजणे कठीण आहे परंतु शेवटी आदिवासींवर त्यांच्या प्रभावापेक्षा बरेच महत्त्वाचे असू शकते. भारतीय लोक त्यांच्या समाजाला आणि स्वतःला एक व्यक्ती म्हणून कसे पाहतात यावर त्यांचा प्रभाव पडतो. आदिवासी लोकांना वाचवण्याच्या नावाखाली आदिवासी समाजात बदल घडवून आणण्याचा प्रयत्न करणाऱ्या प्रबळ धर्माविरुद्ध त्यांनी अनेकदा उघडपणे युक्तिवाद केला.

प्युरिटॅनिझमच्या या विशिष्ट स्वरूपाने भारतातील गावाला खरोखर वैशिष्ट्यपूर्ण मूर्त रूप दिले आहे या कल्पनेचे एल्विनने जोरदारपणे खंडन केले. ते म्हणाले की बहुसंख्य आदिवासी लोक वास्तविक भारताचे खरे प्रतिनिधी आहेत कारण त्यांना जीवनाची किंमत आहे आणि संवेदनाचा आनंद आहे. अशा प्रकारे, मुरिया जमातीच्या मुला-मुलींसाठी

असलेल्या घोटूलबद्दल त्यांचे हे म्हणणे आहे ज्यावर त्यांनी सखोल पुस्तक लिहिले आहे. "घोटूल संदेश - की तरुणांना सेवा दिली पाहिजे, स्वातंत्र्य आणि आनंद हे कोणत्याही भौतिक फायद्यापेक्षा अधिक मौल्यवान आहेत, मैत्री आणि सहानुभूती, आदरातिथ्य आणि एकता अत्यंत महत्त्वाची आहे आणि सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे मानवी प्रेम - आणि त्याची शारीरिक अभिव्यक्ती - सुंदर, स्वच्छ आणि मौल्यवान आहे - सामान्यतः हेच सरे भारतीय आहे."

एल्विन आदिवासी संस्कृती त्यांच्या रीतिरिवाज, परंपरा, भाषा, जे अलिप्तपणे जगले होते ते पाहत होते. तथापि, घुर्ये यांच्यासाठी तो मोठ्या प्रबळ धर्माचा एक भाग म्हणून जमातीकडे पाहत असत जे अनेकदा एल्विनलाही मान्य नव्हते. एल्विनने असा युक्तिवाद केला की जातिव्यवस्था अस्तित्वात नसल्यामुळे, आदिवासी समुदाय नेहमीच जातीय अस्मितेची मजबूत भावना राखतात. त्यांच्यात निसर्ग आणि तुलनेने समान लिंगभाव संबंधांसह जवळची आणि संवादात्मक परंपरा होती.

एल्विनने आदिवासी समुदायांच्या हिताचे रक्षण करण्यासाठी धोरणात्मक कागदपत्रे तयार करण्यात मदत केली. ईशान्य प्रदेशातील त्यांच्या वास्तव्यादरम्यान, एल्विनने पुढील शीर्षकाच्या दोन कादंबऱ्या लिहिल्या, 'ए फिलॉसॉफी फॉर NEFA' (1957) आणि 'ए न्यू बार्गेन फॉर ट्रायबल इंडिया' (1963), ज्यांनी वाचन करणाऱ्या लोकांचे खूप लक्ष वेधले. नेहरूंच्या प्रसिद्ध "आदिवासी पंचशील" वर व्हेरिअर एल्विनचा शिकका आहे. स्वातंत्र्योत्तर आदिवासी कल्याण कार्यक्रमात त्यांनी आपल्या लेखणीतून जनजागृती केली.

एल्विनने कधीच आदिवासी संस्कृतींना केवळ धर्म आणि विधींच्या संदर्भात चित्रित करण्याचा प्रयत्न केला नाही, जो त्यांच्या अनेक समकालीनांनी सामायिक केलेला एक घटवादी दृष्टीकोन होता. तथापि, त्यांच्या लेखनाने आदिवासी जीवनाची भौतिक संस्कृती व्यक्त करण्यात एक असामान्य आत्मीयता दर्शविली. पोशाख, घर, भांडी, शेतीची साधने, अन्न आणि पाककृती, शिकार आणि मासेमारीची साधने आणि बरेच काही यासारख्या आदिवासी जीवनातील दैनंदिन महत्त्वाच्या गोष्टींवर त्यांनी चर्चा केली. कपडे, अन्न आणि लैंगिकता या विषयांवर लक्ष केंद्रित करून, व्हेरिअर एल्विन यांनी भारतीय मानवशास्त्रात प्रथमच स्त्रियांचे जीवन दृश्यमान केले. एल्विनने स्त्रिया आणि निसर्गावर देखील लक्ष केंद्रित केले, परंतु त्यांनी गुन्हेगारी, आजार आणि कला या सर्व गोष्टी भारतीय मानवशास्त्रातील आतापर्यंत न शोधलेल्या क्षेत्रांकडेही पाहिले.

'द ट्रायबल वर्ल्ड' आणि 'लीव्हज फ्रॉम द जंगल' या व्हेरिअर एल्विनच्या दोन प्रसिद्ध साहित्यकृती आहेत, या दोन्ही साहित्यकृती १९३६ मध्ये प्रकाशित झाल्या आहेत. या दोन्ही कृतीमध्ये लेखकाचा अनुभव ठळकपणे दिसून येतो आणि तो कथनातील चरित्र म्हणून विकसित होतो. दुसरीकडे, त्यांचे लोकालेखीय अहवाल, विविध संस्कृती आणि परिस्थितीचे प्रतिनिधित्व करणारे आहेत ज्यामध्ये माहिती आणि वर्णनाचा मोठा साठा आहे, जो कमी सुसंगतता आणि वैज्ञानिक कठोरतेने वितरित केला गेला आहे.

एल्विनने एकदा असा दावा केला होता की तो मॅलिनॉव्स्की स्कूल ऑफ फंक्शनॅलिझमचा 'एकनिष्ठ शिष्य' आहे, तरीही लेखकाने त्यांच्या प्रच्छन्न साहित्यिक इच्छा पूर्ण केल्यामुळे

वैचारिक चौकटीचा वापर अर्धवट राहिला होता. मानवशास्त्रज्ञ होण्यापूर्वी ते कादंबरीकार आणि कवी होते.

एका वृत्तपत्राच्या अहवालात, एल्विनला 'शब्दाच्या सैद्धांतिक अर्थाने मानवशास्त्रज्ञ नाही' तर 'प्रामुख्याने मानवांमध्ये रस असणारा अक्षरांचा माणूस' असे गुहा यांनी नमूद केले आहे. एल्विनने अनेक आठवडे आणि वेगवेगळ्या वर्षांमध्ये अनेक ठिकाणी भेटी दिल्या आणि एकल साइटचा अभ्यास करण्याच्या पूर्वीच्या परंपरेपेक्षा भिन्न गावांमध्ये देखील भेटी दिल्या. हे देखील अद्वितीय होते. संचालक असतानाही त्यांनी विविध आदिवासी समाजांमध्ये क्षेत्रकार्य केले आणि पुरातत्व संस्थेत त्यांची नोंद केली.

त्याच्या एका क्षेत्रकार्यादरम्यान, त्याला अर्ध्या रस्त्याने डोंगरावर चढावे लागले आणि त्याच्या पायाला दुखापत झाली, तरीही तो चढला परंतु तो कार्यक्रम पाहू शकला नाही. त्याने टोळीसोबत मद्यपान केल्याची उदाहरणे आहेत परंतु तरीही त्याने आपले काम पूर्ण केले. या सर्व गोष्टी मानवशास्त्रज्ञ पद्धतीच्या पूर्वीच्या परंपरेपेक्षा वेगळ्या आहेत, ज्यांनी त्यांनी अभ्यास केलेल्या समाजाकडे कधीही मागे वळून पाहिले नाही, लोकसंख्येच्या विकासासाठी काम केले नाही. त्या काळातील मानवशास्त्रज्ञांनी ते या विषयावर काय लिहित आहेत याची माहितीही दिली नाही. एक प्रकारे, जे लिहिले गेले होते त्यांच्यत आणि संशोधन केलेले सहभागी यांच्यात एक मोठे अंतर होते. येथे त्यांनी लोकसंख्येच्या कल्याणासाठी काम केले. काही प्रबळ धार्मिक गटांनी त्यांचा द्वेष केला असला तरी. एल्विनने मानवशास्त्रज्ञ म्हणून दाखवून दिले की आदिवासी कथा आणि जीवन साहित्याच्या दृष्टिकोनातून देखील लिहिले जाऊ शकते.

एल्विनने त्यांची लोककेंद्री मूल्ये लादण्याचा प्रयत्न करणार्या लोकांवर टीका केली, मग ते राष्ट्रातील असोत किंवा राष्ट्राबाहेरील. त्यांनी आदिवासी लोकसंख्येच्या सामूहिक संस्कृतीबद्दल आणि बिगर आदिवासी जमातींद्वारे निर्माण केलेल्या दुरुपयोगाबद्दल विचार मांडले. त्यांनी आदिवासींचे साधे जीवन, त्यांचे स्थान याविषयी चर्चा करून मोनो कल्चर संकल्पनेला विरोध केला. आदिवासी पंचशील बनवण्यासाठी नेहरूंवर प्रभाव टाकणारा तो एक प्रमुख व्यक्ती होता.

तुमची प्रगती तपासा

१. एल्विनने क्षेत्रकार्य पद्धती, वापरली का? भाष्य करा.
२. एल्विनने आदिवासी जीवनाच्या साहित्यिक बाजूवर लक्ष केंद्रित केले का? आणि त्याने साहित्य आणि मानवशास्त्राचा वापर केला का? भाष्य करा.

८.४ सारांश

या प्रकरणामध्ये व्हेरिअर एल्विन या प्रख्यात मानवशास्त्रज्ञाविषयी चर्चा केली आहे जो मिशनरी म्हणून भारतात आला होता परंतु नंतर आदिवासींच्या हक्कांसाठी आणि त्यांच्या संरक्षणासाठी बोलणारा माणूस म्हणून त्याचा अंत झाला. त्यांनी जमातींच्या पद्धती, खाद्यपदार्थ, कथा, संस्कृती, दैनंदिन जीवनाचे दस्तऐवजीकरण केले. ज्या जमातीतील फार कमी लेखकांनी लक्ष केंद्रित केले होते. यामुळे लोकांचा जमातींकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन,

वाचक आणि धोरणकर्त्यांमध्ये एक प्रकारे बदल घडवून आणला. आदिवासी लोकसंख्येला जाणवत असलेला परकेपणा आणि संसाधनांची कमतरता, आदिवासींची चिंता याबद्दल त्यांनी भाष्य केले. एक प्रकारे, आवाजहीनांसाठी आवाज बनणे हे कार्य त्यांनी केले. एल्विनने भारतात प्रवास केला आणि पुण्यामधील एका लहान अँग्लिकन गटात सामील झाले. कालांतराने ते गांधीजींपासून प्रेरित झाले आणि भारतीय स्वातंत्र्याच्या लढ्यात सामील झाले. एल्विनला धार्मिक नेते आणि ऐहिक अधिकारी त्यांच्या कृतीमुळे विशेष आवडले नाहीत. त्यांनी अनेक ईशान्य भारतीय राज्यांतील आदिवासींवर विशेषतः नॉर्थ-ईस्ट फ्रंटियर एजन्सी (NEFA) संशोधन केले आणि मेघालयातील पहाडी शहर शिलाँग येथे स्थायिक झाले. कालांतराने ते आदिवासी भारतीय जीवन आणि संस्कृती, विशेषतः गोंडी लोकांचे तज्ञ म्हणून प्रसिद्ध झाले. १९४५ मध्ये जेव्हा NEFA ची स्थापना झाली तेव्हा त्यांनी मानवशास्त्रीय 'सर्वेक्षण ऑफ इंडिया'चे उपसंचालक म्हणून काम केले. स्वातंत्र्यानंतर त्यांनी भारतीय नागरिकत्व घेतले. त्यांची पंतप्रधान जवाहरलाल नेहरू यांनी ईशान्य भारतासाठी आदिवासी कल्याणांचा सल्लागार म्हणून निवड केली होती आणि नंतर त्यांनी NEFA (आता अरुणाचल प्रदेश) चे मानवशास्त्रीय सल्लागार म्हणून काम केले होते. त्यांनी आदिवासी आत्मसातीकरण आणि आदिवासी परिवर्तन याबद्दलही लिहिले होते.

८.५ प्रश्न

---

१. एल्विनच्या काही कामांची चर्चा करा.
२. एल्विनच्या पद्धतीशास्त्रावर एक टीप लिहा.
३. एल्विनने जमातीबद्दल उपस्थित केलेल्या मुद्द्यांवर चर्चा करा.
४. एल्विनच्या शैक्षणिक प्रवासाबद्दल आणि त्याच्या प्रभावांबद्दल आणि त्याच्या लेखनाला कसा आकार दिला याबद्दल एक टीप लिहा.

८.६ संदर्भ

<https://anthrosource.onlinelibrary.wiley.com/doi/pdf/10.1525/aa.1965.67.2.02a00140>

<https://nearchive.in/view-video&content=5da020019497e>

Guha, R. (1998). Between anthropology and literature: The ethnographies of Verrier Elwin. *Journal of the Royal Anthropological Institute*, 325-343.

Subba, T. B. (2020). Verrier Elwin and His Fieldwork Method. *Journal of the Anthropological Survey of India*, 69(1), 7-14.

Ralte, R. (2012). *Ethnographic Narrative: Representing the Tribal in the Selected Works of Verrier Elwin*, Gopinath Mohanty, Pratibha Ray and Mahasweta Devi (Doctoral dissertation, Mizoram University).

Sinha, A. C. (2009). Culture change among the tribes of Northeast India: Some conceptual and methodological issues. *Christianity and Change in Northeast India*, 15-32.

Photograph of Elwin taken from Guha, R. (1996). *Savaging the civilised: Verrier Elwin his tribals and India*, book cover. OUP.

वसाहतिक मानवशास्त्र-
व्हेरिअर एल्विनच्या
फ्रीलान्स मानवशास्त्रज्ञांच्या
पद्धती

संस्कृती आणि व्यक्तिमत्व-मागरेट मीड - कमिंग ऑफ एज इन सामोआ- सामोआमध्ये वयात येताना

घटक संरचना :

- ९.१ प्रस्तावना
- ९.२ संस्कृती आणि व्यक्तिमत्व
- ९.३ मागरेट मीड
- ९.४ सामोआमध्ये वयात येताना
- ९.५ सारांश
- ९.६ प्रश्न
- ९.७ संदर्भ

९.१ प्रस्तावना

या प्रकरणात, आपण संस्कृती आणि व्यक्तिमत्व विचारशाळा आणि प्रमुख महिला मानवशास्त्रज्ञ मागरेट मीड यांच्याबद्दल जाणून घेणार आहोत. त्या फ्रांझ बोआसची विद्यार्थिनी होत्या.नंतर त्या प्रस्थापित मानवशास्त्रज्ञ बनल्या. मागरेट मीड (1901-1978) एक लेखिका आणि सांस्कृतिक मानवशास्त्रज्ञ होत्या आणि त्यांचे जन्मस्थळ फिलाडेल्फिया आहे. त्यांनी 1923 मध्ये बर्नार्ड कॉलेजमधून पदवीचे शिक्षण पूर्ण केले. अमेरिकन म्युझियम ऑफ नॅचरल हिस्ट्री च्या एथनॉलॉजीच्या सहाय्यक क्युरेटर म्हणून, त्यांनी स्थानिक संस्कृतींवर संशोधन करण्यासाठी दक्षिण पॅसिफिकमध्ये वीस प्रवास केले. मीड यांनी **कमिंग ऑफ एज इन सामोआ** (१९२८) सारख्या त्यांच्या लेखनात, विशेषतः किशोरवयीन मुलींवर, वर्तनावरील सामाजिक अधिवेशनाच्या मजबूत प्रभावांबद्दल त्यांचे सिद्धांत विकसित केले. मीड यांची 1954 मध्ये कोलंबिया विद्यापीठात मानवशास्त्र प्राध्यापक म्हणून नियुक्ती झाली तेव्हा त्यांनी त्यांच्या लेखन आणि व्याख्यानांमधून लिंग आणि लैंगिक नियमांविरुद्ध चिकित्सकबोलणे सुरूच ठेवले.

९.२ संस्कृती आणि व्यक्तिमत्व

---

20 व्या शतकाच्या सुरुवातीच्या काळात, संस्कृती आणि व्यक्तिमत्व चळवळ मानवशास्त्राच्या केंद्रस्थानी होती. मानवी अनुभवाला आकार देण्यासाठी मनोवैज्ञानिक आणि सांस्कृतिक प्रभाव कशा प्रकारे संवाद साधतात हे पाहिले. 19व्या शतकात रॅडक्लिफ-ब्राऊन आणि मॅलिनॉव्हस्की यांच्या प्रकार्यवादी विचारप्रवाहासह, सामाजिक

उत्क्रांतीवाद आणि प्रसारवादाच्या विरोधात संस्कृती आणि व्यक्तिमत्व हा एक प्रतिसाद होता. सुरुवातीच्या उत्क्रांतीवादी, उदा. लुई हेन्री मॉर्गन आणि एडवर्ड टायलर, ज्यांचा असा विश्वास होता की प्रत्येक सभ्यता समान श्रेणीबद्ध उत्क्रांती प्रक्रियेतून जाते, त्यांना फ्रांझ बोआस आणि त्यांच्या अनेक विद्यार्थ्यांनी (रुथ बेनेडिक्टसह) विरोध केला. सिग्मंड फ्रायड, एरिक एरिक्सन, एडवर्ड सॅपिर, रुथ बेनेडिक्ट, मार्गरेट मीड, अब्राम कार्डिनर, राल्फ लिंटन, कोरा ड्युबॉइस, क्लाइड क्लकहोन, रॉबर्ट लेव्हिन यांसारख्या संस्कृती आणि व्यक्तिमत्व विचारप्रवाहाशी संबंधित अनेक विद्वान अभ्यासक आहेत.

बहुसंख्य सुप्रसिद्ध संस्कृती-आणि-व्यक्तिमत्व सिद्धांतकारांचे म्हणणे होते की समाजीकरण तंत्रांचा थेट प्रभाव व्यक्तिमत्वाच्या वैशिष्ट्यांवर पडतो. जेव्हा समाजीकरण यशस्वी होते, तेव्हा ते एखाद्या व्यक्तीच्या भावना, वृत्ती, वर्तन, सांस्कृतिक मूल्ये आणि नियमांना आकार देते, ज्यामुळे त्यांना मिसळण्यास आणि आसपासच्या मानवी समुदायाचे उपयुक्त सदस्य बनण्यास सक्षम करते. संस्कृती आणि व्यक्तिमत्व यांच्यातील संबंध विविध समाजीकरण तंत्रे विविध व्यक्तिमत्व प्रकारांकडे कसे घेऊन जातात हे पाहिले.

मीड यांनी त्यांचे संशोधन केले त्यावेळेस अमेरिका पहिल्या महायुद्धात गुंतलेली होती, महायुद्धाचा परिणाम कुटुंबांवर झाला आणि काही बाबतीत त्यांचे विघटन झाले. मानवशास्त्र हे एक नवीन क्षेत्र होते जे जैविक पूर्वस्थितीचे सापेक्ष महत्त्व आणि व्यक्तीच्या वर्तणुकीची वैशिष्ट्ये आणि निसर्ग विरुद्ध पालनपोषण वादाच्या संबंधात चालू असलेल्या चर्चेत सामील होते. चर्चा मुख्यतः जीवशास्त्र आणि संस्कृती मानवी व्यक्तिमत्त्वावर कसा प्रभाव पाडतात यावरील चर्चेवर केंद्रित होती. परिणामी, पहिल्या महायुद्धानंतर अमेरिकेतील तत्कालीन सामाजिक समस्यांवर या चर्चेचा मोठा प्रभाव पडला. त्याच वेळी, "ओडिपस कॉम्प्लेक्स" सारख्या मनोविश्लेषक सिग्मंड फ्राईडच्या मतांमध्ये शिक्षणतज्ञांनी रस घेण्यास सुरुवात केली.

संस्कृती, वर्तणूक आणि व्यक्तिमत्व (1982) या पुस्तकात मध्ये, रॉबर्ट लेव्हिन यांनी असे मांडले आहे की संस्कृती आणि व्यक्तिमत्त्वाच्या अभ्यासात सातत्य का नाही हे स्पष्ट करण्याच्या प्रयत्नात पाच भिन्न दृष्टीकोन आहेत.

रुथ बेनेडिक्ट, मार्गरेट मीड आणि जेफ्री गोर यांनी एक दृष्टीकोन स्वीकारला जो कदाचित सर्वात प्रसिद्ध आहे. सांस्कृतिक सापेक्षतावादाची बोआशियन संकल्पना मानसशास्त्रीय तत्वांशी जोडलेली होती ज्याला कॉन्फिगरेशन पद्धत म्हणून ओळखले जाते. संस्कृती आणि व्यक्तिमत्व एकमेकांशी गुंफलेले असल्याने त्यांना वेगळेपणाने पाहिले जाऊ शकत नाही असा दृष्टीकोन घेतला. सांस्कृतिक एकरूपतेवर जोर देण्यासाठी आणि आंतर-सांस्कृतिक भिन्नता दुर्लक्षित करण्यासाठी या दृष्टिकोनावर वारंवार टीका केली जाते. विशेषतः बेनेडिक्टवर खूप मानवतावादी असल्याने आणि पुरेसे सांख्यिकीय पुरावे वापरत नसल्याची टीका करण्यात आली.

संस्कृतीविरोधी/व्यक्तिमत्वविरोधी संबंध हा दुसरा दृष्टिकोन होता. या दृष्टिकोनानुसार, एखाद्याच्या मानसिकतेबद्दल बोलणे अनावश्यक आहे. या सिद्धांतानुसार, समाजात टिकून राहण्यासाठी, लोकांनी पर्यावरणास योग्य प्रतिसाद तयार केला आहे. प्रत्येक मानवी समुदाय व्यक्तिमत्व प्रकार किंवा गुणधर्मांच्या समान सामान्य वितरणाची प्रतिकृती बनवतो.

मानसशास्त्रीय तिसरा कपात दृष्टिकोन आहे यामध्ये सामाजिक वर्तनाचे मूळ म्हणून व्यक्तीच्या मानसशास्त्राची तपासणी करणे आवश्यक होते. या दृष्टीकोनासाठी, फ्रायड आणि त्याच्या नंतर आलेले प्रतिस्पर्धी होते. संस्कृती आणि व्यक्तिमत्व विचार शाळेत, याकडे सर्वात कमी लक्ष किंवा अनुयायी मिळालेले दिसतात.

लेव्हिन यांच्या मतानुसार, दोन-प्रणालींच्या दृष्टीकोनातून व्यक्तिमत्व मध्यस्थी करणे हे केवळ दोन सिद्धांत आहेत, ज्याने 1980 च्या दशकात हे केले. अब्राम कार्डिनर, एक मनोविश्लेषक, आणि राल्फ लिंटन, एक मानवशास्त्रज्ञ, यांनी व्यक्तिमत्व मध्यस्थता निर्माण केली. हे असे प्रतिपादन करते की समाजाच्या मुख्य संस्था, जसे की त्याचे निर्वाह आणि तडजोडीचे नमुने, पर्यावरणाद्वारे प्रभावित होतात. याचा परिणाम मूलभूत व्यक्तिमत्व लक्षणांवर होतो, ज्याचा धर्मासारख्या सहायक संस्थांवर प्रभाव पडतो. या प्रक्रियेत व्यक्तिमत्त्वाची भूमिका सुरू होते. या दृष्टीकोनाने मनोवैज्ञानिक कपात दृष्टीकोन समाजशास्त्रीय आणि सांस्कृतिक दृष्टीकोनांच्या सुसंगततेत आणला.

मेलफोर्ड स्पिरो, इंकेल्स आणि लेव्हिन्सन यांनी दोन-प्रणालींचे दृश्य तयार केले. या सिद्धांतानुसार, व्यक्तिमत्व आणि संस्कृती एकमेकांशी संवाद साधतात आणि संतुलित करतात. स्पिरो यांना "व्यक्तिमत्त्वाचा सामाजिक सांस्कृतिक व्यवस्थेच्या कार्यावर कसा प्रभाव पडतो" यात विशेष रस होता. वेगळ्या प्रणाली म्हणून किंवा त्याच क्रमाच्या माहितीमधून योग्य विश्लेषणात्मक अमूर्त म्हणून पाहण्याऐवजी, संस्कृती आणि व्यक्तिमत्व मोठ्या क्षेत्राचे घटक म्हणून पाहिले जातात. दुसऱ्या शब्दांत, संस्कृती आणि व्यक्तिमत्व एकमेकांशी जोडलेले आहेत आणि समान मार्गाचे अनुसरण करतात. समाजीकरणाच्या पद्धतींवर संस्कृतीचा प्रभाव पडतो, ज्यामुळे व्यक्तिमत्त्वातील काही भिन्नता प्रभावित होतात. हॉफस्टेड आणि मॅक्रे असे सूचित करतात की प्रत्येक समाजाची स्वतःची संस्कृती आणि इतिहास आहे कारण विविध समाजीकरण पद्धती विविध समुदायांमध्ये अस्तित्वात आहेत. या दृष्टिकोना नुसार सार्वभौमिक नियमानुसार संस्कृती विकसित होते यावर विश्वास ठेवू नये. काही मानसशास्त्रीय मानवशास्त्रज्ञांनी अलीकडेच संस्कृती आणि व्यक्तिमत्व यांच्यातील संबंधांमध्ये त्यांची स्वारस्य पुन्हा जागृत केली आहे.

अशाप्रकारे, संस्कृती आणि व्यक्तिमत्व शाळेत कठोर दृष्टिकोन, केंद्रीकृत नेतृत्व किंवा सर्वसमावेशक प्रशिक्षण कार्यक्रमाचा अभाव होता. तथापि, त्यात काही मूलभूत तत्त्वे होती ज्यावर बहुसंख्य अभ्यासक सहमत असतील. या विचारप्रवाहाने निदर्शनास आणून दिले की प्रौढांचे वर्तन "सांस्कृतिक रीतीने नमुनेदार" असते आणि सुरुवातीच्या अनुभवांनी व्यक्तीची ओळख घडवली. तरीही जसजसे व्यक्ती वृद्ध होत जाते तसतसे सांस्कृतिक प्रथा आणि सामाजिक संस्था, जसे की धर्म, यांचा प्रौढ व्यक्तिमत्त्वाच्या वैशिष्ट्यांवरही परिणाम झाला.

१.३ मार्गरेट मीड

मार्गरेट मीड यांची आई एमिली मीड, एक समाजशास्त्रज्ञ आणि स्त्रीवादी होती आणि त्यांचे वडील एडवर्ड मीड, व्हार्टन स्कूलचे अर्थशास्त्रज्ञ, शैक्षणिक यश आणि लोकशाही तत्त्वांबद्दल वचनबद्ध होते. अमेरिकन मानवशास्त्राचे जनक फ्रान्झ बोआस यांनी 1920 च्या दशकाच्या

सुरुवातीला बर्नार्ड कॉलेजमध्ये मीड यांना शिकवले. मीडने रुथ बेनेडिक्टशीही चर्चा केली, जी बोआसची सहाय्यक होती. त्यांनी शोधून काढले की सुरुवातीच्या संस्कृतींचा अभ्यास केल्याने अमेरिकन जीवनातील एका महत्त्वपूर्ण समस्येचे परीक्षण करण्यासाठी एक विशेष प्रयोगशाळा उपलब्ध आहे: मानवी वर्तनाचे कोणते प्रमाण सार्वभौमिक आहे, म्हणून वरवर पाहता जन्मजात आणि अपरिवर्तनीय आहे आणि कोणत्या प्रमाणात सामाजिकरित्या प्रेरित आहे? या प्रश्नाला स्पष्ट प्रतिसाद दिल्याने बहुधा स्त्रियांच्या कनिष्ठतेबद्दल खात्री असलेल्या लोकसंख्येला मदत झाली असती आणि लिंग निकषांच्या कठोरपणाचे समाजात काही सामाजिक परिणाम होऊ शकतात.

कालांतराने मागरेट मीड अमेरिकेतील सर्वात लोकप्रिय मानवशास्त्रज्ञांपैकी एक बनल्या. "कर्मिंग ऑफ एज इन सामोआ" (1982) हे त्यांचे काम आजही सर्वाधिक विकले जाणारे मानवशास्त्राचे पुस्तक आहे. त्यांनी अनेक वेगवेगळ्या मासिकांसाठी लेखन केले आहे. 1976 पर्यंत त्यांच्याकडे 1400 पेक्षा जास्त छापील घटकहोते. Male and Female (1949) यामध्ये मीड यांनी सर्व समुदायांमध्ये स्त्री-पुरुष भूमिकांना बळकटी देणारे पालकत्वचे मार्ग तपासले आणि स्वभाव विरुद्ध पालनपोषणाची भूमिका किंचित कमी केली. पारंपारिक लिंग साचेबद्ध करण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली. मुलांच्या संगोपनावर मीड यांच्या निरीक्षणांचा अमेरिकन समाजावर लक्षणीय परिणाम झाला. त्या एखाद्या मानवशास्त्रज्ञाप्रमाणे तिच्या बाळाच्या आहाराच्या गरजांचा मागोवा ठेवते, त्या काळातील बदलओळखते आणि नंतर त्या काळात तिच्या शिकवण्याच्या आणि लेखनाच्या जबाबदाऱ्या आखतात. डॉ. स्पॉक यांचे अर्भक काळजी आणि पर्यायाने दुसऱ्या महायुद्धानंतरच्या बेबी बूमर्सचे संगोपन यावर काही प्रमाणात याचा प्रभाव पडला. भरपूर लिहूनही त्यांचा मानवशास्त्रावर थोडा प्रभाव आहे. मागरेट मीड यांनी पुरोगामी विचारांची सांगड घालण्यासाठी आणि परंपरेचा आदर राखण्यासाठी अनेक लोकांच्या प्रयत्नांना प्रोत्साहन दिले. त्यांच्या जीवनावर आणि कार्याचा खोलवर परिणाम झाला आहे. दुसऱ्या महायुद्धात दक्षिण पॅसिफिकमध्ये त्यांच्या क्षेत्रकार्यासाठी वित्तपुरवठा बंद झाल्यानंतर त्यांनी 1944 मध्ये इंटरकल्चरल स्टडीजची संस्था सुरू केली. मीडच्या क्षेत्रीय संशोधनाचा तिच्या सैद्धांतिक संकल्पनांवर थेट प्रभाव पडला. त्यांनी पाच क्षेत्रीय सहलींमध्ये भाग घेतला आणि 1925 ते 1939 दरम्यान आठ विविध समुदायांवर संशोधन केले.

(बेबी बूमर्स- द्वितीय विश्वयुद्धानंतरच्या वर्षांमध्ये जन्मलेली व्यक्ती, जेव्हा जन्मदरात तात्पुरती लक्षणीय वाढ झाली होती.)

तुमची प्रगती तपासा

1. मागरेट मीड यांच्या काही पुस्तकांची यादी करा.
2. लेखात चर्चा केल्याप्रमाणे कुटुंबातील महिलांकडून काय अपेक्षित आहे आणि तुम्ही ते दैनंदिन जीवनातील परिस्थितीशी कसे जोडू शकता?

फील्डवर्क

1. सामोआमध्ये त्यांचे कर्मिंग ऑफ एज इन सामोआ हे पुस्तक. 1925 मध्ये आठ महिन्यांच्या वास्तव्यावरून लिहिले गेले.

2. 1930 च्या उन्हाळ्यात ओमाहा मूळ अमेरिकन लोकांचा शोध.
3. न्यू गिनीमधील क्रॉस-सांस्कृतिक तुलनात्मक संशोधन जे 1931 ते 1933 पर्यंत जास्त काळ टिकले, त्यांचे दस्तऐवजीकरण तिच्या पुस्तकात आहे. श्री प्रागैतिहासिक संस्कृतींचे लिंग आणि स्वभाव (1963).
4. बालीमध्ये 1936 ते 1938 आणि 1939 मध्ये पुन्हा एकदा संशोधन.
5. 1938 मध्ये, न्यू गिनीचा इआतमुल.

मीडच्या प्राथमिक योगदानाचा एथनोग्राफिक पाया देखील बाल संगोपन पद्धतीमध्ये आहे जे व्यक्तिमत्त्वांना आकार देतात आणि त्यामध्ये, विशिष्ट समाजांना त्यांची मूलभूत वैशिष्ट्ये देतात आणि हे फील्डवर्कच्या या तीन कालखंडात वापरले जाते.

१.४ सामोआमध्ये वयाचे आगमन (वयात येताना)

फील्डवर्कच्या पहिल्या टप्प्यात. मीड्सने तारु बेटावरील तीन जवळच्या गावांमध्ये आठ ते वीस वयोगटातील सुमारे साठ ते ऐंशी वयाच्या महिलांवर संशोधन केले आणि सामोआच्या बालपणीच्या चित्रणाचा आधार म्हणून काम केले. त्यांनी मूलभूत मानसशास्त्रीय चाचण्यांची मालिका आयोजित केली, जसे की संख्यांसाठी मेमरी रोट, आणि सामोअन्स एकमेकांचा कसा न्याय करतात यावर विविध वैयक्तिक आणि कौटुंबिक सामग्रीसंकलित केला (सर्वात सुंदर मुलगी, सर्वात हुशार माणूस, सर्वात वार्डट मुलगा).

मुख्य निष्कर्ष असा होता की सामोआ मधील महिलांचे किशोरावस्था तणावपूर्ण नव्हते कारण सामोआ संस्कृतीने संपूर्ण दबाव शोषला होता. सामोअन बाळांना ते दोन किंवा तीन वर्षांचे होईपर्यंत मागणीनुसार स्तनपान केले जाते, परंतु आयुष्याच्या पहिल्या आठवड्यात, त्यांना इतर पदार्थ उदा.पपई आणि नारळाचे दूध देखील मिळते. सहा ते सात वयोगटातील मुलीला चिमुकल्यांचा ताबा दिला जातो; ही मोठी मुले लहान मुलांचा सांभाळ करतात आणि त्यांच्या अवज्ञासाठी त्यांना जबाबदार धरले जाते. बाल संगोपनासाठी त्यांना जबाबदार ठरविले जाते. सामोअन कुटुंब द्विदिशात्मक आणि मोठे आहे. गटाचे सदस्य मैत्री, विवाह, रक्त किंवा दत्तक याद्वारे संबंधित होते. घरात तणाव असताना कुटुंबातील इतर सदस्यांसोबत राहण्याचे स्वातंत्र्य असते.

मीड यांनी दावा केला की सामोआमधील लैंगिक संबंध सामान्य आणि समस्यारहित होते. भिन्नलिंगी आणि समलैंगिक संबंध स्वीकारले गेले आणि व्यापक झाले. "बेकायदेशीर" (अनौरस)मुलांचा घरामध्ये समावेश करणे ही फार मोठी गोष्ट नव्हती.

मीड यांनी असा युक्तिवाद केला की सामोअन समाज आणि मुले सुलभ संक्रमण आणि लवचिक स्थिती समायोजनद्वारे वैशिष्ट्यीकृत आहेत. त्यात बालपण आणि समाज या दोघांचा समावेश होता, या अभ्यासाच्या परिणामांमुळे मीड यांचे कार्य अत्यंत महत्त्वाचे ठरले.

याव्यतिरिक्त, मागरिट मीडच्या मते, पौगंडावस्थेतील वर्तनावर सर्व अभ्यास करणारे मानसशास्त्रज्ञ नैसर्गिक वातावरण आणि सामाजिक संदर्भ लक्षात घेण्यात अयशस्वी ठरले.

मानवशास्त्रज्ञ त्यांच्या सिद्धांतांची चाचणी घेत असताना आदर्श प्रयोगशाळेसारख्या व्यवस्थांवरलक्ष केंद्रित करतात कारण त्यांचा तसा कल होता. परिणामी, मागरेट मीडच्या मते, मानव अभ्यास पद्धतींचा वापर करून किशोरवयीन वर्तनाचे मानवशास्त्रीय विश्लेषण आवश्यक होते. वैज्ञानिक पुरावे न गमावता काटेकोरपणे परिमाणात्मक डेटा संकलन पद्धतींपासून गुणात्मक मूल्यमापनाकडे प्रतिमानात्मक शिफ्ट सुरू केल्यामुळे, सामोआमध्ये कर्मिंग ऑफ एज हे मानवशास्त्रीय अभ्यासातील मूलभूत पायाआहे.

संस्कृती आणि व्यक्तिमत्व-
मागरेट मीड - कर्मिंग ऑफ
एज इन सामोआ-
सामोआवयात येताना

कर्मिंग ऑफ एज इन सामोआ मध्ये मीड यांनी असा दावा केला आहे की त्यांच्या अभ्यासा वेळी तपासणीच्या वेळी सामोआ समाजातील परस्परविरोधी सामाजिक मूल्यांच्या अभावामुळे युनायटेड स्टेट्स आणि इतरत्र पसरलेल्या किशोरवयीन चीकीत्सांच्या अनुपस्थितीत योगदान दिले. त्यांनी असेही नमूद केले की तरुण सामोआन स्त्रिया पती आणि मुले होण्यापूर्वी नियमितपणे शारीरिक संबंध ठेवतात, त्यांच्या इच्छा दडपण्यासाठी विरोध करतात. मीडचे म्हणणे आहे की सामोआन समाजाच्या मोकळेपणासह - जिथे जन्म, मृत्यू आणि प्रजनन याविषयीची माहिती मुलांपासून गोपनीय ठेवली जात नाही - या घटकांनी मानसिकदृष्ट्या प्रयत्नशील किशोरावस्थेऐवजी प्रौढ होण्यासाठी सहज संक्रमण होण्यास हातभार लावला आहे. युनायटेड स्टेट्स मध्ये सर्वसामान्य प्रमाण म्हणून, प्रौढ सामोआचे वर्तन, आक्रमकता किंवा हिंसक भावनां शिवाय आनंददायी होते. त्यामुळे मीड या निष्कर्षापर्यंत पोहोचल्या की अमेरिकन किशोरवयीन मुलांचा शारीरिक पाया भक्कम नसतो आणि ते सांस्कृतिकदृष्ट्या विलक्षण होते. त्यांनी असेही विचार केले की समुदायाच्या एकसंध रचनेमुळे सामोआन स्त्रिया त्यांच्या जोडीदार आणि समवयस्क गटांबद्दल कठीण सामाजिक निर्णय घेण्याच्या तणावापासून वाचतात. त्यांनी अमेरिकन शिक्षण तज्ञांना अशा शिक्षण पद्धतीवर लक्ष केंद्रित करण्याचा सल्ला दिला ज्याने देशाच्या किशोरवयीन लोकसंख्येला अमेरिकेसारख्या विषम संस्कृतीत नैतिक निर्णय घेण्यासाठी सुसज्ज केले जेथे तरुणांना विविध शक्यता आहेत. मीड यांनी सामोआमधील कर्मिंग ऑफ एजचा शोध लावला कारण पाश्चात्य समाजातील पौगंडावस्थेतील "स्ट्रूम आणि डांग" पासून ते वाचलेले असल्याने सामोआ मधील लोकांमध्ये त्यासांस्कृतिक दृष्टीने खूप आराम वाटला. सामोआन तरुण 15 किंवा 16 वर्षांचे होईपर्यंत त्यांना त्यांच्या आर्थिक आणि घरगुती कामांसाठी ओळखले जात. मीडने सामोआचे उदाहरण वापरून त्या देशात पालकांच्या कडक देखरेखीची कमतरता स्पष्ट केली, विशेषतः तरुण लोकांच्या लैंगिक वागणुकीबाबत. पालकत्वाच्या या अधिक अनुज्ञेय दृष्टिकोनाच्या विरुद्ध अमेरिकन पालकांनी त्यांच्या मुलांवर कठोर नियम लादले, ज्यामुळे त्यांच्या आणि त्यांच्या संततीमध्ये वाद निर्माण झाला.

मीड यांनी Culture and Commitment (1970) आणि त्यांचे आत्मचरित्र ब्लॅकबेरी विंटर (1972) यांसारख्या पुस्तकांमध्ये, Redbook मासिकाच्या लेखांमध्ये आणि तिच्या व्याख्यानांमध्ये अमेरिकन लोकांना पटवून देण्याचा प्रयत्न केला की इतरांचे जीवन समजून घेणे लोकांना त्यांचे स्वतःचे समजून घेण्यास मदत करू शकते, जे हाताळणे सोपे होते. लैंगिकतेसह (समलैंगिक तसेच विषमलैंगिक), मातृत्व आणि करिअर एकत्र जाऊ शकतात आणि पाहिजेत, जे मातृत्वासाठी अतिभारीत केलेल्या नव मातांसाठी समर्थन नेटवर्क तयार करतात.

दुसरा टप्पा-

मीडच्या 1931-1933 च्या तीन न्यू गिनी समुदायांमधील संशोधनाचे निष्कर्ष "तीन आदिम समाजातील लैंगिक आणि स्वभाव" मध्ये सादर केले आहेत. त्यांचा अभ्यास "दोन लिंगांच्या सामाजिक व्यक्तिमत्त्वांची परिस्थिती " या मूलभूत मुद्द्यावर केंद्रित होता. पापुआ न्यू गिनीच्या उत्तर किनाऱ्यावर, हे तीन कुळे एकमेकांपासून फक्त शंभर मैलांच्या अंतरावर होते, तरीही त्यांची व्यक्तिमत्त्वे पूर्णपणे भिन्न होती.

अर्पेश-

अर्पेश मध्ये आई आणि वडिलांनी मुलाच्या संगोपनाच्या जबाबदारीत समान सहभाग घेतला. तरुण पुरुष आणि अगदी मध्यमवयीन पुरुष देखील त्यांच्या आकर्षक व्यक्तिमत्त्वाबद्दल वारंवार प्रशंसा करत होते. धान्यवाढवणे आणि मुले होणे हे अर्पेशचे सर्वात मोठे साहस मानले जात होते. (अन्न संकलन, शिकार व मुले जन्मास घालणे गौरवाची बाब मानली जात होती.

मुंडुगुमोर

मुंडुगुमोर संस्कृती ही कल्पनेवर बांधली गेली होती की समान लिंगाचे लोक एकमेकांशी स्वाभाविकपणे वैर करतात. आई आणि मुली तसेच मुंडुगुमोरचे वडील प्रतिस्पर्धी होते. मुंडुगुमोर मूल जन्माला आल्यावर त्याच्या साठी जग वैरी आहे. "असे जग ज्यामध्ये त्याचे स्वतःचे बहुतेक समानलिंगधारी माणसे त्याचे शत्रू असतील," मीडने लिहिले. त्यांना शारीरिक लढाई आणि आक्रमकपणे महिलांनाप्राप्त करण्यात अधिक परिपूर्णता मिळेल.

त्वांबुली-

त्वांबुली पुरुषांना कलेमध्ये खूप रस होता. प्रत्येक माणूस हा एक कलाकार असतो, आणि त्यातील बहुसंख्य लोक केवळ एका कला प्रकारातच नाही तर नृत्य, शिल्पकला, चित्रकला, वेणी बांधणे, विणकाम आणि इतर कलाकुसर यासह अनेक प्रकारात प्रतिभावान असतात. खरी सत्ता त्वांबुली महिलांकडे होती, ज्यांनी मासेमारी आणि सर्वात महत्त्वपूर्ण उद्योगांवर देखरेख केली आणि त्यांच्या पुरुष लोकांना "सहनशीलतेने आणि कौतुकाने" वागवले.

तिसरा टप्पा-

(बाली मधील फील्डवर्क 1936 - 1938)

त्यांनी आणि ग्रेगरी बेटेसन यांनी यावेळी व्यक्तिमत्त्वाच्या सांस्कृतिक पायाचा शोध घेतला. बालीनीज संशोधन महत्त्वपूर्ण आहे कारण त्यात बालीज पात्र निर्माण झाले आणि छायाचित्रणाचा वापर संशोधन साधन म्हणून केला. निरीक्षणे नोंद करण्यासाठी आणि सामायिक करण्यासाठी त्यांनी पारंपारिक वंशविज्ञानाचे छायाचित्रण रेकॉर्ड्ससह मिश्रण केले.

त्यांनी बाजोएंग गेडेच्या पर्वतीय समुदायातील त्यांच्या कामाच्या आधारे अभिमुखता-आधारित जीवन शैली नोंद केली. सामाजिक अस्तित्वासाठी दर्जा आणि स्वतःसाठी वेळ आवश्यक असल्याचे त्यांच्यालक्षात आले. प्रत्येक माणसाला गावाच्या सामाजिक रचनेत

त्याचे स्थान माहीत होते. वरिष्ठ व्यक्तीने पूर्वेला किंवा खालच्या व्यक्तीच्या आत आणि बाजूला झोपले पाहिजे आणि उभ्या (उच्च स्थितीसाठी उच्च खुर्ची) मुद्रा, इतर गोष्टींबरोबरच, स्थितीचे भेद सूचित करतात. बाजोएंग गेडेने वेळ, जागा आणि आत्म्याची स्थिती थोड्या गडबडीने स्वीकारली. त्यांची दिशा तुरुंगापेक्षा ढाल म्हणून समजली गेली. ही सांस्कृतिक माहिती जन्मतःच दिली गेली. या बोलण्याच्या हावभाव आणि वागण्याच्या सवयी मूल हळूहळू अंगीकारते.

एकूण, त्यांनी 22,000 फूट 16 मिमी फिल्म आणि 25,000 स्थिर प्रतिमाप्राप्त केल्या. कसून मानवशास्त्रीय दस्तेवज निर्माण केला. हे दस्तऐवजीकरण आणि संशोधनाचे उत्कृष्ट कार्य आहे.

काही विरोधकांनी मीड त्यांच्या ताऊ बेटावर राहण्याच्या त्यांच्या निवडीवर टीका केली आहे, जिथे त्यांनी पौगंडावस्थेतील महिलांचा पद्धतशीर दृष्टिकोनातून अभ्यास केला होता. त्यांनी पॉलिनेशियन घराएवजी नौदल दवाखान्यात स्थानिक कुटुंबासह राहण्याची निवड केली. मीड त्यांच्या निर्णयाची चर्चा करतात आणि रुथ बेनेडिक्टला लिहिलेल्या या पूर्वीच्या अप्रकाशित पत्रात सामोआन कुटुंबात न राहून ती स्वतःला "संरक्षण" करत असल्याची भीती व्यक्त करतात.

टीका-

कर्मिंग ऑफ एज इन सामोआ च्या प्रकाशनानंतर मीड यांनी भरपूर मीडिया कव्हरेज आणि मानवशास्त्रीय समुदायाचे लक्ष वेधले गेले. समोआन लैंगिकतेच्या पुस्तकातील चित्रणावर अनेक शैक्षणिक, गट आणि सामोआन वारसा असलेल्या लोकांनी टीका केली होती आणि मीडवर या संदर्भात पक्षपाताचा आरोप करण्यात आला होता. असे वाटले की मीडची मुलाखत घेतलेल्या तरुणींनी, ज्यांनी त्यांच्या अनुभवांबद्दल अतिशयोक्ती किंवा खोटे बोलले असेल, त्यांच्यावर देखील त्यांची दिशाभूल केल्याचा आरोप आहे. डेरेक फ्रीमन, एक मानवशास्त्रज्ञ ज्याने आपल्या कारकिर्दीचा महत्त्वपूर्ण भाग मीड यांच्या निष्कर्षांना आव्हान देण्यासाठी घालवला, 1980 च्या दशकात त्यांच्या अभ्यासावर टीका केली. लॉवेल डी. होम्स आणि एलेन न्होड्स होम्स यांसारख्या इतर मानवशास्त्रज्ञांनी मीड यांच्या बहुतेक निष्कर्षांचे समर्थन केले. सामोआच्या निकालाची लागू होणारी वयात येण्याची शक्यता वादातीत राहिली.

बालीनीज पात्र हे मीडच्या कार्यातील मध्यवर्ती थीमचे उदाहरण देते - वैयक्तिक आणि सांस्कृतिक पॅटर्नमधील संबंध. हा दृष्टिकोन "संस्कृती आणि व्यक्तिमत्व" म्हणून ओळखला जातो. मीडने असा युक्तिवाद केला की संस्कृती ही केवळ वैयक्तिक लेखणी मोठी नसते. व्यक्ती ही सांस्कृतिक वर्तनाची उत्पत्ती आहे जी व्यक्तींना सामान्य पण अद्वितीय शिष्टाचारात आकार देते. याचा नंतर पुन्हा अर्थ लावला जातो आणि पुन्हा व्यक्त केला जातो, बाळ प्रौढ झाल्यावर, मूल पालक बनल्यावर आराम मिळतो. व्यक्ती आणि संस्कृती यांच्यातील हा परस्परसंवाद ही एक गतिमान, जटिल प्रक्रिया आहे ज्याद्वारे मानव माणूस बनण्यास शिकतो, परंतु अतिशय विशिष्ट प्रकारचे मानव. मानवी विकासाच्या प्रक्रियेत लहान बाळाला आंघोळ घालण्याच्या पद्धती, पती-पत्नीचे सामायिक जवळीक, किंवा लहान हावभाव जे

लहान मुलाला जगात त्याचे स्थान शिकवतात आणि अशा प्रकारे संस्कृतीची सुसंगतता स्पष्ट करतात.

तुमची प्रगती तपासा

1. मार्गरेट मीडच्या कृतीवरील टीकेची चर्चा करा
2. मुले आणि मातृत्वावर मार्गरेट मीडच्या कार्यावर चर्चा करा.

९.५ सारांश

मार्गरेट मीड यांचा जन्म अशा कुटुंबात झाला जो सामाजिकदृष्ट्या सुस्थापित, उच्च मध्यमवर्गीय आणि सुशिक्षित होता. तिची आई अनेक सामाजिक समस्यांशी निगडित कॉलेज-शिक्षित महिला होती, तर त्यांचे वडील अर्थशास्त्राचे प्राध्यापक होते. इंग्रजी आणि मानसशास्त्रात डबल-मेजर असलेल्या मीडने तिच्या शेवटच्या वर्षात फ्रांझ बोआसकडून अभ्यासक्रम घेतला. रुथ बेनेडिक्ट, ज्याने बोआसची शिकवणी सहाय्यक म्हणून काम केले आणि तिला मानवशास्त्रासाठी पदवीधर शाळेत प्रवेश घेण्यास प्रवृत्त केले. मीडने तिच्या वैयक्तिक आणि व्यावसायिक कामात लिंग, बालपण आणि समाज यांच्यातील संबंध शोधले. मीडने तिच्या संशोधनाचे विषय म्हणून दक्षिण पॅसिफिक लोकांची निवड केली आणि त्यांनी त्यांचे उर्वरित आयुष्य मानवी स्वभावाची अनुकूलता आणि सामाजिक नियमांची विविधता तपासण्यात घालवले. **कमिंग ऑफ एज इन सामोआ** या तिच्या पुस्तकात त्यांनी असे निरीक्षण केले की सामोआन मुले लैंगिकतेच्या प्रौढ जगात तुलनेने सहजतेने बदलत आहेत आणि हे युनायटेड स्टेट्समधील मुलांपेक्षा वेगळे आहे, जेथे लैंगिक वर्तनावर व्हिक्टोरियन निर्बंध आणि मुलांमधील वाढत्या अंतरामुळे पुढे जात आहे. उत्पादक जगाने तरुणांना एक अनावश्यक आव्हान बनवले आहे.

मीड यांच्याकार्यावर डेरेक फ्रीमन यांनी टीका केली होती. त्यांनी मार्गरेट मीड आणि सामोआ प्रकाशित केले. मानवशास्त्रीय मिथक तयार करणे आणि अनमास्क करणे या कामात ज्यामध्ये त्यांनी सामोआन समाजाचे विकृतीकरण केल्याबद्दल मीडला दोष दिला. त्यांनी असा युक्तिवाद केला की मीड यांनी सामोआ समाजाला "अगदी साधे" मानून कमी लेखले. मीड यांच्या सामोआन भाषेवर प्रभुत्व नसल्यामुळे त्यांच्यावर टीका झाली. फ्रीमन टीका करतात की मीड ही संस्कृती दाखवण्याच्या पूर्वकल्पित हेतूने सामोआला गेल्या होत्या, जीवशास्त्राने नव्हे तर पौगंडावस्थेसारख्या जीवनातील संक्रमणांना मानवी प्रतिसाद निर्धारित केला होता नंतर फ्रीमनवरही टीका झाली.

९.६ प्रश्न

---

1. मीड यांच्या कमिंग ऑफ एज इन सामोआ या पुस्तकावर एक टीप लिहा
2. संस्कृती आणि व्यक्तिमत्वाचा दृष्टीकोन स्पष्ट करा
3. मानवशास्त्राच्या विद्याशाखेत मार्गरेट मीड यांच्या योगदानाची चर्चा करा.
4. संस्कृती आणि व्यक्तिमत्वावरील पाच दृष्टीकोनांवर चर्चा करा.

९.७ संदर्भः

संस्कृती आणि व्यक्तिमत्व-
मार्गरेट मीड - कर्मिंग ऑफ
एज इन सामोआ-
सामोआवयात येताना

1. <https://egyankosh.ac.in/bitstream/123456789/83675/1/Unit-7.pdf>
2. <https://anthropology.ua.edu/theory/culture-and-personality/> written by Petrina Kelly, Xia Chao, Andrew Scruggs, Lucy Lawrence and Katherine Mcghee-Snow.
3. LeVine, Robert A. 1982 Culture, Behavior, and Personality. New York: Aldine Publishing.
4. LeVine, R.A. 2001 Culture and Personality Studies 1918-1960. Journal of Personality. 69:6, 803-818.
5. Hofstede and McCrae 2004 Personality and Culture Revisited. Cross-Cultural Research. 38:1, 52-88.
6. <https://www.history.com/topics/womens-history/margaret-mead>
7. CEC. (2019, December 3). Margaret Mead - Coming of Age in Samoa. Retrieved from Youtube:
https://www.youtube.com/watch?v=LTSI_ueqNqQ&t=341s
8. Mead, M. (1961). Coming of Age in Samoa: A Psychological Study of Primitive Youth for Western Civilization. 1928. New York: Morrow.
9. Wurtzburg, Susan. (2012). Coming of Age in Samoa. https://www.researchgate.net/publication/322277504_Coming_of_Age_in_Samoa

संस्कृतीचे आकृतिबंध(वर्तनबंध) - रुथ बेनेडिक्ट

घटक संरचना:

- १०.० उद्दिष्टे
- १०.१ प्रस्तावना
- १०.२ रुथ बेनेडिक्ट - एक मानवशास्त्रज्ञ
- १०.३ संस्कृतीचे नमुने (आकृतीबंध / वर्तनबंध)
- १०.४ सारांश
- १०.५ प्रश्न
- १०.६ संदर्भ आणि अधिक वाचनासाठी

१०.०. उद्दिष्टे

- रुथ बेनेडिक्टच्या मानवशास्त्रातील योगदानाचा संदर्भ समजून घेणे
- विद्यार्थ्यांना सांस्कृतिक सापेक्षतावादाच्या क्षेत्रातील संस्कृतीच्या नमुन्यांशी परिचित करणे

१०.१ प्रस्तावना

मूळतः 1934 मध्ये प्रकाशित पॅटर्न ऑफ कल्चर, हारुथ बेनेडिक्ट यांचा मानवशास्त्रीय ग्रंथ आहे. 14 भाषांमध्ये अनुवादित आणि तीन अद्ययावत इंग्रजी आवृत्त्यांसह, हे पुस्तक अमेरिकन मानवशास्त्रात उत्कृष्ट मानले जाते. बेनेडिक्ट यांनी सांस्कृतिक सापेक्षतावादाची कल्पना लोकप्रिय केली -की आपण इतर संस्कृतींचा आपल्या मानकांनुसार न्याय करू नये तर त्यांना त्यांच्या स्वतःच्या अटींवर पहावे.त्यांनी "संस्कृती आणि व्यक्तिमत्त्व" मानवशास्त्रीय विचारप्रवाह स्थापन करण्यात मदत केली, जी द्वितीय विश्वयुद्धापर्यंत युनायटेड स्टेट्समध्ये एक प्रबळ शैक्षणिक प्रतिमान होती आणि आज आपल्याला माहित असलेल्या मानसशास्त्रीय मानवशास्त्राच्या क्षेत्राची व्याख्या केली जाते.

संस्कृतीचे वर्तनबंध संस्कृती आणि व्यक्तिमत्त्व यांच्यातील संबंधांबद्दल विचार करण्यासाठी आधारभूत काम करतात. फ्रांझ बोआस यांच्या विचार परंपरेनुसार, बेनेडिक्ट संस्कृतीला एक मानसिक घटना मानतात जी शिकलेली, एकत्रित आणि सामायिक केली जाते. त्या बोआस यांचा दृष्टिकोन संस्कृतीत सुसंगतता कशामुळे येते हे विचारून आणखी एक पाऊल पुढे नेतात. त्यांच्या पुस्तकाच्या संरचनेत तीन केंद्र आहेत. पहिले तीन प्रकरणे सांस्कृतिक

मानवशास्त्राचा आधार स्पष्ट करतात आणि संस्कृती कशाची निर्मिती होते याच्या व्याख्या आणि उदाहरणे शोधतात. संस्कृती ही जीवशास्त्रावर आधारित आहे या कल्पनेविरुद्ध बेनेडिक्ट यांनी युक्तिवाद केला.

दुसरा प्रवाह तीन अध्यायांचा विस्तार करतो, प्रत्येक एका विशिष्ट संस्कृतीच्या सखोल केस स्टडीला (व्यष्टी अध्ययनास) समर्पित आहे: न्यू मेक्सिकोचे झुनी, पापुआ न्यू गिनीचे डोबुआन्स आणि व्हॅकुव्हर बेटाचे क्वाक्युटल. अंतिम दोन प्रकरणांमध्ये सामाजिक न्यायासाठी उत्कट युक्तिवाद समाविष्ट आहे आणि बेनेडिक्ट यांना स्त्रीवादी मानवशास्त्राचा अग्रदूत म्हणून स्थान दिले आहे. या प्रकरणांमध्ये, बेनेडिक्ट समाजाशी संबंधित विचलन आणि असामान्यतेच्या कल्पनांचे परीक्षण करतात आणि प्रश्न विचारतात: मुख्य प्रवाहातील नियमांचे पालन न करणाऱ्या व्यक्तींचे समाज काय करतो? ती नोंद करते की एका समाजात असामान्य असलेले वैशिष्ट्य दुसऱ्या समाजात स्वीकारले जाऊ शकते किंवा त्याची प्रशंसा देखील केली जाऊ शकते. उदाहरणार्थ, समलैंगिकता, पाश्चात्य समाजात असामान्य म्हणून पाहिले जाते परंतु अनेक मूळ अमेरिकन समाजांमध्ये नाही. त्यांनीअसा युक्तिवाद केला की सांस्कृतिक सापेक्षता प्रतिमांना आव्हान देण्यासाठी आणि अशा प्रकारे अधिक सहनशील, सर्वसमावेशक आणि आत्म-जागरूक अस्तित्वापर्यंत पोहोचण्यासाठी आवश्यक आहे.

१०.२ रुथ बेनेडिक्ट - एक मानवशास्त्रज्ञ

रुथ फुल्टन बेनेडिक्ट (5 जून, 1887 - सप्टेंबर 17, 1948) एक अमेरिकन मानवशास्त्रज्ञ आणि लोकसाहित्यकार होत्या, ज्यांच्या सिद्धांतांचा सांस्कृतिक मानवशास्त्रावर, विशेषतः संस्कृती आणि व्यक्तिमत्त्वाच्या क्षेत्रात खोल प्रभाव होता. त्यांचा जन्म न्यूयॉर्क शहरात झाला, त्यांनी वरसार कॉलेजमध्ये शिक्षण घेतले आणि 1909 मध्ये पदवी प्राप्त केली. त्यांनी 1919 मध्ये कोलंबिया विद्यापीठात पदवी शिक्षणात प्रवेश केला, जिथे त्यांनी फ्रांझ बोआस यांच्या मार्गदर्शनाखाली शिक्षण घेतले. त्यांनी पीएच.डी मिळवली आणि 1923 मध्ये शिक्षकी पेशा स्वीकारला.

फ्रांझ बोआस, त्यांचे शिक्षक आणि गुरू, यांना अमेरिकन मानवशास्त्राचे जनक म्हटले जाते आणि बेनेडिक्टच्या कार्यात त्यांची शिकवण आणि दृष्टिकोन स्पष्टपणे दिसून येतो. रुथ बेनेडिक्ट यांच्यावर त्यांचे गुरू बोआस यांच्या उत्कट मानवतावादाचा परिणाम झाला आणि त्यांनी संशोधन आणि लेखनात ते चालू ठेवले. सामाजिक विज्ञानातील तिच्या कारकिर्दीच्या सुरुवातीपासूनच त्यांनी बौद्धिक, धार्मिक आणि सौंदर्यात्मक घटकांची एकूण रचना म्हणून संस्कृतीची कल्पना केली.

बेनेडिक्ट यांनी अमेरिकन मानवशास्त्रीय संघटनेचे अध्यक्षपद भूषवले आणि अमेरिकन लोकसाहित्य संस्थेचे प्रमुख सदस्यही होते. विद्वान व्यवसायातील प्रमुख नेता म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या त्या पहिल्या महिला ठरल्या. तिला तिच्या क्षेत्रातील एक संक्रमणकालीन व्यक्तिमत्व म्हणून पाहिले जाऊ शकते, जी मानवशास्त्र आणि लोककथा या दोन्ही गोष्टींना संस्कृती-वैशिष्ट्य प्रसार अभ्यासाच्या मर्यादित मर्यादेपासून दूर ठेवून आणि संस्कृतीच्या स्पष्टीकरणासाठी अविभाज्य म्हणून कार्यप्रदर्शन सिद्धांतांकडे पुनर्निर्देशित करते. त्यांनी व्यक्तिमत्व, कला, भाषा आणि संस्कृती यांच्यातील संबंधांचा अभ्यास केला

आणि आग्रह धरून की अलगाव किंवा आत्मनिर्भरतेमध्ये कोणतेही वैशिष्ट्य अस्तित्वात नाही, हा सिद्धांत त्यांनी 1934 च्या संस्कृतीच्या वर्तनबंधरूपाने सर्वश्रुतकेला.

संस्कृतीचे वर्तनबंध (1934), मानवशास्त्रातील बेनेडिक्ट यांचे मोठे योगदान, झुनी, डोबू आणि क्वाक्युटल संस्कृतींची तुलना मानवी वर्तनाच्या संभाव्य श्रेणीचा किती लहान भाग कोणत्याही एका संस्कृतीत अंतर्भूत केला जातो हे दाखवण्यासाठी त्यांचा असा युक्तिवाद आहे की ते "व्यक्तिमत्व," गुण आणि वृत्तींचे संकुल आहे, ज्यामध्ये व्यक्तींना यश, चुकीचे किंवा बहिष्कृत म्हणून परिभाषित करते. सहा वर्षांनंतर, रेस: सायन्स अँड पॉलिटिक्सच्या प्रकाशनासह, त्यांनी वर्णद्वेषाच्या सिद्धांताचे खंडन केले.

अशाप्रकारे, रुथ बेनेडिक्टने त्यांचे बरेचसे कार्य संस्कृती आणि व्यक्तिमत्त्वावर केंद्रित केले. त्यांनी मानवतावादी पार्श्वभूमीतून मानवशास्त्राच्या क्षेत्रात प्रवेश केला आणि त्यांच्या संपूर्ण कार्यात ते चालू ठेवले.

तुमची प्रगती तपासा:

१ . रुथ बेनेडिक्ट यांचेवर एक संक्षिप्त टीप लिहा.

१०.३ संस्कृतीचे नमुने (आकृतीबंध / वर्तनबंध)

रुथ बेनेडिक्ट यांनी त्यांचे बरेचसे काम संस्कृती आणि व्यक्तिमत्त्वावर केंद्रित केले. त्यांचे मानवतावादी पार्श्वभूमीतून मानवशास्त्राच्या क्षेत्रात प्रवेश केला आणि त्यांच्या संपूर्ण कार्यात ते चालू ठेवले. 1929 मध्ये बेनेडिक्ट यांनी तीन शोधनिबंध सादर केले, द सायन्स ऑफ कस्टम, सायकोलॉजिकल टाइप्स इन द कल्चर्स ऑफ साउथवेस्ट आणि अॅनिमिझम. बेनेडिक्टने त्यांचे पहिले पुस्तक, पॅटर्न ऑफ कल्चर तयार करण्यासाठी उत्तर अमेरिकेतील कॉन्फिगरेशन ऑफ कल्चर आणि क्रॉस-कल्चरल परिप्रेक्ष्यातील असामान्यते वरील त्यांच्यानोंदी या तीन संशोधनांचा वापर केला. रुथ बेनेडिक्ट यांच्या मते, संस्कृतीतील एकात्मता त्याच्या सामग्रीची कायमस्वरूपी किंवा अर्ध-स्थायी रचना किंवा शैलीमध्ये व्यवस्था केल्यामुळे घडते. अशा आकृतीबंधास त्यांनी नमुना (वर्तनबंध) म्हटले.

संस्कृतीच्या नमुन्यांचा प्राथमिक संदेश मानवी अस्तित्वात शिकलेल्या वर्तनाचे सर्वोच्च महत्त्व आहे. वांशिक किंवा जैविक निर्धारवाद, किंवा सभोवतालच्या भौतिक वातावरणाद्वारे निर्धारित केलेल्या मानवी जीवनाच्या किंवा उत्क्रांती पदानुक्रमावर त्यांच्या स्थानाद्वारे मर्यादित असलेल्या मानवांच्या प्रचलित कल्पनेच्या विपरीत, बेनेडिक्ट असे मानतात की संस्कृती नमुना प्रदान करते. वंशाच्या मुद्द्यावर, किंवा जैविक निर्धारवादाच्या कल्पनांवर, बेनेडिक्ट संक्षिप्तपणे सांगतात: "त्याच्या आदिवासी सामाजिक संघटनेची, त्याच्या भाषेची, त्याच्या स्थानिक धर्माची एकही वस्तू त्याच्या जंतू-कोशात प्रसारित केली जात नाही. . . . मनुष्य त्याच्या जैविक घटनेनुसार कोणत्याही विशिष्ट प्रकारच्या वर्तनासाठी तपशीलवार बांधील नाही. . . . संस्कृती ही जैविकदृष्ट्या प्रसारित संकुल नाही".

बेनेडिक्ट यांचे अंतिम मुद्दे सांस्कृतिक सापेक्षतावादाची कल्पना मांडतात. बेनेडिक्ट यांचा विश्वास होता की ही नवीन समज फरक करू शकते:

"सांस्कृतिक सापेक्षतेची मान्यता ही स्वतःची मूल्ये घेऊन जाते. हे रूढीवादी मतांना आव्हान देते आणि ज्यांना त्यांच्यासाठी प्रजनन केले गेले आहे त्यांना तीव्र अस्वस्थता येते. . . . जसे नवीन मत रूढ विश्वास म्हणून स्वीकारले जाईल, तेव्हा ते चांगल्या जीवनाचा आणखी एक विश्वासाई आधार असेल. तेव्हा आपण अधिक वास्तववादी सामाजिक श्रद्धेकडे पोहोचू, आशेचा आधार म्हणून आणि सहिष्णुतेसाठी नवीन आधार म्हणून मानवजातीने अस्तित्वाच्या कच्च्या मालापासून स्वतःसाठी तयार केलेल्या सहअस्तित्वातील आणि तितकेच वैध नमुने स्वीकारून केले जाईल.

संस्कृतीचे वर्तनबंध हे पुस्तक (*Patterns of Culture*) पुन्हा छापले गेले आणि पुन्हा प्रसारित केले गेले, ते जवळजवळ नेहमीच सहिष्णुतेचे प्रवेशद्वार म्हणून प्रचारित केले गेले. शेवटी, बेनेडिक्टचे कार्य सांस्कृतिक सापेक्षतावादाबद्दल मूलभूत प्रश्न उपस्थित करणारे पहिले होते. त्यांचे कार्य नैतिक आणि राजकीय मूल्यांच्या विविधतेवर आणि अतुलनीयतेवर केंद्रित आहे आणि त्यांनी त्यांच्या निष्कर्षात दावा केला आहे की मानवी जीवनाचे सर्व नमुने 'समानच वैध' आहेत. व्यवहारात ती काही समाजांना इतरांपेक्षा चांगले किंवा वाईट ठरवते (उदाहरणार्थ, ब्रिटिश कोलंबियन संस्कृतींच्या गरीबीवर भाष्य करून), परंतु सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे, ती मानवशास्त्राची प्रस्थापित नैतिक मूल्ये भेदभावविरोधी असल्याचे पाहते. मानवाच्या सांस्कृतिक विसंगततेवर त्यांचा भर वंशवादाचा बिनशर्त नकार, इतरांना समजून घेण्याची अत्यावश्यकता आणि एखाद्याची स्वतःची सांस्कृतिक मूल्ये कोणत्याही अर्थाने नैसर्गिक किंवा निरपेक्ष नाहीत याची मान्यता देते.

तुमची प्रगती तपासा:

1. 'संस्कृतीचे नमुने' (वर्तनबंध) म्हणजे काय?

१०.४ सारांश

विद्वान सामान्यतः सहमत आहेत की बेनेडिक्ट या त्यांच्या काळातील, राजकीय आणि व्यावसायिकदृष्ट्या एकदूरदर्शी स्त्री होती. वंशकेंद्रित दृष्टीकोनांवर चिकित्सक टीका करणाऱ्यांनी, बेनेडिक्ट यांच्या सर्व कार्याची, संस्कृती आणि लोकांची तुलनात्मक आणि माहितीपूर्ण समज घेणे आवश्यक आहे. संस्कृतीचे वर्तनबंध देखील मानवशास्त्रीय तपासणी आणि व्याख्याच्या वर्तमान पद्धतींचा पाया घालतात. शेवटी, सांस्कृतिक सापेक्षतावादाकडे नेणारे बेनेडिक्ट यांचे विचार अनेक क्षेत्रांमध्ये स्वीकारले गेले आहे, बहुसांस्कृतिक अभ्यासापासून ते शिक्षण आणि आरोग्य यासारख्या क्षेत्रांपर्यंत, जे लोकसंख्येच्या सर्व विभागांशी संपर्क साधू पाहत आहेत आणि त्यांच्याशी संवेदनशील आहेत वअधिक लागू आहेत.

१०.५ प्रश्न

- रुथ बेनेडिक्ट यांच्या दृष्टीकोनातून सांस्कृतिक सापेक्षतावादाचा विस्तार करा.
- रुथ बेनेडिक्ट या कोण होत्या ? सांस्कृतिक मानवशास्त्रातील तिच्या योगदानाबद्दल विस्तृतपणे सांगा.

- संस्कृतीचे नमुने / वर्तनबंध स्पष्ट करा.

शब्दार्थ :

संस्कृतीवर्तनबंध: संस्कृतीचे नमुने, प्रतिमाने, आकृतिबंधहे शब्द एकाच अर्थाने वापरण्यात आले आहे. प्रत्येक मानवी समूहाची विशिष्ट संस्कृती असते व ती वैशिष्ट्यपूर्ण असते.

१०.६ संदर्भ

- Babcock, Barbara A. "'Not in the Absolute Singular': Rereading Ruth Benedict." In *Women Writing Culture*, by Ruth Behar and Deborah A Gordon, 104-130. Berkeley: University of California Press, 1995.
- Benedict, R. (1934). *Patterns of Culture*: Houghton Mifflin.
- Britannica, T. Editors of Encyclopaedia (2022, September 13). *Ruth Benedict*. *Encyclopedia Britannica*.
- Columbia Department of Anthropology:
www.columbia.edu/cu/anthropology/about/main/one/benedict.html

माक्सवादी स्त्रीवाद - एलेनॉर बर्क लीकॉक

घटक संरचना:

- ११.० उद्दिष्टे
- ११.१ प्रस्तावना
- ११.२ माक्सवादी स्त्रीवाद
- ११.३ एलेनॉर बर्क लीकॉकचा दृष्टीकोन
- ११.४ सारांश
- ११.५ प्रश्न
- ११.६ संदर्भ आणि पुढील वाचन

११.०. उद्दिष्टे (OBJECTIVES)

- माक्सवादी स्त्रीवादाचे युक्तिवाद समजून घेणे
- एलेनॉर बी. लीकॉक यांच्या योगदानाची विद्यार्थ्यांना ओळख करून देणे

११.१ प्रस्तावना (INTRODUCTION)

माक्सवादी स्त्रीवाद म्हणजे माक्सवाद आणि स्त्रीवादाच्या छेदनबिंदूतून बाहेर पडलेल्या सैद्धांतिक चौकटीचा संच. माक्सवाद आणि स्त्रीवाद पद्धतशीर असमानतेच्या प्रकारांचे परीक्षण करतात ज्यामुळे उपेक्षित व्यक्तींना दडपशाहीचा अनुभव येतो. माक्सवाद भांडवलशाहीच्या वर्ग गतिशीलतेतून उद्भवलेल्या असमानतेच्या प्रकाराशी संबंधित आहे. भांडवलशाही समाजातील दडपशाहीची प्राथमिक अक्ष म्हणून वर्गीय विषमता समजते. स्त्रीवाद असमानतेच्या दुसऱ्या प्रकाराशी संबंधित आहे जी लिंगांमधील असमानता आहे. स्त्रीवाद, पुरुषप्रधान समाजातील दडपशाहीचे प्राथमिक अक्ष म्हणून लैंगिक असमानता समजते. माक्सवादी स्त्रीवादी चौकटीचे ध्येय स्त्रियांना त्यांच्या अत्याचार आणि शोषणाच्या परिस्थितीत परिवर्तन करून मुक्त करणे आहे.

माक्सवादी स्त्रीवाद ही एक मुक्ती देणारी, चिकित्सक चौकट आहे ज्याचा उद्देश लैंगिक अत्याचाराला पद्धतशीरपणे समजून घेणे आणि स्पष्ट करणे आहे. एलेनॉर बर्क लीकॉक (१९२२-१९८७) हे माक्सवादी स्त्रीवादी मानवशास्त्रातील मूलभूत सिद्धांतकार होत्या. तिच्या विपुल विद्वत्तापूर्ण जीवनात तिची चिंता ऐतिहासिक संदर्भात सामाजिक पदानुक्रमांच्या गतिशीलतेबद्दल होती आणि त्याचे परिणाम कसे पूर्वनिर्धारित नसतात, परंतु

प्रतिकाराचे परिणाम आहेत आणि त्या संदर्भात जे काही मुक्ती प्रथा उदयास येतात. लीकॉकसाठी हे संघर्ष केवळ संरचनात्मक नव्हते तर ते दैनंदिन व्यवहारातही आधारित होते.

११.२ मार्क्सवादी स्त्रीवाद (MARXIST FEMINISM)

१८४०च्या सुरुवातीस, मार्क्सवादाने भांडवलशाहीचा अविभाज्य भाग म्हणून न भरलेल्या, पुनरुत्पादक "स्त्रियांच्या कामाचे" विश्लेषण केले आहे. मार्क्सवादी स्त्रीवाद भांडवलशाहीतील स्त्रियांचे शोषण आणि दडपशाही चांगल्या प्रकारे समजून घेण्यासाठी उत्पादनाच्या संबंधात पुनरुत्पादनाचे ऐतिहासिकीकरण करतो. मार्क्सवादी स्त्रीवाद देखील क्रांतिकारी व्यक्तित्व आणि भांडवलशाही विरोधी भविष्यासाठी शक्यतांचा सिद्धांत मांडतो. मार्क्सवादी स्त्रीवादासाठी विशेषतः महत्वाचे म्हणजे त्याचे साम्राज्यवाद आणि आदिम संचय किंवा चोरी, जमीन, संसाधने आणि जीवन आणि पिढ्यांचे पुनरुत्पादन करण्यासाठी स्त्रियांचे अदा केलेले श्रम. इत्यादि.

१९३० पासून, यूएस मधील मार्क्सवादी स्त्रीवादाने लैंगिकता आणि वर्गीय शोषणाबरोबरच पद्धतशीर वर्णद्वेषाच्या राजकीय आणि आर्थिक आयामांकडे अधिक लक्ष देण्याची मागणी केली. औपनिवेशिक चळवळींमध्ये मार्क्सवादी स्त्रीवाद केंद्रित साम्राज्यवाद आणि लोकसंख्या, जमीन आणि बाजारपेठेवर कब्जा करण्यासाठी लैंगिक अत्याचाराच्या सामंती संबंधांचे एकत्रीकरण.

मार्क्सवादी स्त्रीवादी सिद्धांत भांडवलशाही व्यवस्थेत महिलांच्या शोषणावर केंद्रित होता, ज्या प्रमाणात त्यांना काम करावे लागले. त्यांना उद्योगांमध्ये जास्त काळ काम करण्यास भाग पाडले गेले आणि पुरुषांच्या तुलनेत त्यांना अत्यंत कमी वेतन दिले गेले. कामाची परिस्थिती देखील त्यांच्यासाठी अत्यंत निराशाजनक होती. ज्या भांडवलशाही व्यवस्थेत स्त्रियांना त्यांच्या श्रमासाठी पुरेसा मोबदला दिला जात नाही अशा भांडवलशाही व्यवस्थेचे उच्चाटन करूनच स्त्रियांना मुक्ती मिळू शकते, अशी त्याची मुख्य कल्पना होती. मार्क्सवादी स्त्रीवाद ज्यावर लक्ष केंद्रित करतो असे अनेक पैलू आहेत जे खालीलप्रमाणे आहेत:

१. वर्गहीन समाज (Classless society)

मार्क्सवादी सिद्धांताचे प्राथमिक उद्दिष्ट एक वर्गविहीन समाज निर्माण करणे हा होते. ज्यामध्ये उच्च वर्ग आणि खालच्या वर्गातील लोकांना समान वागणूक दिली जाते. त्या वेळी, स्त्रिया पुरुषांपेक्षा कनिष्ठ होत्या आणि त्यांना समान अधिकार मिळत नव्हते. पुढे, गरीब घरातील महिलांशी श्रम आणि रोजगाराच्या क्षेत्रात भेदभाव केला गेला. दुसरीकडे, उच्चवर्गीय स्त्रिया किंवा भांडवलदार वर्ग कोणतेही श्रम न लावता काही विशेषाधिकार उपभोगत होते.

२. समान वेतन (Equal pay)

कार्ल मार्क्सचा सिद्धांत पुरुष आणि स्त्रिया दोघांनाही समान प्रमाणात कामासाठी समान वेतन प्रदान करण्यावर केंद्रित आहे. वेतन देयकाच्या बाबतीत लिंग-आधारित भेदभाव नसावा. १९७० च्या दशकात सुरु झालेल्या अनेक पुस्तकांमध्ये, स्त्रियांना कामगारांची

राखीव सेना म्हणून नमूद केले गेले होते, जे अनेक वेळा अपरिचित होते. परिणामी, त्यांच्या प्रयत्नांसाठी त्यांना समान वेतन दिले गेले नाही. म्हणून, त्यांना त्यांच्या श्रमासाठी पुरेसे संरक्षण देखील प्रदान केले पाहिजे.

३. पुनरुत्पादक श्रम (Reproductive labour)

मार्क्स आणि फ्रेडरिक एंगल्स यांनी या सिद्धांतांतर्गत महिलांचा सहभाग असलेल्या न भरलेल्या पुनरुत्पादक श्रमावरही लक्ष केंद्रित केले. स्त्रियांनी मुले जन्माला घालण्याची किंवा प्रजननाची महत्त्वपूर्ण भूमिका पार पाडली ज्यामुळे भावी पिढ्यांना पुढे नेण्यात मदत झाली, परंतु ज्यासाठी त्यांना काहीही दिले गेले नाही. त्यांना उत्पादक श्रम करण्याची समान संधीही नव्हती. कुटुंब हे शेवटी एक असे स्थान बनले जेथे स्त्रियांवर अत्याचार केले जात होते आणि त्यांना पुरुषांच्या अधीन मानले जात होते आणि त्यामुळे समाजात वेतन आणि स्थितीत ही लिंग अंतर निर्माण होते.

४. सामाजिक वेतन (Social wages)

सामाजिक वेतन मूलतः समाजातील व्यक्तींना पुरविल्या जाणाऱ्या सुविधांचा संदर्भ देते. त्या वेळी, जगभरातील मोठ्या संख्येने महिला भूमिहीन होत्या आणि त्यांना कोणत्याही सामाजिक सहभागाची परवानगी नव्हती. म्हणून मार्क्सवादी स्त्रीवाद्यांचे लक्ष ग्रामीण महिलांकडे वळवण्याकडे होते ज्या पुरुषी वर्चस्वामुळे जमिनीवर काम करत असूनही भूमिहीन होत्या आणि त्यांनी स्वयं-उत्पादन किंवा स्वयंउत्पादनासाठी कौटुंबिक शेतात केलेली कामे खोडून काढली होती.

५. घरगुती कामासाठी मजुरी (Wages for household work)

आधी म्हटल्याप्रमाणे, महिलांना उद्योगांमध्ये उत्पादक श्रमात सहभागी होण्यासाठी प्रोत्साहन दिले जात नव्हते आणि त्यांना मोठ्या प्रमाणात घरकाम करण्यात आले होते. म्हणून मार्क्सवादी स्त्रीवादाच्या अंतर्गत, घरातील कामाचा समावेश करण्याची तसेच मजुरी निश्चित करण्याची मागणी होती. पुढे, असाही एक मत होता की महिलांच्या अशा शोषणाचे मुख्य कारण खाजगी मालमत्ता आहे आणि त्यांच्या कामाच्या परिस्थितीत सुधारणा करण्याची नितांत गरज आहे मग ते त्यांचे स्वतःचे घर किंवा कामाचे ठिकाण असो .

तुमची प्रगती तपासा:

1. मार्क्सवादी स्त्रीवाद म्हणजे काय?

११.३ एलेनॉर बर्क लीकॉकचा दृष्टीकोन (ELEANOR BURKE LEACOCK'S APPROACH)

एलेनॉर लीकॉकचा जन्म ग्रीनविच गावात साहित्यिक समीक्षक केनेथ बर्क आणि गणितज्ञ लिली बॅटरहॅम येथे झाला. तिच्या पालकांनी शिक्षणाला प्रोत्साहन दिले आणि त्यांच्या मुलींनी करिअर करावे अशी अपेक्षा केली. 1939 मध्ये, तिला शिष्यवृत्ती मिळाली आणि ती विद्यार्थी रॅडिकल्सच्या गटात सामील झाली ज्यांनी कोर्सवर्कमध्ये उत्कृष्ट कामगिरी केली,

परंतु इतर विद्यार्थ्यांना सामाजिकदृष्ट्या अस्वीकार्य मानले गेले कारण ते श्रीमंत नव्हते, समाजवादी किंवा कम्युनिस्ट राजकारणात नव्हते किंवा ज्यू होते.

एलेनॉर लीकॉक ही एक अद्वितीय व्यक्ती होती ज्यांचे राजकीय जीवन शैक्षणिक आणि संघर्षाचे जग दोन्ही व्यापलेले होते. ती एक मानवशास्त्रज्ञ होती जी कम्युनिस्ट पक्षाच्या सहानुभूतीदार देखील होती, तिला १९७२ मध्ये सिटी युनिव्हर्सिटी ऑफ न्यूयॉर्क सिस्टीममध्ये पूर्णवेळ नोकरी मिळेपर्यंत अनेक वर्षांसाठी काळ्या यादीत टाकण्यात आले होते. लीकॉकने नेहमीच सामाजिक न्यायाच्या सेवेत विस्तृत सैद्धांतिक लेखन कार्य म्हणून केले. मार्क्सवादी म्हणून, सामाजिक बदलाची तिची दृष्टी कामगार-वर्गीय ऐक्याच्या केंद्रस्थानावर आणि त्या एकतेचा आधार समजून घेण्यासाठी सैद्धांतिक साधनांवर आधारित होती, म्हणजे इतिहासाची द्वंद्वत्मक आणि भौतिकवादी समज. फ्रेडरिक एंगेल्सच्या कुटुंब, खाजगी मालमत्ता आणि राज्याच्या उत्पत्तीच्या कार्यावर आधारित, तिने जोरदार युक्तिवाद केला की विभक्त कुटुंबाचा उदय आणि महिला अत्याचार हे ऐतिहासिकदृष्ट्या समजून घेणे हे भांडवलशाहीसह सर्व वर्गीय समाजाचा उदय समजून घेण्यासाठी केंद्रस्थानी आहे.

तिच्यासाठी, वर्गीय समाज कसा अस्तित्वात आला हे त्याच्या आधीच्या समतावादी समाजांच्या स्वरूपाचे कौतुक केल्याशिवाय आणि त्यांचे रूपांतर कसे झाले हे समजणे शक्य नाही. नव्याने-पुन्हा प्रसिद्ध झालेल्या मिथ्स ऑफ मॅल डॉमिनन्सच्या मार्क्सवादी सिद्धांतामध्ये मोठे योगदान आहे: एंगेल्सच्या सिद्धांताचा विस्तार करण्यासाठी लीकॉकचे विस्तृत संशोधन हे दर्शवते की स्त्रियांवरील अत्याचाराचे मूळ कसे वर्गीय समाजाच्या उदयात आहे आणि ते केवळ उलथून टाकले जाऊ शकते.

१९५० पासून १९८० च्या दशकापर्यंत चाललेल्या संपूर्ण जीवनात, लीकॉकने तिचा मुख्य प्रकल्प स्त्रीवादी आणि विद्वानांच्या विरोधात इतिहासाच्या भौतिकवादी चौकटीसाठी युक्तिवाद केला. ज्यांनी स्त्री अत्याचार हे सर्व समाजांचे चिरंतन वैशिष्ट्य आहे, ज्याचे मूळ जीवशास्त्र, संस्कृतीत आहे. किंवा मानसशास्त्र. तिने मिथ्समधील अनेक निबंध महिला चळवळीच्या शिखरावर लिहिले, जेव्हा स्त्रीवादी असमानता आणि दडपशाही, नोकरीतील भेदभावापासून ते घरगुती हिंसाचार आणि बलात्कारापर्यंतच्या स्पष्टीकरणांवर झगडत होते. पुष्कळांनी असा युक्तिवाद केला की पुरुष हिंसा आणि आक्रमकता जैविक होते आणि त्याउलट, स्त्रियांच्या जन्मजात मातृत्व प्रवृत्तीने ऐतिहासिकदृष्ट्या मातृसत्ताक, स्त्री-प्रधान समाजाकडे नेले.

समतावादी समाजासाठी तिचे ऐतिहासिक आणि मानवशास्त्रीय पुरावे अमूल्य आहेत, मूळ अमेरिकन मॉटॅंगनीस-नास्कापी आणि जेसुइट मिशनऱ्यांच्या डायरीवर आधारित, ज्यांनी या "सामूहिक समाज" बद्दल प्रथम हाताने दस्तऐवज प्रदान केले. नास्कापी कॅनडामधील शिकारी-संकलक स्थलांतरित होते जे बहु-कौटुंबिक बँडमध्ये राहत होते. शिकार करणे असो किंवा तंबू बनवणे असो, पुरुष आणि स्त्रिया विविध कार्ये सामायिक करतात आणि जरी श्रमाचे काही लिंग विभाजन होते, परंतु भिन्न क्षेत्रे समान दर्जाची होती. खरं तर, पुरुषांना स्त्रियांवर अधिकार नव्हता, लैंगिक किंवा इतर. मूलभूतपणे, निर्णय घेण्याची क्षमता स्त्री आणि पुरुष दोघांच्याही हातात असते.

तुमची प्रगती तपासा:

१. वर्गहीन समाजाच्या बाजूने लीकॉकचे मुख्य युक्तिवाद काय होते?

११.४ सारांश (SUMMARY)

मार्क्सवादी स्त्रीवादाचे तत्वज्ञान असे आहे की कोणतीही खाजगी मालमत्ता किंवा खाजगी मालकी असून नये कारण यामुळे स्त्रियांच्या विरोधात जास्त भेदभाव होतो आणि समाजातील त्यांची भूमिका कमी होते. समाजात स्त्री-पुरुष दोघांनाही समानतेची वागणूक मिळाली पाहिजे आणि हे साध्य करण्यासाठी क्रांतीची गरज होती. त्या वेळी, पुरुष आणि स्त्रिया दोघांनाही लिंग-विशिष्ट भूमिका नियुक्त केल्या होत्या. पुरुष बाहेर काम करत असताना, स्त्रिया घरी काम करत असत आणि मुलांचे संगोपन करत असत ज्यासाठी त्यांना कोणतेही वेतन दिले जात नव्हते. परिणामी, पुरुषांना श्रेष्ठ मानले गेले आणि त्यांच्याकडे कुटुंबातील सदस्यांमध्ये उत्पन्नाचे पुनर्वितरण करण्याची शक्ती होती. हे स्पष्टपणे एका महिलेने तिच्या घरी केलेल्या श्रमाकडे दुर्लक्ष करत होते आणि बुर्जुआ (पुरुष) आणि सर्वहारा (स्त्रिया) यांच्यातील फरक देखील कारणीभूत होते.

लीकॉक एक सामूहिक प्रयत्न म्हणून स्त्रीवादी शिष्यवृत्तीसाठी वचनबद्ध राहिले. तिने १९७० च्या दशकाच्या उत्तरार्धात आणि १९८० च्या सुरुवातीच्या काळात अनेक स्त्रीवादी मानवशास्त्रज्ञांसोबत सहकार्य केले. तिने आणि जून नॅश यांनी लेव्ही-स्ट्रॉस आणि संरचनावादाच्या प्रतिपादनावर टीका केली की तार्किक, बायनरी विरोधांनी एक अंतर्निहित सार्वभौमिक भाषिक संहिता तयार केली जी पदांची श्रेणीबद्धता गृहीत धरते. रचनावाद्यांसाठी, हे असे होते की संस्कृतीचे प्रतिनिधित्व करणारे पुरुषत्व, स्त्रीत्वापेक्षा श्रेष्ठ होते, निसर्गाचे प्रतिनिधित्व करते. अनुभवजन्य समाज भिन्न आहेत, परंतु सर्व त्या अंतर्निहित कोडवर आधारित होते. लीकॉक आणि नॅश यांनी बायनरी विरोध गृहीत धरून, बायनरी अस्तित्वात असलेल्या अटीचे रॅकिंग आणि लिंग पदानुक्रमांची इतर ऐतिहासिक सूत्रे यांचा अनुभवजन्य टीका प्रदान केला.

थोडक्यात, एलेनॉर बर्क लीकॉक स्त्रीवादी आणि विशेषतः मार्क्सवादी स्त्रीवादी मानवशास्त्रातील एक मूलभूत सिद्धांतकार आहे. लॅब्राडॉरमधील तिच्या पहिल्या फील्ड आणि वांशिक-ऐतिहासिक संशोधनापासून ते तिच्या मृत्यूच्या वेळी सामोआमधील तरुणांच्या आत्महत्येवरील क्षेत्रीय संशोधनापर्यंत, तिने तिच्या सिद्धांत आणि सामाजिक कार्यांमध्ये परस्परसंवादाचा व्यवहार केला. तिच्या कारकिर्दीच्या मार्गाने अनेक महिला विद्वानांनी ज्या संघर्षांना सामोरे जावे लागले त्या संघर्षांना मूर्त रूप दिले, तिचे सहकार्य आणि इतरांसोबतच्या सहकार्याचा उद्देश वर्ग आणि वंशाच्या संदर्भात लिंग असलेल्या शिष्यवृत्तीची निर्मिती करणे आणि शत्रुत्वाच्या पदानुक्रमांशी संघर्ष करणाऱ्यांसाठी जीवनाच्या अधिक न्याय्य परिस्थितीसाठी आणि अत्याचाराच्याबाबत तिची वचनबद्धता होती.

११.५ प्रश्न (QUESTIONS)

---

1. मार्क्सवादी स्त्रीवादाचे मुख्य पैलू कोणते आहेत?
2. मार्क्सवादी स्त्रीवादात लीकॉकच्या योगदानाबद्दल विस्तृतपणे सांगा.

११.६ संदर्भ (REFERENCES)

- Armstrong, P., & Armstrong, H. (1985). Beyond sexless class and classless sex: Towards feminist marxism. In P. Armstrong, H. Armstrong, P. Connelly, & A. Miles (Eds.), *Feminist marxism or marxist feminism: A debate* (pp. 1–37). Toronto, ON: Garamond Press.
- Ehrenreich, B. (1976). What is socialist feminism. In R. Hennessy & C. Ingraham (Eds.), *Materialist feminism: A reader in class, difference, and women's lives* (pp. 65–70). London: Routledge.
- Gailey, Christine Ward. 2021. "Eleanor Burke Leacock and Historical Transformations of Gender: Beyond Timeless Patriarchy." In "Genealogies of the Feminist Present: Lineages and Connections in Feminist Anthropology," edited by Lynn Bolles and Mary H. Moran, *American Ethnologist* website.
- Leacock, Eleanor Burke and June Nash. 1977. *Ideologies of Sex: Archetypes and Stereotypes*. New York Academy of Sciences Annals 285.
- Sheivari, R. (2014). Marxist Feminism. In: Teo, T. (eds) *Encyclopedia of Critical Psychology*. Springer, New York, NY.

विवेचनात्मक मानवशास्त्र - क्लिफर्ड गीर्ट्झ 'थिक वर्णन - डीप प्ले: नोट्स ऑन द बालिनीज कॉकफाइट

घटक रचना

- १२.१ प्रस्तावना
- १२.२ विवेचनात्मक मानवशास्त्राचा अर्थ
- १२.३ जाड वर्णन समजून घेणे
- १२.४ डीप प्ले- बालीज कॉकफाइटवर नोट्स
- १२.५ सारांश
- १२.६ प्रश्न
- १२.७ संदर्भ

१२.१ प्रस्तावना (INTRODUCTION)

या प्रकरणामध्ये तीन मुख्य विषयांवर चर्चा केली जाईल, प्रथमतः इंटरप्रिटेटिव्ह एन्थ्रोपोलॉजीचा अर्थ, थिक वर्णन संकल्पना आणि आपण क्लिफर्ड गीर्ट्झच्या डीप प्ले: नोट्स ऑन द बालिनी कॉकफाइट या महत्त्वाच्या कामाबद्दल देखील जाणून घेऊ. क्लिफर्ड गीर्ट्झ यांनी प्रकाशित केलेल्या इंटरप्रिटेटिव्ह एन्थ्रोपोलॉजी या पुस्तकात डीप प्ले हा लेख प्रकाशित झाला आहे. लेखाद्वारे त्यांनी त्यांचे क्षेत्रातील अनुभव आणि विवेचनात्मक मानवशास्त्र या क्षेत्रात कसे कार्य करते हे कथन केले आहे. मानवशास्त्रामध्ये विवेचनात्मक मानवशास्त्र हे क्लिफर्ड गीर्ट्झ यांच्याशी संबंधित आहे. खेड्यांमध्ये क्षेत्रीय तपासणी कशी केली जाते हे समजून घेण्यासाठी हा धडा तुमच्यासाठी खूप उपयुक्त ठरेल, विशेषतः जेव्हा एखादी व्यक्ती बाहेरची असते (स्थानिक लोकसंख्या नाही). बालीमधील लोकांचा अभ्यास करताना गीर्ट्झ आणि त्यांच्या पत्नीने वेगवेगळ्या आव्हानांचा कसा सामना केला ते आपण जाणून घेणार आहोत. गीर्ट्झ बद्दल शिकल्याने तुम्हाला काही धडे घेण्यास मदत हो सामाजिक विज्ञान मोठ्या प्रमाणावर सुरुवातीस आणि काही प्रमाणात आजही सकारात्मक परंपरेने प्रभावित झाले आहे ज्याने मापन, प्रयोग, निरीक्षण, निष्कर्ष काढणे यासारख्या नैसर्गिक विज्ञानाच्या पद्धती वापरण्याबद्दल सांगितले. सामाजिक विज्ञान देखील समस्येचे सामान्यीकरण करण्याचा किंवा मोठ्या प्रमाणावर भव्य सिद्धांत तयार करण्याचा प्रयत्न करित आहेत जे जगभरात मोठ्या प्रमाणात लागू होऊ शकतात. उदाहरणार्थ - उत्क्रांती सिद्धांत. हे इंटरप्रिटेटिव्ह सारखे सिद्धांत आहे ज्याने दृष्टीकोन आणि ज्यायोगे विषयाचे ज्ञान देखील उपयुक्त आणि अर्थपूर्ण दोन्हीमध्ये बदल घडवून आणले. हे आपल्याला अभ्यासाधीन घटनांचे सत्य समजून घेण्याच्या ध्येयाच्या जवळ आणते. त्यामुळे

समाजशास्त्र आणि मानवशास्त्राचे विद्यार्थी या नात्याने विवेचनात्मक मानवशास्त्र आणि एक पद्धत म्हणून शिकणे तुमच्यासाठी उपयुक्त ठरेल. समाजशास्त्रात, मॅक्स वेबरने विवेचनात्मक दृष्टीकोन वापरला आहे जिथे तो अभ्यास करताना अर्थ, कृती आणि विषयांच्या शूजमध्ये ठेवण्याकडे लक्ष वेधतो. एक प्रकारे, लोकांच्या दृष्टिकोनातून पाहणे. येथे तो जर्मन शब्द 'वस्टॅहेन' वापरतो ज्याचा अर्थ सखोल समज आहे. ईल, ज्या पद्धतीने एखाद्याने फील्डवर्क दरम्यान बोलावे.

१२.२ व्याख्यात्मक मानववंशशास्त्राचा अर्थ – (MEANING OF INTERPRETATIVE ANTHROPOLOGY)

" विवेचनात्मक मानवशास्त्र" हा शब्द सामाजिक-सांस्कृतिक मानवशास्त्रामध्ये उदयास आलेल्या कल्पनांशी जोडलेल्या वांशिक संशोधन लेखन आणि चालविण्याच्या एका विशिष्ट पद्धतीला सूचित करतो. गीर्ट्झ यांनी " विवेचनात्मक मानवशास्त्र " नावाचे एक पुस्तक लिहिले आणि त्यांनी लेव्ही-स्ट्रॉस 1963 च्या संरचनावादी मानवशास्त्राविरुद्ध विवेचनात्मक मानवशास्त्र पाहिले. प्रतिकात्मक किंवा विवेचनात्मक मानवशास्त्र ही प्रक्रिया म्हणून पाहिले जाऊ शकते ज्याद्वारे कलाकार त्यांच्या जगाला अर्थ देत आहेत. या अर्थाद्वारे ते सांस्कृतिक चिन्हांच्या प्रणाली किंवा प्रणालींमध्ये स्थान शोधण्याचा प्रयत्न करतात. क्लिफर्ड गीर्ट्झने तत्कालीन प्रबळ वस्तुनिष्ठ वांशिक दृष्टिकोनाच्या विरोधात विकसित केलेला दृष्टिकोन आहे. यात ज्ञानशास्त्र ('मजकूर म्हणून संस्कृती') आणि लेखन दृष्टिकोन ('जाड वर्णन') आवश्यक आहे जे एखाद्या मानवशास्त्रज्ञाला त्या समाजातील लोक स्वतःचा आणि त्यांच्या परस्परसंवादाचा कसा अर्थ लावण्याचा प्रयत्न करीत आहेत हे समजून घेऊन संस्कृतीचे स्पष्टीकरण करण्यास सक्षम करेल. विवेचनात्मक मानवशास्त्र हे अत्यंत व्यवहार-केंद्रित आहे, मानवी कृत्यांना अलिखित ग्रंथ म्हणून पाहणे, किंवा सामाजिक जगात अस्तित्वात असलेले मजकूर (Panourgia and Kavouras 2008). गीर्ट्झचे म्हणणे आहे की 'व्यक्ती त्यांच्या सभोवतालचा विचार कसा करतात आणि त्याचा अर्थ कसा लावतात, तसेच ते काय आहेत हे समजून घेणे. ते करत आहेत आणि ते कसे करत आहेत, हे संशोधनात अतिशय महत्त्वाचे आणि उपयुक्त आहे.

जेव्हा इव्हान्स प्रिचर्डने न्युअर धर्माबद्दल लिहिले, तेव्हा प्रिचर्डनेही त्याच्या मानवशास्त्रीय ऐतिहासिक संभाषणात व्याख्यावादाचा वापर केला. परंतु गीर्ट्झ हे लेखक आहेत ज्यांचे कार्य या परंपरेला सर्वात जास्त मूर्त स्वरूप देते आणि ज्यांनी तिचा सतत पाठपुरावा केला आणि त्याचा सराव केला. प्रिचर्ड निरीक्षण करत असे, परंतु गीर्ट्झियन संकल्पना आणि प्रयत्नांमुळेच इंटरप्रेटिव्हला वेगळेपण आले. प्रिचर्ड यांचे १९ व्या वर्षी निधन झाले तेव्हा गीर्ट्झ यांनी "संस्कृतीचे व्याख्या" नावाचे उत्कृष्ट कार्य प्रकाशित केले ज्याने विवेचनात्मक मानवशास्त्राची व्याख्या करण्यास मदत केली. लेव्ही स्ट्रॉसच्या अर्थावरील कार्याला प्रतिसाद म्हणून गीर्ट्झच्या लेखनाकडे वारंवार पाहिले जाते, ज्याने अर्थापेक्षा सांस्कृतिक वैशिष्ट्यांमधील फरकावर अधिक लक्ष केंद्रित केले.

गीर्ट्झच्या मते, संस्कृती किंवा कोणतीही संस्कृती हा ग्रंथांचा एक जटिल संग्रह आहे जो अर्थाचे जाळे तयार करतो. हे अर्थ अभिनेते स्वतः म्हणजे "मूळ" द्वारे समजतात आणि नंतर मानवशास्त्रज्ञांद्वारे त्याच प्रकारे अर्थ लावले जातात जसे साहित्यिक समीक्षक मजकूरातील

विविध परिच्छेदांचे अर्थ लावतात. विश्लेषणामध्ये सोबतचे संदर्भ समाविष्ट करून जसे की व्याख्या करण्याच्या कृतीमध्ये सामील असलेल्या सर्व पक्षांसाठी अर्थ सक्षम करते. गीर्ट्झ यांनी मानवशास्त्रज्ञांना वांशिक कथनात सामील करण्याच्या बाजूने युक्तिवाद केला आणि दुरुन निरीक्षण करण्याच्या सामान्य वांशिक तंत्राच्या विरोधात. 1960 पर्यंत मानवशास्त्राचा सराव असलेल्या मॅलीनॉव्हस्की वस्तुनिष्ठ आणि अलिप्त निरीक्षणाच्या प्रतिपादनाला आव्हान देऊन, एका नाविन्यपूर्ण वळणात विवेचनात्मक मानवशास्त्रने फ्रांझ बोआसच्या अपेक्षेप्रमाणे वांशिक पद्धती परत आणल्या.

गीर्ट्झ या पुस्तकात राईलच्या डोळ्यांचे पारणे फेडण्याच्या उदाहरणावरही चर्चा केली आहे. उदाहरणार्थ - डोळे मिचकावणे हे दुसऱ्या व्यक्तीच्या डोळे मिचकावण्याची फसवणूक असू शकते किंवा षड्यंत्र चालू आहे असे समजून इतरांची दिशाभूल करण्याचा प्रयत्न असू शकतो. प्रत्येक प्रकारच्या डोळे मिचकावण्याचा एक वेगळा सांस्कृतिक वर्ग म्हणून विचार करणे शक्य आहे. डोळे मिचकावणे आणि वर नमूद केलेल्या विविध प्रकारच्या डोळे मिचकावणे (आणि त्यांच्यामध्ये पडणाऱ्या) परिणाम म्हणून "अर्थपूर्ण संरचनांच्या स्तरित पदानुक्रमात" विक्स आणि ट्विच तयार होतात आणि समजले जातात. गीर्ट्झच्या मते, नृवंशविज्ञानाचे उद्दिष्ट सांस्कृतिक श्रेणींचे हे पदानुक्रम समजून घेणे आहे. तर, जाड वर्णन हे संप्रेषणाच्या विशिष्ट स्वरूपाचे वर्णन आहे ज्याचा वापर केला गेला होता, जसे की दुसऱ्या व्यक्तीच्या डोळे मिचकावण्याचे विडंबन किंवा गुप्त डोळे मिचकावणे. रायल डोळ्यांच्या डोळ्यांचे पारणे फेडण्याचे उदाहरण देते ज्याचा अनेक प्रकारे अर्थ लावला जाऊ शकतो ज्याद्वारे आमच्या मित्राला एखाद्या परिस्थितीत खोटे बोलण्यास सांगितले जाते. किंवा हे एखाद्या व्यक्तीवर प्रेम व्यक्त करण्याचे प्रतीक असू शकते किंवा एखाद्याच्या डोळ्यात धूळ गेली आहे अशी परिस्थिती असू शकते.

तुमची प्रगती तपासा

1. सुरुवातीच्या टप्प्यात सामाजिक शास्त्रांमध्ये कोणती परंपरा वापरली गेली आहे.
2. प्रिचार्ड आणि व्याख्यात्मक मानवशास्त्र चर्चा करा.

१२.३ जाड वर्णन समजून घेणे (UNDERSTANDING THICK DESCRIPTION)

"जाड वर्णन" वर चर्चा करताना, अनेक शिक्षणतज्ञ क्लिफर्ड गीर्ट्झ यांच्या 1973 च्या द इंटरप्रिटेशन ऑफ कल्चर्स या पुस्तकाचा हवाला देतात; तथापि, गीर्ट्झने कबूल केले की हा वाक्यांश आणि कल्पना प्रथम ब्रिटिश मेटाफिजिशियन गिल्बर्ट रायल यांनी वापरली होती, ज्यांनी ऑक्सफर्ड विद्यापीठात तत्त्वज्ञानाचा अभ्यास केला होता. या कल्पनेचे मूळ 1949 पासून रायलच्या मनाच्या संकल्पनेत सापडू शकते, जिथे त्यांनी "बौद्धिक परिश्रमाचे वर्णन" (पृ. 305) विस्तृतपणे तपासले. रायलच्या दोन व्याख्यानांमध्ये, थिंकिंग अँड रिफ्लेक्टिंग आणि द थिंकिंग ऑफ आयडियाज, जे दोन्ही 1960 च्या मध्यात प्रसिद्ध झाले होते, वास्तविक वाक्यांश "जाड" प्रथम वर्णन म्हणून वापरला जातो. सोप्या शब्दात स्पष्ट करण्यासाठी, जाड वर्णन कोणीतरी काय करत आहे ते फक्त वर्णन करा. हे साधे तथ्य आणि बाह्य स्वरूपाच्या पलीकडे आहे. तपशील, संदर्भ, भावना आणि सामाजिक संबंधांचे

नेटवर्क जे लोकांना बांधतात. तपशीलवार स्पष्टीकरण भावना आणि आत्म-भावना उत्तेजित करते. इतिहासाचा वर्तमानात परिचय करून देतो. हे एखाद्या व्यक्तीसाठी एखाद्या चकमकीचे किंवा घडामोडींच्या मालिकेचे महत्त्व निर्धारित करते. संवाद साधणाऱ्या लोकांचे आवाज, भावना, कृती आणि अर्थ घनदाट चित्रणात ऐकू येतात. डेन्झिन (१९८९),

गीर्ट्झने रायलच्या उदाहरणाचा उपयोग केला आहे, जे जाड वर्णन दर्शविण्यासाठी "ब्लिंक" आणि "विक" मधील फरक तपासते. डोळे मिचकावणे हा मित्रासाठी एक गुप्त सिग्नल आहे ज्यासाठी "खोल" वर्णन आवश्यक आहे, परंतु डोळे मिचकावणे ही एक अनैच्छिक वळवळ आहे ज्याला फक्त डोळ्यांच्या हालचालीचे "पातळ" वर्णन आवश्यक आहे. जरी शारीरिक क्रिया सारख्याच असल्या तरी, प्रत्येकाचे अनन्यसाधारण महत्त्व आहे, कारण ज्याला पहिली चुकीची चूक झाली आहे अशा कोणालाही माहीत आहे (Geertz 1973d:6). डोळे मिचकावणे हा संप्रेषणाचा एक अनोखा प्रकार आहे ज्यामध्ये अनेक वैशिष्ट्ये आहेत, ज्यात जाणीवपूर्वक, विशिष्ट व्यक्तीकडे निर्देशित करणे, सामाजिकरित्या स्थापित केलेल्या कोडनुसार विशिष्ट संदेश पोहोचवणे आणि इतर गट सदस्यांच्या समजुतीशिवाय घडणे समाविष्ट आहे.

• जाड आणि पातळ वर्णनाची तुलना

गिल्बर्ट रायल यांनी 1949 मध्ये "पातळ वर्णन" ची तुलना करून "जाड वर्णन" ची कल्पना स्थापित केली. रायलच्या मते, जे पाहिले गेले त्याचे वर्णन केवळ परिमाणात्मक अभ्यास आणि काही गुणात्मक संशोधनात वापरले गेले. त्याऐवजी, परस्परसंवादातून अर्थ निर्माण करण्यासाठी, गुणात्मक संशोधनाने जे पाहिले जाते त्याचा अर्थ लावला पाहिजे. म्हणजे, थिन वर्णन म्हणजे परिस्थितीचे निरीक्षण, वर्णन आणि बाह्यरेखा. दुसरीकडे, जाड वर्णन म्हणजे परिस्थितीचे निरीक्षण, वर्णन, व्याख्या आणि विश्लेषण.

• जाड वर्णनाची आवश्यक वैशिष्ट्ये (Essential Features of Thick Description)

Ponterotto (2006) जाड वर्णनाच्या पाच घटकांची यादी करतो.

1. संदर्भ-आधारित व्याख्या- पोंटेरोटो (2006, पृ. 542) नुसार, ज्या सामाजिक क्रिया घडल्या त्या योग्य संदर्भात सामाजिक क्रियाकलापांचे अचूक वर्णन आणि व्याख्या करणे जाड वर्णनात समाविष्ट आहे.

2. कल्पना आणि भावना रेकॉर्ड करणे

3 विचार आणि भावना व्यक्त करण्यासाठी एखाद्याला परिस्थितीचे केवळ बाह्य वैशिष्ट्यांचे वर्णन करण्याऐवजी समजून घेणे आवश्यक आहे. उदाहरण म्हणून, विरामाचा अर्थ विविध गोष्टी असू शकतात. जर मुलाखत घेणारा शॉक लागल्याने थांबला, तर संशोधकाने हे वाचकांना समजावून सांगावे अन्यथा ते समजू शकणार नाहीत. पोंटेरोटो नुसार, जाड वर्णन "निरीक्षण केलेल्या सहभागीमधील विचार, भावना आणि सामाजिक परस्परसंवादाचे जाळे त्यांच्या कामकाजाच्या संदर्भात कॅप्चर करते."

4 हेतू आणि हेतू ओळखणे

5 एका संशोधकाने दोन लोकांच्या मतभेदाची कारणे स्पष्ट केली पाहिजे कारण ते त्यांच्यात वाद घालत आहेत. फक्त मतभेद होते असे सांगणे अपुरे आहे. वर्णन "श्रीमंत" बनवण्यासाठी, दोन पक्षांमधील कोणत्याही पूर्वसंवादाची किंवा गटातील सत्तासंघर्षाची चौकशी करणे आवश्यक असू शकते. "सामाजिक कृत्यांचा अर्थ लावण्यासाठी एक महत्त्वपूर्ण घटक या सामाजिक क्रियाकलापांसाठी कारणे आणि उद्दिष्टे जोडणे आवश्यक आहे," पॉटेरोटो लिहितात.

6 तपशीलवार श्रीमंत खाती

7 या अवस्थेला पॉन्टेरोटो यांनी "व्हेरिसिमिलिट्यूड" असे संबोधले आहे. व्हेरिसिमिलिट्यूडची व्याख्या "सत्यतेचे स्वरूप" अशी केली जाते जेणेकरून तुमच्या वाचकाला ते उपस्थित असल्यासारखे वाटेल. दुसऱ्या शब्दांत, बारीकसारीक तपशील उघड करून संशोधकाच्या कामाला विश्वासाहता मिळते. पॉटेरोटोच्या मते संशोधनातील व्हेरिसिमिलिट्यूडची व्याख्या "सत्यासारखे प्रतिपादन जे वाचकांना त्यांनी अनुभवलेल्या किंवा अनुभवू शकणाऱ्या घटनांचे वर्णन केल्याचा अनुभव निर्माण करतात" (डेन्झिन, पॉन्टेरोटो यांनी उद्धृत केलेले) अशी केली आहे. डेन्झिन (1989). आता आपण गीट्झने बाली, इंडोनेशिया या क्षेत्रात व्याख्यावादाचा वापर केलेल्या लेखाबद्दल जाणून घेऊया.

तुमची प्रगती तपासा

1. जाड वर्णनाची दोन वैशिष्ट्ये स्पष्ट करा.
2. कोणी डोळे मिचकावण्याचे उदाहरण दिले आणि चर्चा करा.

१२.४ सखोल खेळ: बालिनी कॉकफाइटवर नोट्स – (DEEP PLAY: NOTES ON THE BALINESE COCKFIGHT)

क्लिफर्ड गीट्झ यांच्या 1972 च्या "डीप प्ले: ऑब्झर्व्हेशन्स ऑन द बालिनीज कॉकफाइट" या निबंधाची मध्यवर्ती कल्पना अशी आहे की लोकांची संस्कृती ही धार्मिक विधींची जोड आहे आणि मानवशास्त्रज्ञ त्याचा अर्थ लावण्याचा प्रयत्न करत आहेत. बालिनीज कॉकफाइटवरील टिप , " केवळ विशिष्ट सांस्कृतिक घटनेचे महत्त्वच नाही तर गीट्झची विवेचनात्मक मानवशास्त्रज्ञाची पद्धत देखील स्पष्ट करते, जी संस्कृतीला मानवशास्त्रज्ञाने वाचणे आवश्यक असलेल्या ग्रंथांचा संग्रह म्हणून पाहते. गीट्झ हे दाखवते की बालिनी कॉकफाइट सांस्कृतिक मजकूर म्हणून कसे कार्य करते जे बालिनीज काय आहे याचे सार कमीतकमी अंशतः कॅप्चर करते.

1972 च्या वेळी कायद्याच्या विरोधात असूनही बालीमध्ये कॉकफाइटिंग ही एक सामान्य आणि अत्यंत लोकप्रिय घटना आहे. गीट्झच्या म्हणण्यानुसार, बाली लोकांमध्ये प्राण्यांबद्दल तीव्र घृणा आहे आणि अगदी तंतोतंत, प्राण्यांशी साम्य असलेली कृती. गीट्झने बालिनीज माणूस लिहितो, तथापि, "आपल्या कोंबड्याशी ओळखतो, केवळ त्याच्या आदर्श

आत्म्यानेच नव्हे, तर त्याला सर्वात जास्त भीती, द्वेष आणि द्विधातेचा सामना करावा लागतो - अंधाराच्या शक्तीमुळे त्याला कुतूहल असते."

गीर्दझचे म्हणणे आहे की बालीज कॉकफाईट्समध्ये जुगार एक महत्त्वपूर्ण आणि महत्वाची भूमिका बजावत असताना, वास्तविक दावे प्रतिष्ठा आणि स्थिती आहेत, जे केवळ आर्थिक लाभापेक्षा अधिक मूलभूत आहेत. गीर्दझ "खोल संघर्ष" मध्ये फरक करतो, ज्यात मोठे वेतन आहे आणि "उथळ मारामारी" ज्यात प्रतिष्ठा आणि जुगार या दोन्हीसाठी सामान्यतः कमी वेतन आहे. बेंथमच्या अनुषंगाने, गीर्दझ एक "खोल संघर्ष" असे वर्णन करतात ज्यामध्ये दावे इतके मोठे असतात की सहभागी सर्व तर्कशक्ती गमावतात. एक खोल लढाई, जशी ती बालीज कॉकफाईटशी संबंधित आहे, ती अशी आहे ज्यामध्ये परिणाम अप्रत्याशित असतात, शक्यता अधिक समान असतात आणि बेट अधिक समान रीतीने वितरीत केले जातात.

प्रामाणिकपणे सट्टेबाजी करताना आर्थिक लाभ हा कार्यक्रमाचा मुख्य केंद्रबिंदू नसतो, विशेषतः तीव्र लढायांच्या बाबतीत; त्याऐवजी, "स्थिती" च्या संकल्पनेत व्यक्त केलेली प्रत्येक गोष्ट. कॉकफाईटिंगचे उद्दिष्ट हे स्टेटस आहे, आणि लावलेले बेट्स पूर्णपणे धोक्याचे प्रतिनिधित्व करतात. तरीही, हा केवळ तात्पुरता फायदा किंवा तोटा आहे आणि लढाईनंतर तात्पुरते नफा किंवा तोटा होऊनही दीर्घकालीन स्थिती कायम राखली जाईल याची खात्री करण्यासाठी कॉकफाईट्स मदत करतात.

"खोल संघर्ष" मधील सहभागी हे समाजाचे वारंवार प्रभावशाली सदस्य असतात. गीर्दझचा असा युक्तिवाद आहे की हा लढा व्यक्तींमधील नसून कुटुंब आणि सामाजिक गटांच्या सामाजिक संरचनेचे अनुकरण आहे कारण लोक त्यांच्या स्वतः च्या संदर्भ गटातील कोंबड्याशी कधीही पैज लावत नाहीत. हिंसेमध्ये जवळजवळ नेहमीच विरोधी सामाजिक गटांचे सदस्य असतात, लढाई हे सामाजिक स्पर्धेचे सर्वात स्पष्ट लक्षण आणि तिला संपवण्याची एक युक्ती आहे (जसे की कुटुंबे, कुळे, गावे आणि कोंबडे). गीर्दझच्या म्हणण्यानुसार बालिनी कॉकफाइट, जळल्याशिवाय आगीशी खेळण्याचा एक मार्ग आहे. जरी कोंबडा लढा सामाजिक तणाव दर्शवितो, तरीही ती फक्त एक कोंबडीची झुंज आहे. गीर्दझने असेही नमूद केले आहे की सहभागींच्या प्रमुखतेसह संघर्षाची खोली वाढते.

गीर्दझच्या मते, बालिनी कॉकफाइटचे "खोल खेळ" ही कलाकृतीशी तुलना करता येते जी आपल्या स्वतःच्या अस्तित्वाबद्दल एक महत्त्वपूर्ण सत्य प्रकट करते. आपल्या सामाजिक जीवनात आश्चर्यकारकपणे अस्सल असलेल्या एखाद्या गोष्टीसाठी हे एक तयार केलेले प्रतीक आहे. हे शत्रुत्व आणि स्पर्धेला परस्परसंवादाच्या लाक्षणिकरित्या आच्छादित क्षेत्रात निर्देशित करते. बालिनी लोकांच्या सामाजिक आणि सांस्कृतिक संरचना, ज्या कोंबड्याच्या झुंजीद्वारे नाट्यमय केल्या जातात, त्या मारामारीद्वारे दर्शवल्या जातात आणि आकार देतात. गीर्दझ या निष्कर्षापर्यंत पोहोचतो की बालिनीज कॉकफाइट सारख्या विधी हा एक प्रकारचा मजकूर आहे जो वाचला जाऊ शकतो. मानवशास्त्रासाठी हे अत्यंत स्वास्त्यपूर्ण आहे कारण समाज स्वतःबद्दल स्वतःशी कसा संवाद साधतो. गीर्दझ पुढे सांगतात की, कोंबडा लढा जितका अधिक सखोल होतो, सहभागींची स्थिती जितकी जास्त असेल

तितकी एक व्यक्ती त्याच्या कोंबड्याशी ओळखू शकते आणि जोडलेल्या जुगाराची आर्थिक बाजू लढ्याच्या प्रतिकात्मक वैशिष्ट्यांच्या तुलनेत अधिक किरकोळ बनते.

क्लिफर्ड गीर्ट्झ अगदी लिहितात की त्याने मैदानात कसे प्रवेश केला आणि नकाराचा सामना केला. रोज ते गावाकडे फिरत होते पण त्यांच्याकडे कोणी लक्ष दिले नाही. हे बेकायदेशीर असलेल्या कोंबड्यांच्या झुंजीवर छाप्याच्या दिवसापर्यंत होते. जेव्हा पोलिस तपास करण्यासाठी आले तेव्हा स्वतःचे रक्षण करण्यासाठी त्यांनी पळ काढला आणि बालिनीज व्यक्ती आणि त्याच्या पत्नीकडे आश्रय घेतला. गावकऱ्यांप्रमाणे त्याला किंवा त्याच्या पत्नीला कोणत्याही परिणामाला सामोरे जावे लागले नसले तरी पोलीस आल्यावर तेही धावले. या घटनेनंतर, गीर्ट्झला शेजारच्या लोकांमध्ये चांगलीच पसंती मिळाली होती, परंतु त्याहूनही महत्त्वाचे म्हणजे त्याला कोंबड्याच्या झुंजीचे महत्त्व कळले होते. या घटनेनंतर दररोज काही स्थानिक लोक त्याला त्यांच्या घरी बोलावतात आणि हसतात की तो इतरांसारखा कसा पळून जातो. याच टप्प्यावर संशोधन केलेले (बाली) आणि संशोधक यांच्यातील अंतर संपले. एक प्रकारचा स्वीकार जो तोपर्यंत त्याला मिळाला नाही. या घटनेनंतर लोकांनी त्याच्याशी मनमोकळा संवाद साधला.

बालीमधील कोंबडे त्यांच्या प्रशिक्षकांचा पर्याय म्हणून केवळ प्रतिकात्मक पद्धतीने चिखलफेक करत आहेत. गीर्ट्झ जाणूनबुजून दुहेरी एंटेडर वापरतो जेव्हा तो एखाद्या माणसाला त्याच्या कोंबड्याशी जोडलेला असतो. कोंबड्यांना पुरुष मालकांच्या शरीराचा विस्तार म्हणून पाहिले जाते. बालीनीज नैतिक भाषा कोंबड्यांच्या प्रतिमांनी परिपूर्ण आहे. नरांचे त्यांच्या कोंबड्यांशी घट्ट बंधन असते आणि ते त्यांना विशेष आहार देऊन, त्यांच्यासोबत वेळ घालवून, त्यांची देखभाल करून आणि इतर वागणूक देऊन त्यांची उत्तम काळजी घेतात. बालीनी लोक प्राणीत्वाकडे पाहतात, ज्याला ते मानवजातीचे विरोधी मानतात, पक्ष्यांचे प्रतिनिधित्व करतात. कोंबडा ओळखून, बालिनीज माणूस एकाच वेळी त्याला सर्वात जास्त तिरस्काराने आणि घाबरलेल्या गोष्टींशी जोडत असतो कारण बालीनी लोक त्यांच्या पशुवादी वर्तनाचा तिरस्कार करतात.

अशा प्रकारे राक्षसांना किंवा प्राण्यांना शांत करण्यासाठी, मंदिरातील उत्सव आणि सुट्टीच्या आधी कोंबडा लढाई केली जाते. हे राक्षसांना किंवा प्राण्यांना दिलेले रक्तबलिदान आहे. कॉकफाइट अत्यंत नियंत्रित आणि काळजीपूर्वक तयार केली जाते, कारण एखाद्या समुदायासाठी महत्त्वपूर्ण असलेल्या परंपरेचा अंदाज असू शकतो. गुंतलेल्या प्रत्येकाने मार्गदर्शक तत्वांच्या कठोर संचाचे पालन करणे आणि विशिष्ट भूमिका पार पाडणे आवश्यक आहे. अशाप्रकारे कोंबडा लढा एकाच वेळी प्राण्यांच्या अराजकतेची आणि कठोरपणे नियंत्रित सामाजिक घटना आहे.

कॉकफाइटवर मोठ्या प्रमाणावर नियंत्रण ठेवले जाते आणि सट्टेबाजी हा त्यातील एक प्रमुख घटक आहे. दोन्ही मुख्य बेट (स्पर्धकांमधील) आणि साइड बेट्स (प्रेक्षकांमधील) उपलब्ध आहेत. प्राथमिक बेटाच्या रकमेनुसार साइड बेट्सची शक्यता बदलू शकते, जरी प्राथमिक पैज नेहमी पैशात केली जाते. तर्कानुसार, प्राथमिक बाजी जितकी जास्त असेल, तितकीच शक्यता जास्त असते की सामन्याचा परिणाम खरोखर समान स्कोअरमध्ये होईल, ज्यामध्ये बाजूचे वेजर्स श्रेणीच्या कमी टोकाकडे झुकतात. गीर्ट्झ मोठ्या प्राइमरी बेट्स

असलेल्या सामन्यांना "डीप" म्हणून संदर्भित करतो, ज्याचा अर्थ असा होतो की हरणाच्याला जास्त किंमत मोजावी लागेल.

हे सामने सहभागी सर्व पक्षांसाठी अधिक आकर्षक आहेत. तरीही इतर खर्च देखील आहेत. या मजुरीमध्ये, पैशाला नैतिक महत्त्व, स्थान किंवा प्रतिष्ठा यासाठी एक प्रकारचा अभिमान म्हणून पाहिले जाते. कॉकफाइट गमावणे हे विशेषतः आक्षेपार्ह अपमान आणि आर्थिक नुकसान मिळवण्याशी तुलना करता येते. एखाद्या विशिष्ट पक्ष्याच्या यशात किंवा अपयशात सहभागी असलेल्या प्रत्येकाला नक्कीच स्वारस्य असते, म्हणून उभे केलेले दावे संघर्षाचे महत्त्व वाढवतात. मित्र आणि नातेवाईकांसारख्या पक्ष्यांना आधार देण्यासाठी बाहेरील बेट आवश्यक आहेत. तर, बालीनी समाजातील मोठ्या सामाजिक शोकांतिकेचे नाट्यीकरण आणि मूर्त रूप म्हणून कोंबडा लढाईकडे पाहणे शक्य आहे.

सामन्याची "खोली" दोन घटकांद्वारे निर्धारित केली जाते: 1. जर स्पर्धकांची स्थिती समान असेल (किंवा वैयक्तिक विरोधक); 2. स्पर्धक उच्च दर्जाचे लोक असल्यास. जसजसा सामना पुढे सरकतो तसतसे प्रत्येक सहभागीचे दावे वाढत जातात आणि जुगार हा पैशांबद्दल कमी आणि स्थितीबद्दल अधिक होतो.

तीव्र नाटक आणि भावनिक दावे असूनही, कोंबड्याच्या झुंजीमुळे कोणाच्याही भूमिकेवर थेट परिणाम होत नाही. दैनंदिन सामाजिक जीवनात होणारे संघर्ष कॉकफाइटद्वारे दर्शविले जातात आणि त्याचे प्रतीक आहेत. समाजातील संघर्ष आणि तणाव स्पष्ट आहेत. हे पुरुषांच्या स्वतःचे त्यांच्या पक्ष्यांमध्ये रूपांतर करते, मारामारींना गुरुत्वाकर्षणाची जाणीव देते आणि गीर्ट्झच्या मते, बालिनी लोकांबद्दल किंवा त्यांच्या जीवनशैलीबद्दल काहीतरी अप्रिय व्यक्त करते. मारामारी दरम्यान "पूर्णता" आणि "रिक्तता" च्या थोडक्यात, वेगळ्या बाउट्स आहेत. जरी ते बालिनी जीवनाची नक्कल करत असले तरी, त्याची क्रूरता आणि हिंसा त्यांच्या विरुद्ध आहे. हे बालिनीज समाजाचे चित्रण करते जे बनण्याची इच्छा आहे त्याच्या अगदी विरुद्ध आहे.

संघर्ष स्थिती आणि सामाजिक स्थितीच्या संबंधांभोवती फिरतात. ही नाती एकतर जीवन किंवा मृत्यू आहेत, या वादातून ते शिकतात. दैनंदिन जीवनाच्या संदर्भात पाहिल्यास, कोंबडे हे प्रत्येक मनुष्याला-त्याची सामाजिक स्थिती कशीही असली तरीही-भयंकर आणि अप्रिय असल्याचे दर्शविते याची आठवण करून देतात. कॉकफाइटिंगची क्रिया बालीच्या एकूण सामाजिक स्तरीकरण प्रणालीवर एक लाक्षणिक भाष्य देते. त्यामुळे कोंबडा लढवणे हा एक कलात्मक प्रयत्न आहे आणि मानवी वर्तनाचा एक अर्थपूर्ण वापर आहे. गीर्ट्झने त्याची उपमा अशा मजकुराशी दिली आहे जी वाचली जाऊ शकते, अर्थ लावली जाऊ शकते आणि तपासली जाऊ शकते. संस्कृतीच्या सर्व पैलूंना ग्रंथ मानून आणि संपूर्ण संस्कृतीचा संदर्भ "ग्रंथांचे एकत्रिकरण" म्हणून त्यांनी या कल्पनेचा विस्तार केला. हे विश्लेषण कॉकफाइटिंगसाठी फायदेशीर आहे. हे विश्लेषण कॉकफाइटिंगसाठी फायदेशीर आहे कारण ते पुढील संज्ञानात्मक उद्दिष्टांसाठी भावनांचा वापर कसा करते याचे मूलभूत वैशिष्ट्य अधोरेखित करते. जेव्हा वारंवार मध्यवर्ती किंवा बाजूच्या खेळाडू म्हणून पाहिले जाते तेव्हा कॉकफाइट आपला संदेश देते आणि ती कायम ठेवते. जरी कोंबडा लढणे हा बालीनी लोकांचा एकमेव धडा किंवा स्वतःची अवमूल्यन करणारी कथा नसली तरी ती एक

महत्त्वाची गोष्ट आहे. प्रत्येक संस्कृतीची स्वतःची स्वतःची कथा आणि दृष्टीकोन असतात. मानवशास्त्रज्ञ म्हणून त्यांच्यापर्यंत पोहोचण्याचा प्रयत्न करणे हे आपले कर्तव्य आहे.

विवेचनात्मक मानवशास्त्र - क्लिफर्ड
गीट्झ थिंक वर्णन - डीप प्ले: नोट्स
ऑन द बालिनीज कॉकफाइट

१२.५ सारांश (REFERENCE)

मानवशास्त्र विषयामध्ये वापरल्या जाणाऱ्या व्याख्यात्मक पद्धतीबद्दल चर्चा करतो. सोप्या शब्दात, इंटरप्रेटेटिव्ह म्हणजे अभ्यास केलेल्या घटनेच्या पृष्ठभागाच्या पलीकडे संदर्भ पाहणे. हे तपशीलवार समजावून सांगण्यासाठी तो बालीच्या स्वतःच्या फील्डवर्कचे उदाहरण देतो. कॉंबड्यांच्या झुंजीवर बंदी आणि नियमन असताना पोलीस गावाजवळ आले तेव्हा लोकांसोबत धावत जाण्यासारखे मैदानात कसे प्रवेश मिळवला, याचा अनुभव तो सांगतो. प्रीचर्ड, टर्नर, वेबर यांसारख्या लेखकांनी त्यांच्या लेखनात किंवा त्यांच्या चर्चेत व्याख्यात्मक दृष्टिकोन वापरला असला तरी त्याचा वापर करून व्याख्यात्मक या शीर्षकावर पुस्तक लिहिण्याचे श्रेय गीट्झ यांनाच द्यावे लागेल.

"जाड वर्णन" ची संकल्पना त्यांच्या ऑपरेशनल क्रियाकलापांच्या संदर्भात निरीक्षण केलेल्या व्यक्तींच्या कल्पना, भावना आणि सामाजिक परस्परसंवादाचे जाळे कसे कॅप्चर केले जाते याचे वर्णन करते. हे प्रामुख्याने गुणात्मक संशोधनात वापरले जाते. क्लिफर्ड गीट्झनेही त्याचा वापर केल्यावर जाड वर्णनाची मुळे रायलसोबत पाहिली जाऊ शकतात. या प्रकरणामध्ये इंडोनेशियामध्ये असलेल्या बाली नावाच्या ठिकाणी क्लिफर्ड गीट्झच्या फील्डवर्कबद्दल देखील चर्चा केली आहे. तो स्पष्ट करतो की गेमद्वारे त्या समुदायांमधील स्थिती, नातेसंबंध यांचे कनेक्शन म्हणून कसे पाहिले जाऊ शकते. क्षेत्रीय कार्याचे संचालन करणारा लोकलेखक म्हणून तो त्याचा प्रवास देखील स्पष्ट करतो.

१२.६ प्रश्न (QUESTIONS)

---

1. जाड वर्णनाची संकल्पना स्पष्ट करा
2. डीप प्ले - बालीज कॉक फाइट वर एक संक्षिप्त टीप लिहा
3. विवेचनात्मकमानवशास्त्राचा अर्थ स्पष्ट करा.

१२.७ संदर्भ (REFERENCES)

- Cockfight image taken from Wikimedia original source, Indonesian Ministry of Information. 1958. *Bali: When, What, Where, How.* Indonesian
- Panourgiá, Neni (2012). Interpretive Anthropology. *obo in Anthropology*. doi: 10.1093/obo/9780199766567-0048
- Ponterotto, J. G. (2006). Brief note on the origins, evolution, and meaning of the qualitative research concept thick description. *The qualitative report*, 11(3), 538-549
- Denzin, N. K. (1989). Interpretive interactionism. Newbury Park, CA: Sage. Denzin, N. K., & Lincoln, Y. S. (Eds.). (2005).
- Denzin, N. K. (1989) Handbook of qualitative research (3rd ed.). Thousand Oaks, CA: Sage.
- <https://helpfulprofessor.com/thick-description/>
- https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Cockfighting,_Bali_Where,_What,_When,_How,_p8.jpg
- <https://epgp.inflibnet.ac.in/Home/ViewSubject?catid=Vu+b7LQyc9e/jifd2gmpPA==>
- <https://anthropology.ua.edu/theory/symbolic-and-interpretive-anthropologies/>
- The article written by Geertz is available in this link.
- webpages.uidaho.edu/~rfrey/PDF/410/Geertz72.pdf

व्हर्जिनियस खाखा - जमाती आणि भारतीय राष्ट्रीय अस्मिता: बहिष्कार आणि सीमांतिकतेचे स्थान

प्रकरण संरचना:

१३.० उद्दिष्टे

१३.१ प्रस्तावना

१३.२ व्हर्जिनियस खाखा - परिचय

१३.३ भारतातील जमाती आणि अस्मिता

१३.४ जमाती आणि भारतीय राष्ट्रीय अस्मिता: बहिष्कार आणि सीमांतिकतेचे स्थान

१३.५ सारांश

१३.६ प्रश्न

१३.७ संदर्भ

१३.० उद्दिष्टे

---

१. विद्यार्थ्यांना भारतातील जमातींच्या परिस्थितीची ओळख करून देणे
२. व्हर्जिनियस खाखाचे योगदान समजून घेणे

१३.१ प्रस्तावना

आदिवासी लोकांना देशाच्या प्रमुखविकास नमुन्यामध्ये समाविष्ट करणे आणि वगळणे या दोन्ही समस्यांना तोंड द्यावे लागत आहे. आदिवासी समाजांनी तथाकथित सार्वभौमिक किंवा प्रमुख संस्कृतीमध्ये धार्मिक आणि इतर सांस्कृतिक समावेशाचा अनुभव घेतला आहे आणि परिणामी त्यांना अस्मितेच्या अरीष्टाचा सामना करावा लागला आहे. पायाभूत सुविधा, आरोग्य आणि शिक्षण इत्यादींपासून वगळल्यामुळे त्यांना सध्याच्या परिस्थितीत बाहेरील जगाशी सामना करणे कठीण जात आहे. आदिवासी समस्या आणि हक्क या विषयावर विख्यात अभ्यासक व्हर्जिनियस खाखायांनी आदिवासी समस्या आणि हक्क या विषयावरच म्हणजे आदिवासी वंचिततेवरच काम केले नसून समावेशन आदिवासींवर कसे परिणाम करते यावरही काम केले आहे.

आदिवासींना दुहेरी वसाहतवादाच्या प्रक्रियेतून जावे लागते, एक ब्रिटिश शासन आणि प्रशासन आणि दुसरी बिगर आदिवासी लोकसंख्या. जमीन, जंगल आणि इतर

साधनसंपत्तीवर नियंत्रण असलेल्या आणि राज्यकारभाराची स्वायत्तता उपभोगलेल्या जमाती अखेरीस नवीन राजकीय आणि आर्थिक व्यवस्थेच्या परिघावर ढकलल्या गेल्या. अशा प्रकारे वसाहतींच्या राजवटीत मोठ्या व्यवस्थेत जमातींचे एकत्रीकरण/समावेशन करण्याची प्रक्रियासुरू होती; परंतु हीसमावेशनाची प्रक्रिया उपजीविकेवरील नियंत्रण (आर्थिक अधिकार) आणि संपादन हक्क नाकरण्याशी तसेच त्यांच्या स्वतःच्या जीवनाचा निर्णय घेण्याच्या प्रक्रियेवर नियंत्रण लादण्याच्या प्रक्रियेशी, म्हणजेच वंचिततेच्या प्रक्रियेशी जोडलेली होती.

१३.२ व्हर्जिनियस खाखा -एक परिचय

व्हर्जिनियस खाखा सध्या इन्स्टिट्यूट फॉर ह्युमन डेव्हलपमेंट (IHD), नवी दिल्ली येथे अभ्यागत प्राध्यापक आहेत. IHD मध्ये सामील होण्यापूर्वी ते तेजपूर विद्यापीठात (२०१६ ते २०१८) प्रख्यात प्राध्यापक आणि भारतरत्न लोकप्रिय गोपीनाथ बोसदोर्लॉचेचे अरपरसन होते. ते टाटा इन्स्टिट्यूट ऑफ सोशल सायन्सेस, गुवाहाटी कॅम्पस (२०११-२०१६) चे प्राध्यापक आणि उपसंचालकदेखील होते. त्यांनी दिल्ली स्कूल ऑफ इकॉनॉमिक्स, दिल्ली विद्यापीठ (१९९० ते २०११) आणि नॉर्थ-ईस्टर्न हिल युनिव्हर्सिटी, शिलॉंग (१९७८ ते १९९०) येथे समाजशास्त्राचे अध्यापन केले. त्यांनी पुणे विद्यापीठातून समाजशास्त्रात एम.ए. आणि पीएच.डी. इंडियन इन्स्टिट्यूट ऑफ टेक्नॉलॉजी (IIT)कानपूर येथून घेतलेली आहे.

खाखा यांचे लेखन

१. ते 'इकॉनॉमिक ड्युएलिझम अँड स्ट्रक्चर ऑफ क्लास: अ स्टडी इन प्लांटेशन अँड पीझंट सेटिंग्ज इन नॉर्थ बंगाल' (कॉस्मो, १९९७)
२. स्टेट, सोसायटी अँड ट्राइब्स: इशूज इन पोस्ट कलोनियल इंडिया (पियरसन, २००८)
३. 'टी प्लांटेशन लेबर इन इंडिया' (फ्रेड्रिक एबर्ट स्टिफटिंग, १९९६) आणि सोशल एक्स्क्लुजन अँड अडव्हर्सइंकलुजन: डेव्हलपमेंट अँड डिपरिवेशन ऑफ आदिवासी इन इंडिया (OUP 2012)चे सहलेखक आहेत.
४. वर्क इन्स्टिट्यूशन अँड सस्टनेबल लाइवलीहुड: इशूज अँड चलेजस ऑफ ट्रान्सफॉर्मेशन (२०१७) आणि एम्प्लायमेंट अँड लेबर मार्केट इन नॉर्थईस्ट इंडिया: इंटेरोगेटिंग स्ट्रक्चरल चेंजस (१९९९) या पुस्तकाचेही सहलेखक आहेत.
५. ते भारत सरकारच्या (२०१४) आदिवासी समुदायांच्या सामाजिक-आर्थिक, आरोग्य आणि शैक्षणिक स्थितीवरील उच्चस्तरीय समितीचे अध्यक्षही होते.
६. छत्तीसगडमधील ओराव या आदिवासी समुदायाशी संबंधित असलेल्या प्रो. खाखा यांनी देशातील आदिवासींवर विपुल लेखन केले आहे. त्यांचे पुस्तक, "राज्य, समाज आणि जमाती: उत्तर-वसाहत भारतातील समस्या", २००८मध्ये प्रकाशित झाले. त्यांचा १९९९मधील 'ट्राइब्स अँड इंडिजिनियस पीपल ऑफ इंडिया'हा लेख अनेकदा

भारतातील आदिवासी समुदायांना समजून घेण्यासाठी आवश्यक वाचन म्हणून उद्धृत केला जातो.

व्हर्जिनियस खाखा - जमाती आणि भारतीय राष्ट्रीय अस्मिता: बहिष्कार आणि सीमांतिकतेचे स्थान

१३.३ भारतातील जमाती आणि अस्मिता

२००९च्या जनगणनेनुसार आदिवासी लोकसंख्या ८४.३ दशलक्ष होती किंवा त्यावेळी एकूण लोकसंख्येच्या ८.२ टक्के होती. ६००हून अधिक आदिवासी समुदायांना भारतीय संविधानाने मान्यता दिली आहे आणि त्यांना शैक्षणिक संस्था, राजकीय कार्यालयांमधील कोट्यासह राज्याद्वारे विशेष फायदे आणि सरकारी नोकऱ्या दिल्या आहेत. त्यांची लोकसंख्या भौगोलिक अलगाव, एक विशिष्ट संस्कृती, भाषा आणि धर्म आणि मुख्य प्रवाहातील समाजापासून काही प्रमाणात सामाजिक अलगाव द्वारे वैशिष्ट्यीकृत आहे. राज्यघटनेने आदिवासी लोकांची वस्ती असलेल्या भागांना त्यांच्या कारभारात अधिक स्वायत्तता दिली आहे.

जमातीवरील बहुतेक लेखन वसाहती प्रशासकांपासून सुरू झाले आणि नंतर विद्यापीठांमधील मानवशास्त्र विभाग, भारतातील मानवशास्त्र सर्वेक्षण आणि आदिवासी लोकसंख्या असलेल्या राज्ये आणि प्रांतांमधील आदिवासी संशोधन संस्थांनी ताब्यात घेतले. ब्रिटिश राजवटीने अशाप्रकारे जमाती आणि बिगर-जमातींना एकाच राजकीय आणि प्रशासकीय अधिकाराखाली आणले. नागरी हक्क हे सर्वात असुरक्षित आणि आदिवासींना मालमत्ता आणि न्यायाविषयी असुरक्षित करणारे होते.

स्वातंत्र्योत्तर काळात देशात कुठेही मालमत्ता विकत घेणे आणि स्थायिक होण्याच्या अधिकाराच्या आधारे परकेपणाचे समर्थन केले गेले आहे. पारंपारिक सामाजिक रचना आणि संस्कृतीचे काही पैलू विकास कार्यक्रमात अडथळा आणतात हे सत्य नाकारता येणार नाही; इतक्या वर्षांच्या राष्ट्रीय पुनर्रचनेच्या प्रक्रियेनंतरही आजही मोठ्या प्रमाणात आदिवासी लोकसंख्या का आहे? जी सामाजिक पायाभूत सुविधांशी जोडलेली नाही किंवा आदिवासी भागात अद्यापही अंमलबजावणीचा कार्यक्रम किंवा वितरण यंत्रणा का नाही? हे विचारणेही तितकेच समर्पक आहे.

याचे बहुतांश उत्तर आदिवासी आणि मोठा समाज यांच्यातील संबंधांमध्ये आहे. विशेषतः प्रादेशिक संदर्भात मोठ्या समाजाने नेहमीच छोट्या जमातींना त्यांच्या समाजासाठी परके म्हणून पाहिले आहे. आणि म्हणूनच त्यांच्या कल्याणाविषयी आणि विकासाबाबत उदासीनता आहे. मोठ्या प्रमाणावरील विकास प्रकल्पांनी आदिवासींच्या जमिनी, जंगल आणि इतर संसाधनांच्या विनियोगाचे स्वरूप घेतले जे वसाहतींच्या राजवटीत सुरू झाले आणि स्वातंत्र्योत्तर काळात ते राष्ट्रीय आणि प्रादेशिक विकासाच्या नावाखाली केले गेले, ते स्वातंत्र्योत्तर काळात पुढे चालू राहिले.

जमातींचे केवळ जमिनीशी असलेले नातेच नाही तर जंगलाशी असलेल्या नातेसंबंधातही बदल झाले. इतकेच नव्हे तर वन कायद्याने त्यांना बेदखल करण्याच्या आणि हिंसाचाराच्या सततच्या धोक्यात अतिक्रमण करणारे बनवले. हे सर्व त्यांच्या 'अस्मितांवर' गंभीरपणे परिणाम करते; किंबहुना त्यांना 'अस्मिते'च्या संकटात टाकते. लाखो लोकांची घरे आणि उपजीविकेचे साधन यातून विस्थापित होणाऱ्या विकास प्रकल्पांचे औचित्य या आधारावर

तयार करण्यात आले आहे की हे प्रकल्प देशाला किंवा प्रदेशाला किंवा परिसराला खूप फायदेशीर ठरणार आहेत.

झारखंडमध्ये १९९६पर्यंत उदाहरणार्थ ८ मोठे आणि ५५ मध्यम हायड्रॉलिक प्रकल्प आणि अनेक लहान प्रकल्प आले. यामुळे मोठ्या संख्येने कुटुंबे विस्थापित झाली होती हे वेगळे सांगायला नको. तरीही झारखंडमधील सिंचनाखालील क्षेत्र हे निव्वळ पेरणी केलेल्या क्षेत्रफळाच्या केवळ ७.६८ टक्के होते आणि घरगुती निवडक केवळ ९.०४ टक्के होते. तरीही याचा लाभ झारखंडच्या आदिवासी आणि विस्थापित आदिवासींपर्यंत पोहोचला नाही.

आजही भारतातील तेलंगणा, ओडिशा, झारखंड, छत्तीसगड या आदिवासी पट्ट्यांमध्ये उत्तर वसाहतवादी भारतातील इंग्रजांनी जे केले त्याची पुनरावृत्ती करत आहे आणि कदाचित त्याहूनही आक्रमकपणे करीत आहेत. वनहक्क कायदा आणि विविध प्रकारचे कायदे आदिवासींना ज्या प्रकारे गुंतवून ठेवतात ते पाहता या प्रक्रियेत ते अवैध धंदे करणारे, अतिक्रमण करणारे बनले आहेत आणि त्यामुळे त्यांना हुसकावून लावण्याची गरज आहे.

एखाद्याला असे वाटू शकते की ही त्यांना एकत्रित करण्याची प्रक्रिया आहे परंतु खरोखरच त्यांची ही ओळख त्यांच्यासाठी योग्य व्यवस्थालावणारी आहे. ही समस्या कायम आहे कारण आदिवासींच्या मोठ्या राजकीय अर्थव्यवस्थेकडे दुर्लक्ष केले जात आहे. सरकारी शाळांनी त्यांना प्रबळ समाजाची भाषा आणि संस्कृती शिकण्यास भाग पाडले आहे आणि आदिवासी समाजात तुम्हाला अभ्यासक्रमाचा भाग म्हणून जे काही सापडेल ते सत्य नाही. नवीन कपडे घालण्याची, नवीन भाषा शिकण्याची गरज हा उत्तरवसाहतवादी भारतात एक नवीन प्रकार आहे. जिथे केवळ जमीन आणि संसाधनेच नव्हे, तर भाषा, संस्कृती, मन यांची देखील 'वसाहत' होते. अशा प्रकारे अंतर्गतीकरण चालू आहे.

तुमची प्रगती तपासा

१. स्वातंत्र्योत्तर भारतातील आदिवासी समस्या कोणत्या आहेत?

१३.४ जमाती आणि भारतीय राष्ट्रीय अस्मिता: बहिष्कार आणि सीमांतिकतेचे स्थान:

हालेख भारतातील राष्ट्रीय अस्मितेच्या विकासावर विशेषतः आदिवासी लोकांवर लक्ष केंद्रित करतो. यामध्ये सामाजिक समुहापासून वंचित करण्याची चर्चा केली आहे. भारतीय राष्ट्रीय अस्मितेचा उदय हा वसाहतवादी राजवटीपासून स्वातंत्र्याच्या लढाईतून आणि सीमांतिकरण आणि शोषण या पासून आदिवासींचे संरक्षण करण्यासाठी आदिवासींना गैर-आदिवासींना पासून अलग करण्यातून झाला. असे विषय या लेखात अंतर्भूत आहेत.

राष्ट्रीय अस्मिता ही सामान्यतः प्रजात (लोक) म्हणून एखाद्याच्या समुदायाप्रती चेतना आणि निष्ठेची भावना म्हणून दर्शविली जाते. प्रजात म्हणून समुदायांचे मूळ (वास्तविक किंवा काल्पनिक), इतिहास, भाषा, संस्कृती, चालीरीती, परंपरा आणि प्रादेशिक सीमा असतात. समुदायांनाही सार्वभौमत्व असते आणि ते विशेषतः त्यांच्या सदस्यांच्या हिताची आणि कल्याणाची काळजी घेतात. त्याचवेळी समुदाय हे भाषा आणि इतर सामाजिक आणि

सांस्कृतिक रीतिरिवाजांच्या संवर्धन आणि पुनरुज्जीवनाद्वारे त्यांची राष्ट्रीय अस्मिता जतन आणि संवर्धन करण्याचा प्रयत्न करतात.

व्हर्जिनियस खाखा - जमाती आणि भारतीय राष्ट्रीय अस्मिता: बहिष्कार आणि सीमांतिकतेचे स्थान

धर्म, भाषा, प्रदेश, जात आणि जमाती हे भारतातील विविधतेचे सर्वात चिकित्सक पैलू आहेत. शिवाय असेही लोक आहेत जे अशा भाषिक-सहप्रादेशिक समाजांच्या बाहेर आहेत आणि त्याद्वारे ते जातिव्यवस्थेतूनही वगळले जातात. सामान्यतः त्यांचे स्वतःची भाषा, धर्म, संस्कृती आणि भौगोलिक प्रदेश असलेल्या जमाती म्हणून वर्णन केले गेले आहे. ते त्यांचे सामाजिक आणि सांस्कृतिक जीवन त्यांच्या स्वतःच्या परंपरा, नियम आणि मूल्यांनुसार समाजाचे नियमन करतात.

खाखा यांचे लेखन आदिवासी लोकांवर विशेष लक्ष केंद्रित करून भारतीय राष्ट्रीय अस्मितेच्या विकासाला संबोधित करते. वसाहतवादी आणि उत्तर-वसाहत भारतात भारतीय राष्ट्रीय अस्मितेच्या विकासाशी आदिवासी लोकांचा कसा संबंध आहे? राष्ट्रनिर्मिती प्रक्रियेत त्यांचे काय योगदान आहे? राष्ट्रनिर्मितीच्या प्रक्रियेत राष्ट्र आणि राष्ट्रीय नेतृत्वाने आदिवासींना कसे जबाबदार धरले आहे? या प्रक्रियेत त्यांची कामगिरी कशी झाली आणि का? संघर्ष आणि परकेपणा स्वतःला कसे प्रकट केले आहे? या प्रश्नांना अधोरेखित करते.

देशाच्या कानाकोपऱ्यामध्ये आदिवासी जमाती विखुरलेल्या आहेत; परंतु त्यांचे वितरण असमान आहे. आदिवासींनी सामायिक केलेली एक समानता म्हणजे ऐतिहासिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिकदृष्ट्या भारताशी संबंधित असलेल्या अनेक सामाजिक गटांमधून वगळणे जाणे ही होय. उदाहरणार्थ, या जमाती हिंदी, तेलगू, बंगाली, गुजराती यांच्या प्रमाणे प्रबळ भाषिक गटांचा भाग नाहीत. त्याहूनही महत्त्वाचे म्हणजे जमाती हिंदू धर्माचा समावेश असलेल्या धार्मिक कल्पना, मूल्ये, संस्था आणि सांस्कृतिक प्रथा यामध्ये जमाती सहभागी नाहीत. हिंदू धर्म प्रबळ भाषिक गटांना एकत्र जोडतो. हे सामाजिक समूह भारतीय राष्ट्रीय अस्मितेचे प्रमुख स्तंभ आहेत. त्यामधूनही आदिवासींना वगळण्यात आले आहे.

ब्रिटीश राजवटीपासून भारताच्या स्वातंत्र्याच्या लढाईतून भारतातील राष्ट्रवादाचा उदय झाला. त्याचा भौगोलिक आकार पाहता भाषिक आणि धार्मिक विविधता आणि सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे विविध जाती आणि पोटजातींमध्ये झालेले विभाजन आणि विभागणी पाहता भारतीय राष्ट्रवाद ही एक उल्लेखनीय घटना होती. ब्रिटीश राजवटीविरुद्धच्या लढ्यादरम्यान भारतातील राष्ट्रवादाने दोन छटा आणि प्रवाह विकसित केले. एका प्रवाहाने ब्रिटिशांच्या विरोधात राष्ट्रवादाची मांडणी आणि अभिव्यक्ती केली. तर दुसरा प्रवाह भारताच्या स्वतःच्या विशिष्ट भाषिक आणि सांस्कृतिक अस्मिता आणि विशिष्ट राजकीय-प्रशासकीय अवकाशांची आकांक्षा यांच्या मांडणी आणि अभिव्यक्तीशी संबंधित होता.

या लढ्यात लोकांची गतीशीलता आणि सहभाग हा एकसारखा नव्हता. ही असमानता प्रामुख्याने समजाच्या संरचनेतील सामाजिक-आर्थिक आणि प्रशासकीय स्थान यांच्या कानिष्ठतेमुळे आणि वसाहतीच्या राजवटीतील राजकरणामुळे होती. या काळात जमाती या सर्वात वंचित गट होत्या. ब्रिटीश येईपर्यंत जमाती सामान्यतः स्वयंपूर्ण एकक म्हणून जगत

होत्या. याचा अर्थ आदिवासी भारतीय समाजाच्या बाहेर राहतात आणि त्या त्यांचा एक भाग नाहीत. या दोघांमध्ये निश्चित परस्पर अंतरक्रियगाडून आल्या,परंतु ब्रिटिशांच्या आगमनापर्यंत आदिवासी मोठ्या भारतीय लोकसंख्येच्या समान राजकीय आणि प्रशासकीय रचनेखाली आले नव्हते.

अशाप्रकारे आदिवासींना वसाहतवादाचे दोन प्रकार अनुभवावे लागले, एक ब्रिटिशांच्या नियंत्रणाखाली आणि दुसरा बिगर आदिवासी भारतीय लोकसंख्येच्या नियंत्रणाखाली. नैसर्गिक साधनसंपत्तीवर नियंत्रण ठेवणाऱ्या आणि राज्यकारभाराची स्वायत्तता अनुभवणाऱ्या जमातींना फसवणूक, कर्ज, व्याज आणि इतर संबंधित प्रक्रियांद्वारे नवीन राजकीय आणि आर्थिक व्यवस्थेच्या परिघावर ढकलले गेले.

स्वातंत्र्याच्या पूर्वसंध्येला आदिवासींना अशा प्रकारे वसाहतवादी शासन आणि प्रशासनाच्या रचनेत अद्वितीय स्थान देण्यात आले. ते 'ब्रिटिशांच्या हद्दीत आहेत की नाही' यानुसार आदिवासींची प्रथम विभागणी करण्यात आली. प्रदेशाच्या आत असलेल्यांना नंतर तीन वेगळ्या प्रशासकीय व्यवस्थांखाली ठेवण्यात आले ते म्हणजे सीमा/एजन्सी प्रदेश, वगळलेले क्षेत्र आणि अंशतः वगळलेले क्षेत्र इ. अशा भागात न राहणाऱ्या जमाती या सामान्य लोकसंख्येला लागू असलेल्या त्याच प्रशासकीय रचनेखाली आल्या.

वसाहतीक राजवटीपासून स्वातंत्र्यासाठी एकत्रित भारतीय लढा उदयास येण्याआधी आदिवासींनी आदिवासी स्वायत्तता आणि स्वराज्याचे रक्षण करण्यासाठी वसाहतवादी शक्ती आणि प्रशासनास प्रतिकार दर्शविला होता. याचा पुरावा वसाहतवादी राजवटीच्या सुरुवातीपासून सुरू झालेल्या बंड आणि बंडांच्या मालिकेतून मिळतो. तथापि, भारतातील स्वातंत्र्य चळवळीच्या इतिहासाच्या अधिकृत लिखाणात त्यांना फारसे स्थान मिळत नाही किंवा दिसूनही येत नाही. विरोधाभास म्हणजे, भारतीय स्वातंत्र्याच्या लढ्याला जसजसा वेग आलातसतसे या राष्ट्रीय चळवळीतील आदिवासींचा सहभाग एकतर नव्हताच किंवा तुलनेने कमकुवत होता.

स्वातंत्र्याच्या पहाटे आदिवासींनी विविध स्वरूपात राष्ट्रीय विकासाच्या संदर्भात त्यांचे हितसंबंध व्यक्त केले. मुख्य भूमीवरील आदिवासींनी झारखंड, गोंडवाना आणि भिल्लस्थान या स्वतंत्र राज्यांची मागणी केली; परंतु विशेष म्हणजे ते भारतीय संघाच्या चौकटीत व्यक्त केले गेले. प्रदेशातील इतर क्षेत्रांप्रमाणे यामागण्यांचे कोणतेही वेगळे स्पष्टीकरण नव्हते. अशाप्रकारे स्वातंत्र्याच्या पहाटे मोठ्या जमातींना स्पष्ट आवाज नव्हता. थोडक्यात, ईशान्य भारतातील काही जमाती वगळता एकूणच आदिवासींना भारताचा भाग असण्यात कोणतीही अडचण नव्हती, कारण यामुळे त्यांना काही फरक पडत नव्हता. प्रखर राष्ट्रीय अस्मितेचा त्यांच्यावर होणारा विशिष्ट परिणाम कदाचित आदिवासींना फारच कमी समजला असेल.

शोषण आणि जमीन वेगळेपणापासून संवैधानिक संरक्षण असूनही, प्रबळ राष्ट्रीय चर्चाविश्वात आदिवासी समस्या प्रामुख्याने सामाजिक मागासलेपणाच्या संदर्भात आहेत. अविकसित असणे हे नियमितपणे आदिवासी समुदायांच्या अलिप्ततेशी जोडले गेले होते आणि म्हणूनच त्यांचे एकत्रीकरण या समस्येवर रामबाण उपाय म्हणून पाहिले जात होते. महान भारत आदिवासींना आदिम, असंस्कृत, आळशी आणि सुखवादी म्हणून समजू लागला होता. अशाप्रकारे जमातींनी ती वैशिष्ट्ये एका सभ्यतेच्या मोहिमेअंतर्गत टाकणे

अपेक्षित होते. त्यामुळे भारतातील सर्व संस्था आजही सर्वसमावेशक होण्यापासून दूर आहेत, असे म्हणणे चुकीचे ठरणार नाही.

व्हर्जिनियस खाखा - जमाती आणि भारतीय राष्ट्रीय अस्मिता: बहिष्कार आणि सीमांतिकतेचे स्थान

तुमची प्रगती तपासा

१. भारतातील आदिवासींच्या सीमांतिकतेचे स्वरूप स्पष्ट करा..

१३.५ सारांश

विकास विषयक साहित्यात अनुसूचित जमातींचा सहसा अनुसूचित जातींशी संयोग केला जातो, जरी त्या पूर्णपणे भिन्न सामाजिक श्रेणी आहेत. 'भौगोलिक दुर्गमता आणि कमी लोकसंख्या' यामुळे एकत्रीत न येण्याने अनुसूचित जमातींसाठी निर्णयप्रक्रियेतील पाठपुरावा कमी दिसतो आणि राजकीय अलगाव दिसून येते.

एकात्मतेचे स्वरूप पाहिल्यास असे दिसून येते की, जमाती आणि बिगर-जमाती यांच्यातील संबंध आणि येवढेच नाही तर राज्य देखील शोषण, वर्चस्व आणि भेदभावाने व्यापलेले आहे, ज्याच्याकडे सोयीस्करपणे दुर्लक्ष केले जाते. विकासाच्या फलितांमध्ये न्याय्य वाटा मिळण्यापासून आदिवासींना का वगळले गेले आहे हे यावरून स्पष्ट होते.

१३.६ प्रश्न

---

१. 'आदिवासी अस्मितेवरील' संकट स्पष्ट करा.
२. इंग्रज भारतातील स्थानिक लोकांशी कसे वागले? त्याचे परिणाम सांगा.
३. भारतात आदिवासी आणि विकास प्रक्रिया एकमेकांशी कसे जोडलेले आहेत?

१३.७ संदर्भ

- Raghavaiah, V.R.1979. 'Tribal Revolts in Chronological Order: 1778-1971' in A.R. Desai(ed.), Peasant Struggles in India. OUP.Bombay
- Sonowal, C. J. (2008). Indian Tribes and Issue of Social Inclusion and Exclusion. *Studies of Tribes and Tribals*, 6(2), 123-134.
- Xaxa, V. (2011). Tribes and Social Exclusion, CSSSC-UNICEF, Social Inclusion Cell, Department of Sociology, Delhi School of Economics, Delhi.
- Xaxa, V. (2016). Tribes and Indian National Identity: Location of Exclusion and Marginality. *The Brown Journal of World Affairs*, 23(1), 223-237. <https://www.jstor.org/stable/26534720>.
- Xaxa, V. (2021). Decolonising Tribal Studies in India, Special Lecture by Prof. Virginius Xaxa delivered at Jadavpur University.

नंदिनी सुंदर -असमानतेसाठी शिक्षण: भारतातील- स्वदेशी नागरिकांचे अनुभव

प्रकरण संरचना

१४.० उद्दिष्टे

१४.१ प्रस्तावना

१४.२ नंदिनी सुंदर - एक भारतीय समाजशास्त्रज्ञ

१४.३ लेख – “असमानतेसाठी शिक्षण: भारताच्या “स्वदेशी” नागरिकांचे अनुभव”.

१४.४ सारांश

१४.५ प्रश्न

१४.६ संदर्भ आणि पुढील वाचन

१४.० उद्दिष्टे

- नंदिनी सुंदर यांचे कार्य समजून घेणे
- आदिवासींबाबतीत त्यांच्या योगदानाची विद्यार्थ्यांना ओळख करून देणे

१४.१ प्रस्तावना

'एज्युकेटिंग फॉर इनइक्वॅलिटी' हा असा एक संशोधन अहवाल आहे जो आदिवासींना भेडसावणाऱ्या शिक्षणासंबंधीचा विरोधाभास आणि दुविधांशी संबंधित आहे. 'आदिवासी' हा मध्य भारतातील मूळ स्थानिक लोकांसाठी वापरण्यात येणारा स्थानिक शब्द आहे. आदिवासींची संख्या सुमारे ८४ दशलक्ष असून, ती भारताच्या लोकसंख्येच्या आठ टक्के आहे. आदिवासींना अधिकृतपणे अनुसूचित जमाती (ST) म्हणून ओळखले जाते. भारतीय संविधानाच्या कलम ३४२ अंतर्गत या समुदायांना सकारात्मक कृती करण्याच्या उद्देशाने सरकारी वेळापत्रकात किंवा सूचीमध्ये सूचीबद्ध केले आहे. त्यांच्यापैकी बरेच जण भारतातील घटनात्मक स्वायत्तता प्राप्त झालेल्या भागातराहतात.

प्रोफेसर सुंदर यांनी आधुनिक भारतातील कायदा, नोकरशाही आणि नैतिकतेच्या विस्तृत चौकटीत मध्य भारतातील आदिवासी राजकारणाचा तपशीलवार अभ्यास केला आहे. असे करताना, त्यांनी नावीन्यपूर्ण अनुभवजन्य आणि लोकांलेखीयपद्धती समाजशास्त्रीय वादविवादांसाठी अत्याधुनिक दृष्टिकोन एकत्र केले असून, ते आधुनिक भारतातील

सामाजिक बदलांच्या अभ्यासाला तुलनात्मक सामाजिक सिद्धांतातील मध्यवर्ती वादांशी जोडतात.

नंदिनी सुंदर -असमानतेसाठी शिक्षण:
भारतातील- स्वदेशी नागरिकांचे
अनुभव

१४.२ नंदिनी सुंदर - एक भारतीय समाजशास्त्रज्ञ

नंदिनी सुंदर (जन्म १९६७) या दिल्ली स्कूल ऑफ इकॉनॉमिक्समधील भारतीय समाजशास्त्राच्या प्राध्यापक आहेत. राजकीय समाजशास्त्र, कायदा आणि असमानता हेत्यांच्या संशोधनाच्या आवडीचे विषय आहेत. २०१० मध्ये त्यांनासामाजिक विज्ञानासाठीचे इन्फोसिस पारितोषिक मिळाले आहे. सुंदर सध्या दक्षिण आशियातील मानववंशशास्त्र आणि नागरिकत्वाचा इतिहास, तसेच समाजशास्त्र आणि मानवशास्त्रातील विद्याशाखीय इतिहासावर संशोधन करत आहेत.

राजकीय अर्थव्यवस्था आणि विकास, पर्यावरणव स्वकीय लोक आणि कायद्याचे समाजशास्त्र यामधील संशोधकीय उत्साह त्यांनी कायम ठेवला आहे.

प्राध्यापिका नंदिनी सुंदर यादक्षिण आशियाच्या प्रख्यात सामाजिक मानववंशशास्त्रज्ञा असून, त्यांनी पर्यावरणीय संघर्ष, केंद्र आणि राज्य धोरणांचा आदिवासी राजकारणावरील परिणामाच्या आपल्या आकलनात प्रमुख आणि मूलभूत योगदान दिले आहे. समकालीन भारतातील सांस्कृतिक राजकारणासाठी वसाहतवादी राजवटीच्या वारशाच्या सखोल आकलनामध्ये आणि भारतीय समाजातील सततच्या संरचनात्मक तणावांशी प्रमुख ऐतिहासिक घटनांच्या संबंधाच्या सैद्धांतिकदृष्ट्या नाविन्यपूर्ण आकलनामध्ये त्यांचे योगदान आहे.

नंदिनी सुंदर यांना आधुनिक भारतातील जमाती आणि जातीसह सामाजिक अस्मिताआणि ज्ञानाचे राजकारण यातील उत्कृष्ट विश्लेषक म्हणून त्यांच्या योगदानाबद्दल सन्मानित करण्यात आले आहे.

तुमची प्रगती तपासा

१. नंदिनी सुंदरवर थोडक्यात टिपलिहा.

१४.३ लेख - "असमानतेसाठी शिक्षण: भारतातील "स्वदेशी" नागरिकांचे अनुभव

१९९९आणि २००१जनगणनेमधीलकाही सुधारणा सोडल्यासअनुसूचित जमातींमधील साक्षरतेचा दर राष्ट्रीय साक्षरतेच्यासरासरीच्या तुलनेत अत्यंत कमी आहे. सुंदर हे शिक्षणाच्या संदर्भात अनुसूचित जाती आणि जमातींमधील तुलना करण्यावर खाखायांच्यायुक्तिवादाचे अनुसरण करतात. आदिवासी चळवळींची केंद्रिय चिंतेची बाब म्हणजे दलितांप्रमाणे जातिव्यवस्थेत ऊर्ध्वदिशेने जाण्याऐवजी ते ज्या भागात राहतात त्या भागातील नैसर्गिक संसाधने आणि जमिनीवर नियंत्रण ठेवणे यांच्याशी संबंधित आहेत. आदिवासींना भाषिक समस्येचा सामना करावा लागतो तसादलितांना करावा लागत नाही. क्रमवारी आणि स्पर्धेवर आधारित शैक्षणिक प्रणालींमध्ये अंतर्भूतअसलेल्यावैयक्तिक

नैतिकतेचा आदिवासींमध्ये अभाव आहे. शेवटी, ज्याप्रमाणे दलितांच्या शैक्षणिक आकांक्षा त्यांचे नेते डॉ. आंबेडकर यांच्यापासून प्रेरित आहेत तसे आदिवासींचे नाही.

म्हणूनच सुंदर यांचालेख हा आदिवासी अस्मिता आणि भविष्यातील नागरिकत्वाच्या दृष्टीने औपचारिक शिक्षणाच्या परिणामांवर प्रश्नचिन्ह निर्माण करण्याचा एक प्रयत्न आहे. समकालीन भारतात अस्मिता आणि शिक्षणाची उपलब्धता यांचा जवळचा संबंध आढळतो. राज्याच्या तरतुदीच्या अपयशाचा एक परिणाम म्हणजे खाजगी शाळांचीसंख्या वाढणे होय. यापैकी बऱ्याचशाळा निव्वळ व्यावसायिक असल्यातरी शैक्षणिक दृष्ट्यातील दोन प्रमुख घटक म्हणजे कॅथोलिक चर्च आणि हिंदू धर्माधिष्ठित आक्रमक संघटना, राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ (RSS) हे आहेत.

जगभरात प्रमाणित शालेय शिक्षण प्रणालीच्या परिचयामुळे स्थानिक भाषेतील ज्ञानाची काही प्रमाणात हानी होते. सुंदर हे दाखविण्याचा प्रयत्न करतात की औपचारिक शिक्षणाचे वचन आदिवासींसाठी सांस्कृतिक ओळख आणि स्थानिक ज्ञानाच्या किंमत मोजल्यावर येते, कारण शैक्षणिक प्रक्रिया या मूलभूतपणे सांस्कृतिक प्रक्रिया आहेत आणि त्यांना या वस्तुस्थितीची फारशी जाणीव नाही की, आदिवासी, दलित आणि उपसमूहांच्या स्वतःच्या अस्मितेचा एकसारखाच नाश होत आहे. अनुसूचित जमातींनी अशा प्रकारचे पारंपरिक ज्ञान धारण केलेले असते की, जे केवळ त्यांच्यासाठी उपयुक्त नाही तर परिणामकारकही असते. असे असले तरी आदिवासीं बद्दलचे सरकारी धोरण त्यांच्याकडे असलेल्या कोणत्याही ज्ञानाची पद्धतशीरपणे बदनामी करते. जे त्यांनी राष्ट्रीय विकास आणि शाश्वत विकासासाठी ते ज्ञान आपल्या मालकीचे केले. शिक्षणामुळे ज्ञान मिळते या कल्पनेच्या उलटखरे तर औपचारिक शिक्षण पद्धतीमुळे सामाजिक संबंध बदलतात. आदिवासी अस्मितेला सांस्कृतिक अभिमानाची पुष्टी देणाऱ्या इतर घटकांच्या अनुपस्थितीत, शिक्षण हे आदिवासी समाजापासून वैयक्तिक दुरावण्याचे साधन बनण्याचा गंभीर धोका आहे.

मध्यभारतीय पट्ट्यातील आदिवासी शिक्षणावरील सध्याचे बरेचसे संशोधन शैक्षणिक प्रवेशाचा अभाव किंवा मिळालेल्या शिक्षणाचा निकृष्ट दर्जा यावर प्रकाश टाकते. सोयीस्कर ठिकाणी असलेल्या प्राथमिक शाळांची अनुलब्धता, शिक्षकांची गैरहजेरी, गळणारे छत, अस्तित्वात नसलेली शौचालये, फर्निचर, ब्लॉकबोर्ड आणि शैक्षणिक साहित्य उदा. पाठ्यपुस्तके आणि नकाशे इ. यातून दिसून आलेली दुर्दम्य अनास्था, साक्षरतेचा कमी दर देखील लोकांच्या राजकीय दृष्ट्या ऐकण्याच्या क्षमतेवर परिणाम करतो. कारण ते नंतर त्यांच्या स्वतःच्या समस्यांचे दस्तऐवजीकरण करू शकत नाहीत, माध्यमांमध्ये लिहू शकत नाहीत किंवा सरकारला निवेदने पाठवू शकत नाहीत.

केंद्र सरकार आणि राज्य सरकारांच्या आदिवासी मुलांसाठी स्टायपेंड, बुक बँक योजना, अभियांत्रिकी आणि वैद्यकीय महाविद्यालयात प्रवेश घेण्यासाठी विशेष कोचिंग आणि वसतिगृहे बांधणे अशा अनेक योजना असल्या तरी त्या मोठ्या संरचनात्मक असमानतेकडे लक्ष देण्यासाठी काहीही करत नाहीत. आदिवासींची गरिबी, साक्षरता आणि किमान शैक्षणिक तरतुदी नाकारणे हे आदिवासींना पूर्ण नागरिकत्वाच्या अधिकारांपासून वगळण्यासाठी स्पष्टपणे कारणीभूत आहे. त्यांच्या जमिनीचे संपादन निरक्षरतेने सुलभ होते. लोकांना ते त्यांच्या अंगठ्याचे तसे कशावर लावत आहेत हे माहित नसते. कुशल औद्योगिक

नोकऱ्यांसाठी बाहेरील लोकांचा ओघ प्रशिक्षित आदिवासी तरुणांच्या अनुपस्थितीमुळे सुलभ झाला आहे आणि लोकसंख्येच्या कार्यक्षम साक्षरतेशिवाय व्यापारी आणि सावकारांना त्यांचे शोषण करणेसोपे झाले आहे. अनेकदा आदिवासींना त्यांच्या शैक्षणिक प्रगतीच्या कमतरतेसाठी जबाबदार धरले जाते. पीडितांनादोष देण्याच्या या प्रवृत्तीला अनुसरून येऊ घातलेले विस्थापन हे अनेकदा शाळा न देण्याचे निमित्त ठरते आणि याउलट आदिवासी खेड्यांमध्ये शाळा नसणे हे त्यांना विस्थापित करण्यासाठी औचित्य म्हणून उद्धृत केले जाते.

त्यांच्या भाषांच्या संदर्भात, अनेक धोरणात्मक दस्तऐवज आहेत आणि भाषिक अल्पसंख्याकांना त्यांच्या मातृभाषेत प्राथमिक स्तरावर शिक्षण दिले पाहिजे हे मान्य करणारी घटनात्मक तरतूद आहे. त्या अनुषंगाने आदिवासी भाषांमध्ये व्यावहारिकदृष्ट्या कोणतेही शिक्षण नाही. १९५०च्या दशकात भारतातील राज्ये भाषिक आधारावर संघटित झाली असली तरी, राजकीय सत्तेच्या अनुपस्थितीत, कोणत्याही प्रमुख आदिवासी गटाला स्वतःसाठी राज्ये निर्माण करता आली नाहीत. पुढे गट राज्याच्या सीमा ओलांडून वितरित केले जातात आणि त्यांना ज्या भाषांमध्ये शिकवले जाते त्या त्या राज्याच्या आहेत, ज्यामध्ये ते राहतात. त्यामुळे विविध राज्यांतील सुशिक्षित आदिवासी तरुणांमध्ये एकतेची भावना विकसित होत नाही. केवळ ६ टक्के प्राथमिक शिक्षक आदिवासी समाजातील आहेत आणि काहीनी अनेक वर्षे तेथे नियुक्ती होऊनही त्यांची भाषा शिकण्याची तसदी घेतली नाही.

आदिवासी मुलांना त्यांच्या स्वतःच्या भाषाच नाकारल्या जातात, एवढेच नव्हे तर त्यांची संस्कृती आणि इतिहासही नाकारला जातो. अभ्यासक्रम हा सहसा शहरी मध्यमवर्गीय भारतीय मुलांच्या अनुभवांवर आधारित असतो आणि ते ज्या प्रकारच्या वस्तूंचा संदर्भ घेतात त्या ग्रामीण घरात आढळण्याची शक्यता नसते. आदिवासी क्वचितच पाठ्यपुस्तकांमध्ये वैशिष्ट्यीकृत करतात आणि जेव्हा ते करतात तेव्हा ते सहसा उच्च-जातीच्या वर्णासाठी किंवा "विचित्र" आणि "मागास" दुर्मिळ वस्तू म्हणून कामाच्या स्थितीत असतात.

अशाप्रकारे, प्रा. सुंदर यांच्याया संशोधनातून सिद्ध होते की, भारतातील शिक्षण व्यवस्था आदिवासींच्या सर्वांगीण विकासासाठी अत्यंत अयोग्य आहे. आणि हे त्यांच्या स्वतःच्या अस्मिता, जागतिक दृष्ट्ये, स्वाभिमान आणि ज्ञानप्रणालींवर नकारात्मक परिणाम करतात. जेव्हा या सर्वांची बदनामी केली जाते तेव्हा हे समुदाय मुख्य प्रवाहाच्या सीमांच्या बाहेर राहतात.

तुमची प्रगती तपासा

१. शिक्षणाचा आदिवासींच्या अस्मितेवर कसा परिणाम होत आहे?

१४.४ सारांश

शेवटी प्रा. नंदिनी सुंदर यांनी भारतीय शैक्षणिक प्रणाली आणि स्थानिक अस्मिता यांच्यातील संबंधविशेषतः नागरिकत्वाच्या संदर्भात लक्षणीय आणि सापेक्षानेशोधले आहेत,

असे म्हणणे चुकीचे ठरणार नाही. आदिवासींच्या ज्ञानाचे स्वरूप, भाषा आणि सांस्कृतिक पद्धतींकडे दुर्लक्ष करणे हे आदिवासींच्या सांस्कृतिक गाभ्यासाठी आणि राष्ट्राच्या ज्ञानकोषासाठी हानिकारक ठरले आहे. उच्च शैक्षणिक संस्थांमध्ये आदिवासींसाठी (अनुसूचित जमाती म्हणून) सकारात्मक कृती/आरक्षण कार्यक्रमांचे भाषांतर खात्रीलायक स्वरूपात झालेले नाही. त्यांचा शिक्षणात प्रवेशाचा टक्का सुधारला नाही किंवा त्याचा परिणाम समाजासाठी लाभदायक झाला नाही. बहुभाषिकता आणि स्थानिक-विशिष्ट शिक्षणयासारख्या नवीन अभ्यासक्रमाच्या पद्धती फार कमी आहेत. आदिवासी जीवनविश्वाची सकारात्मक भावना टिकवून ठेवणे आणि त्यांना मोठ्या जगाशी जोडून घेण्यास सक्षम करणे हे मोठे आव्हान आहे.

१०.५ प्रश्न

---

१. आदिवासी कोण आहेत? त्यांच्या समस्यांवर चर्चा करा.
२. आदिवासींमधील गरिबी आणि शिक्षण यांचा परस्पर संबंध काय आहे?
३. प्रा. सुंदरच्या संशोधनाचे मुख्य युक्तिवादकाय आहेत?

१०.६ संदर्भ

- Duary, N. (2010). Education in Tribal India: A Study of West Bengal: Mittal Publications.
- Sundar, N. (2012). Educating for Inequality: The Experiences of India's "Indigenous" Citizens. *Asian Anthropology*, 9, 117-142.
- Sundar, N. (2002) "Indigenise, Nationalise and Spiritualise: An Agenda for Education?" in *International Social Science Journal*, 173, 373-383.
- Yadappanavar, A. V. (2003). Tribal Education in India: Discovery Publishing House.

पॅट्रिशिया उबेरॉय- डायस्पोरा घरी येतो: दिलवाले दुल्हनिया ले जाएंगे या चित्रपटातील इच्छेचे संयमय

प्रकरण संरचना

१५.० उद्दिष्टे

१५.१ प्रस्तावना

१५.२ माध्यम आणि समाजशास्त्र

१५.३ पॅट्रिशिया उबेरॉय यांचा परिचय

१५.४ इच्छा आणि डायस्पोराचा अर्थ

१५.५ 'दिलवाले दुल्हनिया ले जाएंगे' आणि 'परदेस'चे समाजशास्त्रीय विश्लेषण

१५.६ लिंगभाव भूमिकांचे चित्रण

१५.७ सारांश

१५.८ प्रश्न

१५.९ संदर्भ

१५.० उद्दिष्टे

---

१. दोन चित्रपटांच्या उदाहरणाद्वारे डायस्पोरा संकल्पना जाणून घेणे.
२. उबेरॉय यांचेदोन चित्रपटांचे विश्लेषण आणि स्थलांतरित लोकसंख्या, नियम, अस्मिता यासारख्या सामाजिक बदलांसह त्यांनी घेतलेला शोध समजून घेणे.

१५.१ प्रस्तावना

प्रसारमाध्यमे अनेक वेळा समाजात होत असलेले सामाजिक बदल प्रतिबिंबित करतात. उदा.सत्तरच्या दशकाच्या उत्तरार्धातल्या चित्रपटांमध्ये औद्योगिक कामगारांसारखी पात्रं होती जी हिरो बनून अन्यायाविरुद्ध आवाज उठवत असत. त्या काळी गिरण्यांमध्ये मोठ्या प्रमाणावर लोक काम करत होते. २००० च्या दशकाच्या उत्तरार्धात जागतिकीकरणामुळे नोकऱ्यांचे स्वरूप बदलले, नवीन मध्यमवर्ग उदयास आला आणि काही लोक परदेशातही स्थलांतरित झाले. हे प्रकरण प्रसिद्ध लेखिका, समाजशास्त्रज्ञ पॅट्रिशिया उबेरॉय यांनी लिहिलेल्या लेखावर आधारित आहे. तिने लेखाद्वारे 'दिलवाले दुल्हनिया ले

जायेंगे'(DDLJ)आणि 'परदेस' या प्रसिद्ध चित्रपटांवर चर्चा केली आहे. चित्रपटांचा व्यष्टी अध्ययन म्हणून वापर करून, लेखिका भारतीय समाजात होत असलेले बदल आणि परदेशात स्थायिक झालेल्या भारतीयांचे आणि त्यांच्या डायस्पोरिक स्वभावाचे स्पष्टीकरण देत आहे. हे प्रकरण खूप सुसंबद्ध वाटेल. लेखिका DDLJला समाजशास्त्रीय संकल्पना वदृष्टिकोनातून पाहण्याचा प्रयत्न करत आहे. ती लैंगिक गतिमानता, भूमिका, परंपरा विरुद्ध आधुनिकता, संयुक्त कुटुंबाची भूमिका, पुरुषाची भूमिका - कठोर पिता आणि शाहरुख खान सारखी नवीन पिढी, जी मैत्रीपूर्ण आहे,याविषयी प्रश्न उपस्थित करते. हे प्रकरण समजून घेण्यासाठी, हा मजकूर वाचण्यापूर्वी तुम्ही चित्रपट पाहू शकता कारण ते तुम्हाला चांगले विश्लेषण करण्यास मदत करेल.

१५.२ माध्यम आणि समाजशास्त्र

प्रसारमाध्यमे आपल्या जीवनाच्या प्रत्येक आयामावर प्रभाव टाकतात. उदा.बरेच लोक पहाटे मोबाईल फोन तपासतात, विशिष्ट ब्रँडचा चहा, कॉफी खरेदी करतात.कपडे, टूथपेस्ट, करिअरची निवड, नातेसंबंध सारख्याआपल्या जीवनातील अनेक घटकांवर माध्यमांचा प्रभाव असतो. समाजशास्त्रज्ञ दीर्घकाळापासून माध्यम आणि समाज यांच्यातील परस्परसंबंधांचा अभ्यास करत आहेत. उदा। मॅन्युएल कॅसेल नेटवर्क सोसायटीबद्दल बोलतो. तंत्रज्ञानाच्या सहाय्याने वेळ आणि स्थळाची कल्पना आंकुचित केली जाते. शहरी समाजशास्त्रज्ञ, तंत्रज्ञानाने लोकांना स्थलांतर करण्यास आणि उपनगरांसारख्या विविध ठिकाणी काम करण्यास कसे सक्षम केले आहे, याबद्दल बोलतात.

समाज किंवा समाजशास्त्राचा अभ्यास करण्यासाठी, सामाजिक प्रक्रियांचे निरीक्षण करणे, वर्णन करणे आणि सुसंगत वैचारिक आणि सैद्धांतिक चौकट लागू करणे आवश्यक आहे. कलेचे समाजशास्त्र, संस्कृतीचे समाजशास्त्र आणि विश्रांतीचे समाजशास्त्र, तसेच शहरी समाजशास्त्र आणि आधुनिकतेचा समाजशास्त्रीय अभ्यास आणि सार्वजनिक क्षेत्र म्हणून समाजशास्त्र उपविषयांमध्ये, चित्रपट आणि सिनेमा हे व्यवहार्य संशोधन विषय आहेत. चित्रपट आणि चित्रपटावरील बहुसंख्य समाजशास्त्रीय अभ्यास हे चित्रपट अभ्यास तज्ञांऐवजी समाजशास्त्रज्ञांनी केले आहेत, शक्यतो त्यापैकी बरेच 'चित्रपट अभ्यास' हे अभ्यासाचे वेगळे क्षेत्र बनण्यापूर्वी केले गेले होते. उदा.शैक्षणिक समाजशास्त्रज्ञांना १९१० च्या दशकात चित्रपट-पाहणाऱ्या लोकसंख्येमध्ये आणि त्यांच्या सामाजिक-आर्थिक रचनेत रस वाटू लागला. १९३० आणि १९४० च्या दशकात जेव्हा चित्रपट पाहणे सर्वोच्चप्रमाणावर होते तेव्हा चित्रपट पाहणाऱ्यांच्या विशिष्ट लोकसंख्याशास्त्रीय गटांवर, विशेषतः मुले आणि तरुण लोकांवर, वर्तन आणि दृश्यांच्या बाबतीत चित्रपटांचा कसा परिणाम होतो यावर धोरणात्मक लक्ष केंद्रित करून त्यांनी त्यालाअधूनमधून अभ्यासाचे स्वरूप दिले. सिनेमा काही प्रमाणात संस्कृतीचे प्रतिनिधित्व करतो म्हणून चित्रपटांबद्दलचे कौतुकही साजरे केले जाते. एखाद्या चित्रपटाला आंतरराष्ट्रीय पुरस्कार मिळणे ही एक ओळख म्हणून पाहिले जाते. नाटुनाटूचे अलीकडचे उदाहरण घेऊ या जेथे विविध दूतावासाही भारतात नृत्य सादर करत आहेत, एक प्रकारे राजकीय स्थान वेगळे असले तरी बंध शोधण्याचा प्रयत्न करीत आहेत. सार असे आहे की चित्रपट लोकांना देश आणि पदनामांनी बांधून ठेवू शकतात त्यामुळे पदानुक्रम, वर्ग, जात, स्थान कमी होते. म्हणूनच, सध्याच्या विषयाचा अभ्यास करणे देखील विशेषतः अशा काळात महत्वाचे बनते जेव्हा

लोक youtubeशॉर्ट्स, इंस्टाग्राम रील्स किंवा बंदी घातलेल्या टिक टॉक सारख्या माध्यम प्रकारांचे व्यसन करतात.

पॅट्रिशिया उबेरॉय- डायस्पोरा घरी येतो:
दिलवाले दुल्हनिया ले जाएंगे या
चित्रपटातील इच्छेचे संयम

१५.३ पॅट्रिशिया उबेरॉय यांचा परिचय

सध्या पॅट्रिशिया उबेरॉयदिल्ली, भारत येथे 'इन्स्टिट्यूट ऑफ चायनीज स्टडीज'च्या अध्यक्षा आणि मानद फेलो म्हणून काम करतात. त्यांनी यापूर्वी 'Contributionsto Indian sociology'या प्रकाशनासाठी संपादकीय मंडळाच्या सदस्या आणि दिल्लीतील 'इन्स्टिट्यूट ऑफ इकॉनॉमिक ग्रोथ' येथे सामाजिक बदल आणि विकासाच्या प्राध्यापिका म्हणून काम केले आहे. त्यांचे लेखन विशेषतः चीन आणि भारत यांच्यातील तुलनात्मक अभ्यास तसेच कौटुंबिक, नातेसंबंध, विवाह, लैंगिकता आणि लिंग समस्यांशी संबंधित आहे. त्यांनी फ्रीडम अँड डेस्टिनी: जेंडर, फॅमिली आणि पॉप्युलर कल्चर इन इंडिया (२००६), हे पुस्तक लिहले. तसेच फॅमिली, किनशिप अँड मॅरेज इन इंडिया (१९९४), 'Social Reform, Sexuality and the State'(१९९६), Tradition,Pluralism and Identity (१९९९), Anthropology in the East: Founders of Indian Sociology and Anthropology (२००७), आणि Marriage,Migration and Gender (२००८)या पुस्तकांचे संपादन किंवा सह-संपादनकेले.

१५.४ 'इच्छा' आणि डायस्पोराचा अर्थ

केंब्रिज डिक्शनरीमध्ये 'इच्छा'शब्दाचेअसे वर्णन केले आहे कि, ती बऱ्याच वेळा मजबूत असते, ही एक अशी इच्छा असते जी एखाद्याला साध्य करायची असते किंवा ती पूर्ण करायची असते. सामान्य उत्पत्तीपासून दूर जाणे हे डायस्पोराचे मूलभूत वैशिष्ट्य आहे. कृष्णवर्णीय/आफ्रिकन डायस्पोराच्या बाबतीत, ही एक सामान्य भूतकाळ आणि एक सामूहिक ओळख असू शकते जी विशिष्ट भौगोलिक उत्पत्तीपेक्षा सामान्य सामाजिक सांस्कृतिक अनुभवांमध्ये अधिक रुजलेली आहे. तरीही, बहुसंख्य डायस्पोरांनी त्यांच्या मूळ स्थानांशी आणि स्वतः विखुरलेल्या लोकसंख्येशी संबंध जपले आहेत. काही शिक्षणतज्ञ समकालीन डायस्पोरांना 'प्रजातिक-राष्ट्रीय डायस्पोरा' म्हणून वर्गीकृत करतात जेणेकरून त्यांना विशेषतः जागतिकीकरणाच्या संदर्भात उद्भवलेल्या आंतरराष्ट्रीय नेटवर्कपासून वेगळे करता येईल कारण त्यांचे मूळ वास्तविक किंवा संभाव्य राष्ट्र-राज्ये आहेत. २१ व्या शतकाच्या सुरुवातीस, १०% लोक डायस्पोरा (ब्रिटानिका) मध्ये राहतात असे मानले जात होते. ऊस, कॉफीच्या शेतात काम करण्यासाठी भारतीयांनी वसाहतीच्या काळात मोठ्या प्रमाणावर परदेशात स्थलांतर केले आहे. पुढे एक मोठा वर्ग कॅनडा, अमेरिकेतही स्थलांतरित झाला. ते देखील देशाच्या संसाधनांमध्ये मोठ्या प्रमाणात योगदान देतात, म्हणजे, अनिवासी भारतीय (NRI)म्हणून भारतात देतात. या प्रकरणात मानवीनात्याविषयीही चर्चा केली आहे. सोप्या शब्दात नातं म्हणजे रक्ताचं नातं. हे एकतर जन्माद्वारे (भाऊ, बहिणी) किंवा विवाह (पती, पत्नी) द्वारे तयार होते.

१५.५ 'दिलवाले दुल्हनिया ले जायेंगे' आणि 'परदेस'चे समाजशास्त्रीय विश्लेषण

'दिलवाले दुल्हनिया ले जायेंगे', ज्यांना DDLJ आणि 'परदेस' (परदेशी भूमी) म्हणूनही ओळखले जाते, हे १९९० च्या दशकाच्या मध्यापासून दोन अत्यंत लोकप्रिय व्यावसायिक हिंदी चित्रपट होते. दोन चित्रपटांमध्ये बरीच समानता आहे. इतकी की, दुसऱ्याला पहिल्याचा फक्त "क्लोन" समजला जातो. या दोन्हीमध्ये परदेशात स्थलांतरित झालेले भारतीय आहेत. दोन्ही लोक "कौटुंबिक मूल्यांचा" विशिष्ट संच भारतीय असण्याचा अर्थ काय आहे याच्याशी जोडतात. दोघेही काही नैतिक निर्णय घेण्याच्या आव्हानांवर लक्ष केंद्रित करतात जे विशेषतः समकालीन भारतीय समाजातील उदयोन्मुख माध्यम विचारधारेची संबंधित आहेत.

'डीडीएलजे' आणि 'परदेस' यांनी दोन वेगवेगळ्या प्रकारच्या नैतिक समस्यांचे निराकरण केले आहे आणि ते चित्रपटाच्या कथनात आणि त्याद्वारे सादरीकरणात गुंफलेले आहेत. दक्षिण आशियाई रोमान्सचे 'अॅनिमेटिंग लॉजिक' म्हणून चित्रपटनगरी प्रथम संदर्भित करते कारण ते वैवाहिक निवडीबद्दल वैयक्तिक इच्छा आणि समाजाचे नियम आणि अपेक्षा यांच्यातील तणावाचे प्रतिनिधित्व करते. त्याचे अंतिम निराकरण आधुनिक "ठरवलेला प्रेमविवाह" आहे, जी जुळवणीची एक पद्धत आहे ज्यामध्ये एक रोमॅंटिक निर्णय आधीच घेतला गेला आहे आणि ते पालकांच्या नंतरच्या परवानगीची वाट पाहत आहे; परिणामी, संबंध पूर्वनियोजित असल्यासारखे मानले जाते.

'डीडीएलजे' आणि 'परदेस' भारतीय कुटुंब आणि नातेसंबंधातील समाजशास्त्रज्ञांना स्वारस्य असलेल्या व्यावहारिक समस्यांचे निराकरण करून या सामान्य आव्हानांना सामोरे जातात. एकीकडे, अनेक समाजशास्त्रज्ञांनी असा अंदाज वर्तवला होता की भारतीय समाजाच्या आधुनिकीकरणामुळे "ठरविलेला विवाह" ही प्रथा क्षीण होईल, व्यक्तिवादी नीतिमत्तेला प्रोत्साहन मिळेल आणि दक्षिण आशियातील सांप्रदायिक अलिप्ततावाद आणि श्रेणीबद्ध जातिव्यवस्था या दोघांनाही टिकवून ठेवणाऱ्या एंडोर्गॅमिक नियमांना दुर्बल करेल. तथापि, समाजशास्त्रज्ञांना जे अपेक्षित होते ते अनेकदा घडले नाही. जरी 'परदेस', 'DDLJ' सारखे चित्रपट या प्रणालीचे उपद्रव दर्शवतात की ते कसे कार्य करतात आणि ते अगदी ठरवलेला विवाह किंवा विवाह यांना स्वतःच रोमॅंटिक बनवतात. एकीकडे मध्यमवर्गीय कुटुंबाचे आंतरराष्ट्रीयीकरण आणि त्यानंतरच्या क्षणी भारतीय ओळख पुनरुत्पादित करण्यात येणारी अडचण, दुसरीकडे, भारतीय कौटुंबिक जीवनातील काही महत्त्वाच्या घडामोडी आहेत, ज्या परदेशात राहणाऱ्या भारतीयांमधले चित्रपट टिपतात. आर्जींना काही महत्त्व असते पण पत्नीला नसते हे चित्रपटांचा शेवट दाखवतो.

या दोन रोमॅंटिक बॉलीवूड क्लासिक्सनी, खरं तर, अशा विषयांवर स्पर्धा केली आहे ज्यांना कुटुंबातील व्यावसायिक समाजशास्त्रज्ञ आणि मानवशास्त्रज्ञांनी नुकतेच डायस्पोरावरील सामाजिक आणि मानसिक परिणामांवर जोर देऊन संबोधित करण्यास सुरुवात केली आहे.

परदेशातून परतलेल्या भारतीय किंवा अत्यंत पाश्चिमात्य व्यक्तीला ज्याची तत्वे अटळ राहतात अशा कल्पनेच्या पातळीवर मागे राहणाऱ्या त्याच्या नैतिक विरोधी मानली जाते.

गेल्या ५० वर्षांमध्ये, आधुनिकीकरण आणि ओळख गमावण्याच्या चिंतेचेहे प्रक्षेपण म्हणजे भारतीय व्यावसायिक सिनेमा आणि इतर लोकप्रिय संस्कृती माध्यमांमध्ये विशेषतः स्त्रियांच्या लैंगिकतेवर लक्ष केंद्रित करणारी एक बऱ्यापैकी पुन्हा-पुन्हा उद्भवणारी समस्या आहे. हे अजूनही सत्यच आहे आणि यावर जोर देणे महत्वाचे आहे. 'DDLJ'ने मात्र या धुवीकरणाला विरोध केला. या चित्रपटात, सध्याच्या भारतीय अस्मितेची बांधणी त्याच्या विरोधात नाही, तर दोन अनिवासी भारतीय नायकांमधील लैंगिक संबंध, भावनिक संघर्ष आणि मानसिक समस्यांद्वारे केली गेली आहे.

पॅट्रिशिया उबेरॉय- डायस्पोरा घरी येतो:
दिलवाले दुल्हनिया ले जाएंगे या
चित्रपटातील इच्छेचे संयमय

'DDLJ'आणि 'परदेस'मधील ओळखीचा मुद्दा पहिल्या पिढीतील स्थलांतरितांच्या संततीने घेतलेल्या वैवाहिक निर्णयांभोवती फिरतो, तसाच तो अनिवासी भारतीय समुदायाच्या वास्तविक जीवनात होतो. देश-विदेशातील भारतीय वृत्तपत्रांमधील लग्नाच्या जाहिराती या सातत्यपूर्ण दुविधांचा पुरेसा पुरावा देतात, ज्याचे पालक आपल्या मुलांच्या रोमँटिक इच्छांवर नियंत्रण ठेवण्याचा प्रयत्न करत असताना आणि भारतीय "संस्कृती," "परंपरा" आणि "मूल्ये" पुढील पिढीपर्यंत पोचवण्याचा प्रयत्न करतात. परदेशात राहण्याच्या आर्थिक आणि व्यावसायिक फायद्यांचा आनंद घेत असताना, आजही रविवारच्या वर्तमानपत्रांमध्ये विशेषतः परदेशात राहणाऱ्या भारतीयांसाठी मोठ्या प्रमाणावर जाहिराती मिळू शकतात जे त्यांच्या "भारतीय मूल्ये" सामायिक करणारे भागीदार शोधत आहेत कारण भारतीय प्रकाशने पालकांच्या या असंतोषाचा फायदा उठवतात.

इमेजरी सिम्बॉल्सच्या माध्यमातून चित्रपटाचे पोस्टरच जगाला विषयवस्तु दाखवण्याचा प्रयत्न करतो. जसे 'परदेस' पोस्टरमध्ये बाय लाइन अमेरिकन ड्रीम्स आणि अमेरिकेचे प्रतिनिधित्व करणाऱ्या उंच इमारती आहेत. तर DDLJ पोस्टर फिल्ड अँड अॅग्रिकल्चरल सोसायटी ऑफ इंडियाचे प्रतिबिंबित करते. पिकलेल्या मोहरीच्या दाण्यांनी भरलेल्या भाताच्या शेताची चिन्हे देखील उंच इमारतींपेक्षा स्थानिक पिके दर्शवित आहेत जी मूळच्या भारतीय भावनेचे चित्रण करतात.

'डीडीएलजे' आणि 'परदेस' गेल्या पिढ्यांमधील राष्ट्रीय ओळख आणि मध्यमवर्गीय डायस्पोरा यावर चर्चा करतात. पहिल्या आणि दुस-या पिढीतील भारतीय स्थलांतरितांचे लैंगिक वर्तन आणि वैवाहिक निर्णय हे अनिवासी भारतीय समुदायासाठी चिंतेचे मोठे कारण असले तरी, वास्तविक जीवनात किंवा डायस्पोरिक काल्पनिक कथा ऐकताना थिएटर किंवा सिनेमात एका विशिष्टगृह समुदायाला पूर्वी या समस्यांमध्ये विशेष रस होता. पण DDLJ मध्ये, आपल्या ओळखीच्या समस्या एका अनोळखी वातावरणात भारतीय असण्याच्या संघर्षावर प्रतिबिंबित होतात. याउलट, असे मानले जाते की त्यांना कौटुंबिक नातेसंबंधांच्या संदर्भात नैतिक विश्व निर्माण करण्याच्या समस्या देखील आहेत. दुसऱ्या शब्दांत, जागतिकीकृत समाजात भारतीय असण्याच्या समस्येला अनिवासी भारतीयांनी देशांतर्गत आणि आंतरराष्ट्रीय रहिवाशांनी समानतेने हाताळले पाहिजे. दुसरे म्हणजे, भारतीय कुटुंब व्यवस्था ही सामाजिक रचना म्हणून ओळखली जाते जी देशांतर्गत आणि आंतरराष्ट्रीय स्तरावर "भारतीय" असणे म्हणजे नेमके काय आहे याचे सर्वात जवळून वर्णन करते. दोन्ही चित्रपटांची थीम म्हणजे परंपरा आणि ती टिकवून ठेवण्याचा प्रयत्न!

जेव्हा प्रणयाचा विचार केला जातो तेव्हा 'परदेस' हा 'DDLJ'सारखाच आहे, जसे आधीच नमूद केले आहे, परंतु डायस्पोरामध्ये भारतीय ओळख टिकवून ठेवण्याच्या शक्यतेबद्दल 'परदेस'एका वेगळ्या आणि आणखी निराशाजनक निष्कर्षापर्यंत पोहोचतो. डीडीएलजेचे म्हणणे आहे की भारतीय ओळख लिप्यंतरण सहन करू शकते, परंतु ती मूळ देशात परत येण्याच्या वारंवार ट्रिपद्वारे नूतनीकरण आणि पुनर्जीवीत होणे आवश्यक आहे. परदेस, तथापि, डायस्पोराबद्दल एक गहन अद्वैत प्रकट करते, त्याच्या भौतिक फायद्यांचा गौरव करते आणि त्याच्या नैतिक परिणामांवर शोक व्यक्त करताना, शक्यतांना सक्षम करते.

'परदेस' आणि 'DDLJ'हे दोन्ही चित्रपट पाश्चात्य देशात असले तरी स्त्रियांची लैंगिकता, ओळख अंधुक होणे, आधुनिकीकरण आणि पालकांची चिंता याबद्दल तेतपशीलवार चर्चा करतात. देशाबाहेर राहिल्यामुळे पात्रांना होणाऱ्या मानसिक संघर्षाची चर्चादेखिल यात आहे.

सिनेमा प्रकाशनांच्या मानक सामग्रीव्यतिरिक्त, DDLJ बद्दलफारशी सार्वजनिक चर्चा झालेली नाही. कदाचित पुढच्या वर्षी 'हम आपके हैं कौन' (HAHK) बाहेर येईपर्यंत, सिनेमा समीक्षक, स्त्रीवादी आणि डाव्या आणि उजव्या सार्वजनिक विवेक रक्षकांनी आधीच त्यांचा सर्व वेळ त्याच्या आर्थिक यशाचे, अभूतपूर्व लोकप्रियतेचे आणि वैचारिकदृष्ट्या पुराणमतवादी अर्जेडाचे विश्लेषण करण्यात घालवले होते. परिस्थिती पाहता, DDLJ ची चर्चा मूळ चित्रपटापेक्षा किती समान किंवा भिन्न आहे यावर केंद्रित आहे. असे करण्यापासून परावृत्त करणे जवळजवळ अशक्य आहे. DDLJ एक अभूतपूर्व यश होते, ज्याने वर्षभरात 'हम आपके हैं कौन' (HAHK)च्या बॉक्स ऑफिसला मागे टाकले आणि असे दाखवून दिले की अशा चित्रपटांचे बॉक्स ऑफिस यश हे केवळ तात्कालिक फॅड नव्हते तर जनतेच्या रुचित लक्षणीय बदल झाल्याचा पुरावा होता.

तुमची प्रगती तपासा

१. चित्रपटातील पात्रांमध्ये डायस्पोरिक भावना कशा कार्य करतात यावर चर्चा करा.
२. चित्रपटात चर्चा केल्याप्रमाणे/ लेखात चर्चा केल्याप्रमाणे कुटुंबातील महिलांकडून काय अपेक्षित आहे आणि तुम्ही ते दैनंदिन जीवनातील परिस्थितीशी कसे जोडू शकता?

• डायस्पोराचे चित्रण

DDLJ च्या कथेतील मुख्य पात्रांना "भारतीय" म्हणून त्यांच्या नैतिक कर्तव्यांची वारंवार आठवण करून दिली जाते. या स्मरणपत्रे चित्रपटातील कथनात्मक वळणाचे क्षण आणि संघर्ष बिंदू म्हणून महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतात. ते ज्या क्रमाने घडले त्या क्रमाने येथे सूचीबद्ध करूया. चित्रपटाच्या सुरुवातीच्या दृश्यात. बलदेव सिंग चौधरी कबूतरांना खायला न देता ट्रफलगर स्क्वेअर मार्गे त्यांच्या दुकानात जाताना दिसत आहेत. हे लंडन आहे, जगातील सर्वात मोठे शहर. "पण निःसंशयपणे एकना एक दिवस, मी माझ्या मायदेशात परत जाईन!" हे दृश्य पुढे मोहरीच्या चकचकीत शेतात जाते जे, पंजाबचे प्रतीक आहे, एक पंजाबी पारंपारिक नृत्य आहे आणि बलदेव सिंह मोहरीच्या शेतात आपल्या कबूतरांना चारा घालत आहेत.

माझी जन्मभूमी, माझा देश! तिथे सर्व काही मिळते, पण या संस्कृतीत नाही.

मी जिथे जातो तिथे भारताचा तुकडा माझ्यासोबत घेऊन जातो.

त्यानंतर तो राजच्या वधूला परत घेण्यासाठी भारतात आल्याची घोषणा करतो.

ये दुनिया- ये मेरा इंडिया, आय लव्ह माय इंडिया सारखी गाणी अनिवासी भारतीय डायस्पोरिक गुणांचे चित्रण करतात जिथे ते भारताशी जोडलेले असल्याने भावनिकरित्या नवीन भूमीचा आनंद घेऊ शकत नाहीत.

'परदेस' कथेच्या निष्कर्षावरून असे दिसते की डायस्पोरिक संदर्भामध्ये भारतीय कौटुंबिक मूल्यांचे समर्थन करणे नक्कीच शक्य आहे. काही मतांनुसार सांस्कृतिक अस्मितेचा न्हास टाळता येत नाही, पण पुढे ढकलला जाऊ शकतो; शेवटी, राष्ट्रीय अस्मितेचे प्रादेशिकीकरण आवश्यक आहे. एकत्रितपणे, 'डीडीएलजे' आणि 'परदेस' यांच्या सिनेमातील कथानकांमध्ये आढळणारे परस्परविरोधी दृष्टिकोन आणि मांडण्यात आलेले वेगवेगळे उपाय असे सूचित करतात की आधुनिक लोकप्रिय सिनेमा भारतीय मध्यमवर्गीय कुटुंबांच्या डायस्पोराद्वारे आणलेल्या समस्यांवर चर्चा करण्यासाठी आणि भारतीय ओळख स्पष्ट करण्यासाठी एक महत्त्वपूर्ण मंच बनला आहे जो एक जागतिकीकृत समाज आहे. ते असेही सूचित करतात की हा विषय जोरदार चर्चेत आहे आणि त्यावर कोणताही सोपा उपाय नाही.

१५.६ लिंगभाव भूमिकांचे चित्रण

'परदेस' चित्रपटात नायिकेच्या पात्राचे नाव गंगा असे ठेवले आहे, एक प्रकारे ती पवित्रतेचे प्रतीक आहे. नायिकेचे नाव नदीवरून ठेवले आहे जेव्हा तिच्या वाग्दत्त वराने तिच्यावर हल्ला करण्याचा प्रयत्न केला तेव्हा तिला दुसऱ्या पुरुषाने (SRK) वाचवले. किशोरी लाल भारतातून एक समर्पित पत्नी मिळवण्याच्या उपायाद्वारे आपल्या मुलाला नियंत्रित करण्याचा प्रयत्न करतो. एक प्रकारे हेजुन्या समजुतीकडे परत जाणे आहे. या चित्रपटात संयुक्त कुटुंबाची भूमिकाही दाखवण्यात आली आहे जिथे पुरुषांची ताकद जास्त असते. एक प्रकारे, पितृसत्ताक परीस्थिती दर्शवित आहे.

सिमरन आपल्या घरी पहिल्यांदा दिसते तेव्हातिचे केस तिच्या चेहऱ्यावर उडत असतात आणि अगदी संयमित लैंगिकतेचे दर्शन घडवले जाते. दुसरीकडे, सिमरन तिच्या भावी नवऱ्याची वाट पाहत 'मेरे ख्वाबो में जो...' सारखी गाणी गाताना दिसते. प्रतीक्षा म्हणून स्त्री भूमिका आणि तिच्या भावी पती आणि अपेक्षांसाठी कविता लिहिणारी ती एक व्यक्ती असते. सिमरन तिच्या वडिलांना तिला आणि तिच्या मित्रांना युरोपला जाण्यासाठी राजी करण्याचा प्रयत्न करत आहे. तिने प्रथम त्याला तिच्या धार्मिकतेने जिंकले (तो तिला पहाटेच कौटुंबिक मंदिरात पूजा करताना, नुकतेच आंगठोळ करून आणि साडी नेसलेले आढळते), जे त्याच्या मते पुष्टी करते की तो एका अनोळखी परिस्थितीत वाढलेल्या मुलांमध्ये भारतीय मूल्ये रुजवण्यात यशस्वी झाला होता. त्यानंतर सिमरन तिच्या वडिलांना विनवणी करते, तिच्या वडिलांच्या इच्छेनुसार, ती एका अनोळखी व्यक्तीशी लग्न करण्यासाठी पंजाबला जाणार आहे. ती कधीतरी परत येऊ शकते. तिला प्रथम युरोपला जायचे आहे, म्हणून ती एक महिना स्वतःचे जीवन जगण्यात आणि स्वतःच्या इच्छांचा पाठपुरावा करण्यात घालवू शकते. ती कबूल करते की ती तिच्या वडिलांना कोणत्याही प्रकारे मान खाली घालावी लागेलअसे वर्तन करणार नाही.

नंतर सिमरन आणि राज पंजाबमध्ये पुन्हा एकत्र येतात, जिथे लग्नाची तयारी सुरू आहे. राजने सिमरनची तिला घेऊन जाण्याची विनंती नाकारली. "मी इथे तुला चोरायला आलो नाही. तुझे वडील तुझा हात माझ्या हातात ठेवतील आणि मी तुझ्याशी लग्न करेपर्यंत संयम ठेवीन."

जरी नायिका पुरुषाला आवडतात तरीही त्या पितृ आशीर्वादाची वाट पाहत आहेत. हा 'उबेरॉय अन्वयार्थ' केवळ पालकांद्वारे मंजूर झालेला विवाह म्हणून पाहतो. तसेच समाजातील पुरुषांमधील व्यवहार महत्वाचे ठरतात.

पहिले तात्पर्य असे आहे की जेव्हा मुलीच्या लग्नाची योजना आखली जाते तेव्हा तिच्या इच्छा बहुतेक महत्वाच्या नसतात. तिच्या आईला आणि (प्रेक्षकांना) आता सिमरनच्या इच्छेची जाणीव झाली असली तरी. वडिलांनी तिच्या वडिलांशी लग्नाच्या शक्यतेची चर्चा करताना चांगले संगोपन केलेल्या भारतीय मुलीसाठी योग्य असलेली नम्रता (शरम, "लज्जा") पाळली जाते. शिवाय, पती/पत्नी निवडताना तिच्या इच्छास्वातंत्र्याचा वापर करण्यास तिला कोणतेही स्थान नाही कारण तिचे वडील अंतिम निर्णय घेतात आणि त्या निर्णयाचे पालन करण्यावर त्याची वैयक्तिक सचोटी अवलंबून असते. ती मुक्तपणे प्रवास करू शकेल आणि तिच्या अटींवर जगू शकेल अशा परिस्थितीच्या विरोधात तिच्या अस्तित्वाचा एक महिना मागत आहे. नंतर आई-वडिलांना (पुरुष) अपेक्षा असलेली आज्ञाधारक मुलगी होण्यासाठी तिने सहमती दर्शवली.

तथापि, तिच्या युरोप भेटीमध्ये, स्विस हॉटेलमध्ये झालेल्या जिव्हाळ्याच्या चकमकीनंतर, ज्याची भारतीय पुरुषत्वाची व्याख्या करण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावल्याबद्दल आधीच व्यापक चर्चा झाली आहेसिमरनला राज आवडतो. सिमरनला राजकडून कळते की तो अजूनही त्याच्या स्वप्नातील स्त्री शोधत आहे, जी एक दिवस त्याच्यासमोर येईल. त्याला हे जाणून घ्यायचे आहे की सिमरनलाही असेच वाटते का? ती वस्तुस्थितीनुसार प्रतिसाद

देते, तिच्या स्वतःच्या स्वायत्ततेच्या अभावावर (कारण ती राजसारख्याच परदेशी वातावरणात वाढलेली) टीका करते.

पॅट्रिशिया उबेरॉय- डायस्पोरा घरी येतो:
दिलवाले दुल्हनिया ले जाएंगे या
चित्रपटातील इच्छेचे संयमय

सिमरनची आजी तिच्या वडिलांना सांगते की सिमरन तिच्या येऊ घातलेल्या लग्नाबद्दल जितकी उत्साही असावी तितकी उत्सुक दिसत नाही. सिमरनचे वडील तीच्या आईला धीर देतात की कोणतीही समस्या नाही आणि ती फक्त आजूबाजूचे, स्थानिक लोक, खाद्यपदार्थ इत्यादींबद्दल अपरिचित आहे. तरीही जेव्हा तो सिमरनच्या युरोपमधील प्रणयाबद्दल विचार करतो तेव्हा तो त्याच्या पत्नीला कठोरपणे सल्ला देतो की सिमरनने हे नाते विसरून जावे. सिमरनची आई तिच्या मुलीला वेगळे करते, आणि मधल्याकाळात तिला सावध ही करते. जरी ते स्पष्टपणे व्यक्त केले नसले तरी, तिच्या मुलीच्या आकांक्षांबद्दल आईची जन्मजात सहानुभूती आणि तिची सध्याची परिस्थिती (तिच्या इच्छेविरुद्ध एखाद्याशी लग्न करणे) ही शक्यता वाढवते की पत्नी आणि आई या नात्याने तिचा स्वतःच्या प्रेम संबंधांचा प्रदीर्घ इतिहास असावा. दुसरे म्हणजे, आई सिमरनला तिची ध्येये सोडण्यास आणि तिच्या आनंदाचा "त्याग" करण्यास प्रोत्साहित करते कारण ती "प्रथा" (परंपरा) च्या अन्यायावर टीका करत आहे. सिमरनने अशी प्रथा पाळणे अपेक्षित आहे की ते दोघेही मान्य करतात की ते अन्यायकारक आहे, केवळ या कारणास्तव की, ती परंपरा आहे आणि स्त्रियांकडे दुसरा कोणताही पर्याय नाही. परिणामी, सिमरन तिच्या आईला कुलजीतशी लग्न करण्याची तिची इच्छा तिच्या वडिलांना कळवण्यास सांगते. कदाचित स्वतःच्या वतीने नसली तरीही, अभिनेत्री काजोलने तिला भेटलेल्या अनेक मुलींमध्ये हा पराभव ओळखला व अभिनित केला.

सिमरनच्या आईने तिला टेरेसवर करवा चौथचा उपवास राजसोबत सोडताना पाहिलं तेव्हा तिला समजलं की हा तोच राज असावा ज्याच्या प्रेमात ती पडली होती. ती आता भारतीय परंपरेवरील तिच्या टीकेचा पुनरुच्चार करते, परंतु यावेळी ती एका वेगळ्या निष्कर्षापर्यंत पोहोचते, स्वीकार करण्याऐवजी बंडखोरी! मी जे केले ते मी माझ्या मुलीला अनुभवू देणार नाही. ती साधी मुलगी किंवा सून बनण्यात समाधानी होणार नाही. ती स्वतःचे आयुष्य जगणार आहे.

DDLJ च्या अंडरटोनमध्ये, स्त्रिया नात्याच्या संस्कृतीचा निषेध करण्यासाठी "बोलतात". या संस्कृतीत, अशी कोणतीही जागा किंवा क्षण नाही जिथे ते कायदेशीरपणे त्यांच्या स्वतःच्या इच्छेचे आणि नशिबाचे विषय होऊ शकतात. परंतु, जेव्हा व्यक्ती त्यांच्या स्वतःच्या इच्छांचा त्याग करतात, तेव्हा त्या त्यांच्या स्वतःच्या स्वायत्ततेचे प्रतिपादन म्हणून समजले जात नाही तर एक साधी कबुली म्हणून समजली जाते की ते आंतरिकरित्या अन्यायकारक परिस्थिती बदलण्यास सक्षम नाहीत.

पुरुषांसाठी मात्रस्थिती भिन्न आहे. स्वतःच्या इच्छेचे पालन करणे आणि सामाजिक नियमांचे पालन करणे यामधील पर्याय सादर केल्यावर, एखादी व्यक्ती सामाजिक नियमांचा त्याग करण्याचा पर्याय निवडू शकते, तरीही एजन्सीचा हा वापर अपमानास्पद होण्याऐवजी शेवटी सशक्त करणारा आहे. प्रेमाच्या जोडणीला पालकांची मान्यता, या संघर्षाच्या संकल्पातून मिळणारा आनंददायक परिणाम म्हणजेत्यांच्यासाठी वैयक्तिक स्वायत्ततेची पुष्टी आणि इच्छा पूर्ण करणे दोन्ही आहे. ह्या कोंडीवर उपाय म्हणजे स्त्रियांसाठी फक्त "शुभेच्छा".

काजोलने ओळखल्याप्रमाणे सिमरन वास्तविक जीवनात इतर भारतीय स्त्रियांपेक्षा अधिक भाग्यवान होती. तिने स्वतःलाव्यवस्थेत गुरफटले, पण तिला जे हवे होते ते मिळवण्यात तिला आनंद झाला.

तुमची प्रगती तपासा

१. डायस्पोराच्या अर्थाची चर्चा करा.
२. उबेरॉयने सांगितल्याप्रमाणे कुटुंब आणि नात्याबद्दल काही ओळी लिहा.

१५.७ सारांश

या प्रकरणामध्ये १९९० च्या मध्यातील दोन सुप्रसिद्ध हिंदी चित्रपट, 'परदेस' आणि 'दिलवाले' दुल्हनिया ले जायेंगे (DDLJ) यांचे परीक्षण केले आहे, जे पॅट्रिशिया उबेरॉय यांनी लिहिलेल्या प्रेम आणि लग्नाच्या संबंधात आंतरराष्ट्रीय स्थानाच्या मुद्द्यांवर लक्ष केंद्रित करतात. दोन्ही चित्रपटांचे कौटुंबिक उद्दिष्ट एकच आहे, परंतु भारतीय अस्मिता डायस्पोरामध्ये टिकू शकते की नाही यावर त्या भिन्न भूमिका घेतात. सांस्कृतिक अस्मितेचे नुकसान अल्पावधीत टाळता येऊ शकते परंतु दीर्घकाळ टाळता येत नाही, असे 'परदेस' चे म्हणणे आहे, तर 'डीडीएलजे' सुचवितो की भारतीय कौटुंबिक मूल्ये ह्या हस्तांतरणीय मालमत्ता आहेत. हे भिन्न दृष्टीकोन भारतीय लोकप्रिय सिनेमा हे मध्यमवर्गीय डायस्पोरा पासून उद्भवलेल्या समस्या हाताळण्यासाठी आणि जागतिकीकृत जगात भारतीय ओळख स्पष्ट करण्यासाठी एक महत्त्वपूर्ण मुद्दा म्हणून वेगळे करतात. दोन चित्रपटांच्या केस स्टडीद्वारे ती इच्छा, डायस्पोरा यासारख्या संकल्पनांवर चर्चा करते.

जागतिकीकरणामुळे किंवा इतर कारणांमुळे स्थलांतरित झालेला मध्यमवर्ग कसा वागतो हे ती दाखवते. दुसऱ्या देशात गेल्यावरही लिंग विषयक विशेषतः महिलांकडून अपेक्षा, भूमिका कशा पाहिल्या जातात यावरही तिने चर्चा केली. गंगासारखी पात्रे कशी पवित्रतेची जाणीव करून दिली जातात यावर ती चर्चा करते. दुसरीकडे, सिमरनला अजून एक माणूस आवडतो पण ती शिकलेली, प्रवास केलेली असली तरी वडिलांच्या निर्णयाबरोबर जाते. एक प्रकारे, मुख्य पात्रे अजूनही पालकांची संमती शोधतात. उबेरॉय प्रश्न करतात आणि अशा तपशीलांकडे लक्ष वेधतात की डायस्पोरा घराबाहेर पडूनही महिलांच्या लैंगिकतेवर नियंत्रण ठेवण्याच्या दृष्टिने मानसिक चिंता कशी टिकवून ठेवतात? एक प्रकारे, पालकांची इच्छा, संयुक्त कुटुंब, डायस्पोरा अशा अनेक विषयांवर लेखिकेने चर्चा आणि प्रश्न विचारले आहेत.

१५.८ प्रश्न

---

१. उबेरॉय यांनी लिहिलेल्या लेखातील भारतीयत्वाच्या चित्रणावर चर्चा करा.
२. 'DDLJ' आणि 'परदेस' मधील लैंगिक भूमिका थोडक्यात स्पष्ट करा.
३. 'डिझायर आणि डायस्पोरा' चा अर्थ स्पष्ट करा आणि उबेरॉयने तिच्या लेखात केलेल्या नातेसंबंधाच्या चर्चेचा उहापोह करा.

1. Kuhn, A., & Westwell, G. (2012). sociology and film. In A Dictionary of Film Studies : Oxford University Press. Retrieved 19 Mar. 2023, from <https://www.oxfordreference.com/view/10.1093/acref/9780199587261.001.0001/acref-9780199587261-e-0658>.
2. Britannica, T. Editors of Encyclopaedia (2022, December 7). diaspora. Encyclopedia Britannica. <https://www.britannica.com/topic/diaspora-social-science>
3. <https://us.sagepub.com/en-us/nam/author/patricia-uberai-0>
4. Uberoi, P. (1998). The diaspora comes home: Disciplining desire in DDLJ. Contributions to Indian Sociology, 32(2), 305–336. <https://doi.org/10.1177/006996679803200208>
5. <https://sites.middlebury.edu/harc1009/files/2015/01/Uberoi-Disciplining-Desire-DDLJ.pdf> (Full article of Uberoi available in this link).

Faculty of Humanities

TYBA

(Choice Based Credit System, CBCS) Semester V and Semester VI Question Paper Pattern for T.Y.B.A (CBCS) applicable to all the papers from Paper IV to Paper IX.

As per University rules and guidelines With Effect From 2018-2019

(Time: 3 Hours)

Note: 1. Attempt all questions

2. All questions carry equal marks

(Total = 100 marks)

Q.1 (Based on Module I)

(20 marks)

a.

or

b.

Q.2 (Based on Module II)

(20 marks)

a.

or

b.

Q.3 (Based on Module III)

(20 marks)

a.

or

b.

Q.4 (Based on Module IV)

(20 marks)

a.

or

b.

Q.5 Attempt any two short notes. (Based on Module I, II, III and IV)

(20 marks)

a.

b.

c.

d.

*****